

IRODALOMTÖRTÉNETI
KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI
CSÁSZÁR ELEMÉR

NEGYVENÖTÖDIK ÉVFOLYAM

HARMADIK FÜZET

A GRÓF VIGYÁZÓ-VAGYON JÖVEDELMÉNEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST 1935

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

	Lap
<i>Viszota Gyula</i> : A kortársak Széchenyi Hiteléről. (II. közlemény.)	225
<i>Alszeghy Zsolt</i> : A XVII. század lírai költészete. (III., bef. közlemény.) 241	
<i>Fejér Adorján</i> : Horatius a magyar irodalomban. (I. közlemény.)	257
<i>Waldapfel József</i> : Katona József mint történetíró.	273

ADATTÁR.

Szabolcska Mihály levelesládájából. (II. közlemény.) Közli: <i>Császár Elemér</i>	278
Adatok Barcsay Ábrahám életrajzához. <i>Gálos Rezső</i>	296
Petőfi melegszívű barátja. <i>Zsoldos Benő</i>	300
A Keresztény Herkules népszerűségéhez. <i>Gulyás József</i>	304
Gróf Fekete János költői levele gróf Teleki Lászlóhoz. Közli: <i>Kristóf György</i>	305
A kolozsvári Katona-kéziratok. <i>Waldapfel József</i>	306
A Ziska második részéhez. <i>U. az.</i>	307
Adalék Balassa-Rimay és Beniczki Péter könyvészetéhez. <i>Jenei Ferenc</i>	309

KÖNYVISMERTETÉS.

Zolnai Béla: Irodalom és biedermeier. <i>Gálos Rezső</i>	311
Szabó T. Attila: Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI— XIX. században. <i>Szabolcsi Bence</i>	313
Prahács Margit: A zeneesztétika alapproblémái. <i>Kenyeres Imre</i>	315
Dr. Nagy Sándor: Arany Toldija. <i>Szabó Dávid</i>	316
Lévay József: Visszatekintés. <i>Császár Elemér</i>	318

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1934-ik év irodalomtörténeti munkássága. (III. közlemény.) Egyes írók H—M. <i>Kozocsa Sándor</i>	319
--	-----

A szerkesztésért és kiadásért felelős:
CSÁSZÁR ELEMÉR (BUDAPEST, I. PAULER-U. 4.).

A KORTÁRSÁK SZÉCHENYI HITELÉRŐL.

(Második közlemény.)

4. *Crescentia és a Hitel.* Crescentiának Széchenyi életére és munkásságára igen nagy befolyása volt. Széchenyi 1824-ben ismerkedett meg vele, mint gr. Zichy Károly bécsi általános kamarai alelnök (1827-től budai magyar kamarai elnök) feleségével. Crescentia szépsége valósággal elbájolta, szinte teljesen lebilincselte Széchenyit. Úgy követte, mintha árnyéka volna, úgyhogy viselkedése, udvarlása általános feltűnést keltett.

Széchenyi Crescentia előtt is volt szerelmes. Két komoly szerelmére utalok itt. 27 éves korában szerelmes volt Karolina sógornőjének húgába, a 21 éves lady Meade Selinába, majd 31 éves korában a 16 éves Liechtenstein Henrietta hercegnőbe. Ezek a szerelmek Széchenyi forrongó (Sturm és Drang) korszakába esnek. Igaz, ekkor is vannak nyomai az önismeretre való törekvésnek, így amikor megfogadja, hogy változtat addigi különc életén, állhatatlanságán, s amikor időnként a szép-, jó- és nemesért sóvárog, de ily érzelmek csak addig kötik le, amíg szerelme tart. E szerelmeinek mélyebb hatása nem volt, mert Selina és Henrietta alig lépték át még a gyermekszobát, amikor megismerkedett velük — egyébként is Selina, nagynénje hatása alatt, hamar elfordult tőle, Henrietta pedig anyja befolyására csakhamar más kérő mellett foglalt állást. Innen van, hogy e szerelmek csak múló hatással voltak Széchenyire.

Egészen más a helyzet Crescentiánál. Ő már férjes nő, 25 éves, szépségének virágjában van. Természetszerűen tartózkodó Széchenyi iránt, hisz férjes, két gyermeke van és igen vallásos lélek, aki előtt a hitvesi kötelesség szent. A tartózkodás azonban Széchenyi szerelmét a szenvedélyességig fokozta. Amikor Széchenyi belátta, hogy viselkedésével Crescentiának a társaságban és családjában is kellemetlenséget okoz, az imádott nő erényeinek hatása alatt elhatározza, hogy életét neki szenteli. Ő is az erény útjára lép, hogy azon az úton járjon, amelyen Crescentia. 1825. okt. 20-án azt írja, hogy nem szabad Crescentia boldogságát, lelkinyugalmát, a tisztá ártatlanság tudatát elrabolnia, ez a legnagyobb gonoszság volna, inkább fülladjon meg a Niagarában. Két nap múlva meg azt írja Crescentiának, hogy lemond minden családi boldogságról

és megelégedését az erény nehéz, de nemes útján fogja keresni; már most is jobb emberré változtatta, de ha egykor honfi- és embertársainak jobb szolgálatot tehetne, az *Crescentia* munkája lesz. És valóban ezt az ideát ragadta meg *Crescentia*, arra törekedett ezután, hogy Széchenyi ezt valóban meg is tegye. Széchenyi rá is lépett erre az útra, az 1825-i országgyűlésen. Ekkor kezdte meg *Crescentiának* tett fogadalma teljesítését. Ezért fontos fordulópont az 1825-i országgyűlés Széchenyi életében. Ezóta lesz Széchenyi tetteiben céltudatos és kitartó.

Igaz, hogy Széchenyi már 1825 előtt is fáradozott a lótenyésztés előmozdításán és egy lótenyésztő egyesület megalapításán; igaz az is, hogy írói munkásságot is kifejtett ez ügyben: de ezek a művek és az 1825 után írt művek közt lényeges különbség van. 1825 előtt németül ír, így írja 1818-ban értekezését a lótenyésztésről, 1823-ban kis könyvecskéjét (8-r. 15 l.) a rókadadásatról. 1825 után magyarul ír, mert a magyar nemzetiség előmozdítása ekkor már elhatározott és kitűzött céljai közé tartozik. 1825 előtt ugyanis mint közöshadseregbeli tiszt az Ausztriai-birodalom eszmekörében él, s ennek van úgyszólván alárendelve hazafias érzése. 1825 óta a magyar haza boldogsága a cél, hogy az Ausztriai-birodalom keretében méltó erkölcsi súlyát elérje. Széchenyi reformatori munkássága tehát az 1825-iki országgyűlésen kezdődik, és ezt *Crescentia* iránti szerelme mozgatta, amint ennek hatása alatt fejlődött ki és ennek köszönhető az is, hogy Széchenyi Pestre helyezte át működése körét és hogy kitartással küzdött célja eléréseért: Magyarország megreformálásáért. Mindebben *Crescentia* hűségese támogatta. Ezt bizonyítja a *Hitel* is — ez is *Crescentia* iránti szerelmének hatása alatt készült. A mű ajánlását, mint jegyzeteiben maga mondja, *Crescentiához* intézte:

«Szemeim ittak a legtisztább Azur forrásokbul, bátorságot a legnemesebb tekintetekből; egyszersmind szívta boldogságot és halált a felrepedező rózsákbul. Érted a legtisztább áldozat sem volt drága nékem, Neked szolt sóhaj-tásom az Örökké valóhoz éjfélikor és Néked a nap felvirradásakor könnyeim.» Csak később kapta ezt az ajánlást: «Honnunk szebblelkű aszszonyinak», csupán azért, hogy a feltűnést elkerülje; ezért hagyta el az idézett részletet, de a megmaradt rész is kifejezi Széchenyi imádatát a nemes lény iránt, aki erényével, bájával varázs alatt tartotta és lelkében a szép, jó és nemes iránt való vágyódását kifejlesztette. És ez egyik szubjektív vonása a *Hitelnek*. A másik az, hogy amint *Crescentia* hatása alatt Széchenyi az önismeret útján az önnemesedést tűzte ki célul, úgy a *Hitel* is hirdeti a magyarnak az önismeret szükségét, az önnemesítésre való törekvést. Rámutat a magyar nemesség hátrányos jellemvonásaira, tükröt tart eléje, hogy lehetővé tegye az önismeret kelyhének kiürítésével az önnemesítés útjára való lépést.

A *Hitel* ugyanazt fejezi ki, mint amit az Akadémia címere, amelyet Széchenyi Ender Jánossal festetett meg, hogy azután az Akadémiának ajándékozza. A képen levő nő a művelődés istennője, aki magasra tartott kelyhével itatja, a nemesedés útjára vezeti a sötétségből előnyomuló sást, a magyart. Ez az általános jelentése. Van egy szűkebb jelentése is. Crescentia Széchenyit is kiragadta a közönyből, a hibából és az önnemesedés, az erény útjára vezette. A *Hitelnek* ugyanilyen kettős jelentése van. A magyar nemességet akarja a helyes útra vezetni, hogy az ország és vele lakói is boldoguljanak; épígy azt is akarja bizonyítani Crescentia előtt, hogy hová vezette őt, és hogy az ő intései és buzdításai szerint törekszik a ket-tejük közt megállapodott erény útján Magyarországot és honfi-társait a boldogság útjára vezetni.

Bizonyítékokat szolgáltatnak erre vonatkozólag Crescencia-nak a *Hitelre* tett észrevételei. Széchenyi a *Hitel* két példányát rögtön a megjelenés után átadta Crescentiának. Crescentia értett ugyan magyarul, de annyit nem tudott, hogy a művet magyarul olvasva megérthesse. Várnia kellett addig, amíg Vojdissek József első, névtelenül közzétett fordítása *Ueber den Credit* megjelent. Ebből ismerte meg a *Hitelt*. Megmaradt reánk az a példány, amely Crescentiáé volt, s amelybe belejegyezte észrevételeit, sőt a hosszabbakat külön lapokon mellékelte. Ez a példány minden tekintetben becses emlék, elsősorban épen ez észrevételek miatt — ezek érdemesek arra, hogy általánosan ismeretesekek legyenek.

Előre kell bocsátani, hogy Crescentia a könyv sok helyén a szebb részleteket vagy a jelentősebb mondásokat a lapszélen ceruzával megjelölte — minden megjegyzés nélkül így akarta felhívni Széchenyi figyelmét, hogy e részleteket jelentőseknek tartja.

Vannak helyek, amelyekben egyes rosszul fordított szavakat helyesbít vagy kijelenti, hogy az a rész rosszul van fordítva. Így pl. «Geliebt» «Schönen» szavakat (50. l.) erre javítja «Frauen»; ezt «schwatz» (51.) erre: «schwätzt-plaudert»; «zu weitläufig» után (148) pótolja ezt: «wiederholt», sőt megjegyzi, hogy e szakasz szintén rosszul van fordítva; ebben: «die weise Regierung» (175) törli a weise szót; ebben: «den schönen Traum» a Traum helyett (241) ezt írja a lapszélre: «die schöne Begeisterung oder Überzeugung», két sorral alább pedig törli e két szót: «thierische Missgeschöpfe»; e szó helyébe «Mann» (243) pedig «Menschen»-t ír a lapszélre.

Egyes helyekhez rövid, másokhoz hosszabb bíráló vagy dicséret észrevételeket írt. *A magyar gazda ma nem viheti mezét a lehető legmagasabb virágzásra* c. fejezetben a Rafaelre, Rossinira vonatkozó hasonlatot (62. l.) nehézkesnek, homályosnak tartotta.

A *céhek s limitatio feleslege* c. alfejezetben (83) Széchenyi azt írja, hogy egy történet soha sem emeli fel az embert a a lehető legmagasb megelégedésre. Erre Crescentia külön lapon ezt jegyezte meg¹:

«Itt a szerző úrnak ellentmondani bátorkodom és állítom, hogy igenis egyetlen történet elegendő, hogy egy mély és gyöngéd lelket a legnagyobb megelégedésre emeljen — és így egy csapás is elég, hogy a legnagyobb elégedetlenségre hangoljon; de a hatalmas idő, amely hatalmát sohasem tagadja meg és nagyon gyakran jótékonyan hat az ember kedélyére, lassanként eltöröl emlékezetünkől némely kellemes és kellemetlen benyomást, és így az emberi életben sok minden elmúlik, ami szegény szívünket gyötri és aggasztja.»

Ugyanítt a rossz élelem és körülmények említését «nagyon prózainak» tartotta és megjegyzi, hogy «a szerző úr egyébként is a sok túlterhelt hasonlatok megválasztásában nem volt szerencsés.» *Magyarországnak kereskedése nincs* c. fejezet első bekezdésére (95) megjegyzi, hogy a jellemzés igazán az életből van merítve.

Más nemzettekkel a concurrentiát ki nem állhatjuk alfejezetben Széchenyi ezt írja (108): «Ha E. nem adott a közjóra» stb. Ez az E. nyilvánvalóan Esterházy Miklós hg. Ezt Crescentia is tudja és hozzáfűzi:

«Itt a szerző nagy és nem politikus hibát követett el, amellyel barátai számát bizonyosan nem szaporította, és amelyet ellenesei teljes joggal hibáztatnak benne. Én is meg vagyok győződve, hogy ilyféle támadások az egész javára veszélyesek lehetnek és kétszeresen sajnálom, hogy a hazai nyelv nem tudása miatt a különben oly fennkölt mű első vázlata nem kerülhetett cenzúrám alá, mert mint cenzor bizonyára tudtam volna teljes jogomat érvényesíteni, s így ezen a hibán még idején néhány erélyes tőrlessel segítettém, sőt jóvá is tettem volna, mert személyes sértést cenzúrám nem engedélyezett volna.»

A továbbiakban (109) arról beszél Széchenyi, hogy egyesek nem a felvetett tárgyakra, hanem mindig másra akarnak áldozni. Itt megjegyzi Crescentia, hogy ily körülmények közt persze nehéz a tudományok művelése és a balítéletek kiirtása, de nemszabad a kedvet elveszteni; a nemes szerző ezeket az akadályokat lassanként el fogja háritani és ezzel a haza évkönyveiben magának halhatatlan hírt fog szerezni. «Nemde?» — fejezi be megjegyzését Crescentia. *Belső consumtio kérdése* c. alszakaszban, amikor a balítéletesek hazaszeretetről szól (127), ezt jegyzi meg Crescentia: «A tous les coeurs bien nés, que la patrie est chère!!» Ugyanítt Széchenyinek arra a kijelentésére, hogy nem öli unalom azt, ki honja ügyében fáradozik, ezt jegyzi meg Crescentia: «Kötelességének buzgó teljesítésével

¹ Az idézeteket magyar fordításban adom.

magának és másnak jót tenni a mi rendeltetésünk tartalma azok előtt, akik rendeltetésüket hűségesen teljesítik.»

A *Nemzetiség* c. alszakaszban (159) Széchenyi a lassú sorvadást ecseteli és a nemzeteket az egyénnel hasonlítja egybe. Itt Crescentia ezt jegyzi meg:

«Itt igen nagy eredetiség a képzelet legtisztább teljességével van egybekapcsolva. Különb is ez a pompás gondolat sok genialitással van előadva. Rendeszen azt állítja az eredetiség a genialitás szükségszerű következménye, és a genialitás feltételezi, hogy a genialis ember másoknál magasabb észbeli tehetséggel van a természettől megáldva. Vajha ez a jó szellem szeretett hazánkat felébresztené és tovább vezetné! Vajha ezzel minden lélek *igazságra, derékségre, becsületre, erős akarásra, bátorságra, letterőre*, egyszóval *magasabb fellendülésre* lelkesednék és élesztetnék! Oh akkor szép jövőnek nézünk elébe és szeretett Magyarországunk egykor még más nemzetek felett tündökölnék.»

Ugyanebben az alszakaszban azt írja Széchenyi (160), hogy a tiszta szándékból eredő tettek méltatásra fognak találni. Erre Crescentiának ez a megjegyzése: «Igen! aki a szívek legbelsejét látja, az jutalmazni is tudja!»

Ugyanebben az alszakaszban (168) Széchenyi azt állítja, hogy a nemzet addig él, amíg nemzeti nyelve él. Ezt Crescentia így hagyja helyben:

«Igen. Nem szorul megjegyzésre, mily különösen fontos és nélkülözhetetlen a nemzeti nyelv; egyébként ki nem látja be, mennyire szent kötelessége mindenkinek, hogy a közjával törődjék, és mily szükséges a magyar lét fennmaradására, különösen a mostani időpontban, a *patriotizmus*. De sajnós, a pusztá belátás még nem elég, hogy hazánk felviruljon; bár hátramaradásunk elismerése az első lépés a javulásra, de hogy komoly javulást idézzünk elő, okvetlenül szükséges, hogy minden hazafi a hazánk felvirágozása ellenében levő akadályokat époly nemes buzgalommal szívlelje meg, mint igen tisztelt szerzőnk.»

A *Concentratio* alszakaszban (175) Széchenyi a hátulsó ajtócskán kibuvókat ostorozza. Crescentia ezt nagyon élesnek találja. De Széchenyinek a concentratióra előadott dicséretét helyesli és osztozik nézetében a maximára nézve, mert az egyesülés erő, a széthúzás gyengeség!

Amikor Széchenyi a régi törvények változhatóságát vitatja (194), Crescentia ezt «nagyon helyes megjegyzésnek» találja. Ugyanígy helyesli Széchenyinek azt a fejtegetését, hogy igazi művelt ember több van a közép, mint a felsőbb osztályokban (236). Széchenyinek arra az állítására, hogy országunk, ha nagyjai közérővel igyekeznek a haza javát előmozdítani, nagyon fellendülne, Crescentia megjegyzi, hogy nem kétséges: az igazán nemes szerző ezen tárgyakról igen kiváló megjegyzéseket tesz; kívánja is közhasznú, jótékony törekvéseinek a leggyorsabb és legteljesebb sikerét.

Széchenyinek azokat a fejtegetéseit (243), hogy az eledel a testnek és szívnek egyaránt szükséges, Crescentia helyesli és megjegyzi:

«Mindenesetre, az ember eszének kiművelésére kapjon meg minden lehető, nemesítsen minden képességet és erőt, amelyet Isten beléje helyezett, mert különben igazán állat marad; de kapjon táplálékot szívének is, hogy benne mindent felélénkítsen és lelkesítsen; ez a nélkülözhetetlen táplálék mindenkinek kitartó erőt, belső gerjedelmet, életet, érzelmet és lelket ad!!! Hiszen a szív a nap, amely belső életünket felmelegíti és bevilágítja, s ha egyszer megvonja tőlünk sugarait, akkor semmi sem fejlődhetik többé, mert vele elenyészik minden hit.»

Ugyanitt a testi és lelki egyoldalú táplálást Crescentia utálatosnak tartja. A *Lárma* c. alfejezetben a hibákra való rámutatásra (247) megjegyzi, hogy a teljesített kötelesség folyamánya a lelki nyugalom. Ugyanitt (254) a nemesi sereg mai céltalanságát vázolja, Crescentia helyesli Széchenyi állítását. Ugyanitt a haza iránti kötelességek fejtegetésénél (257) ezt jegyzi meg Crescentia: «Mily nemesen van kigondolva!» Kissé alább a mystificatiói kifogást (257) viszont «nagyon feleslegesnek» tartja. Ugyanitt arra a részletre, amelyben Széchenyi a kételkedők gondolatait vázolja és megérti, hogy nem kívánnak vezetettetni (258), Crescentia ezt jegyzi meg:

«Túlzott önmegtagadás ez, mert az ön célja ezen oly jeles helyeket tartalmazó műben az emberiség javának fáradhatatlan előmozdítása és a jó megalapozása, nemde? Azért kérdem, hogyan lehet befolyás és vezetés nélkül valamit elérni? Egyébként jó tanácsot csak a bolond vet meg. Ez a tétel tehát helytelen és ellentmond a másoknak. De a rossz fordítás miatt még homályosabb lett.»

Ugyane szakaszban, mikor Széchenyi a róla való ítéletet mindenkinek belátására bízza (260), Crescentia ezt jegyzi meg: «Ily nagy emelkedettség a nemes és jó iránt, ily nagy lelki nemesség csak nagyot, kiválót eredményezhet.»

A *Tanács* c. alszakaszban a magyar jobbágyság jellemzését (263) Crescentia is «nagyon igaz»-nak találja; a jobbágyságnak teendő engedményekre vonatkozókat (265) pedig «felülmúlhatatlan»-nak tartja, amelynél jobbat nem írhatni; épügy a külföldi hatás jótékonyágáról mondottakat «nagyon helyesek»-nek.

Amikor Széchenyi a külföldi mostoha vidékek virágzása mellett hazánk szomorú állapotára mutat és panaszolja, hogy ily helyzetben még a tudományos körök is a gyökeres javítás ellen vannak (268), Crescentia e szép szavakat jegyzi fel:

«Ön lassanként mindezen halféleteket le fogja győzni, hisz Isten áldása van minden vállalkozásán; a győzelem természetesen nehéz, de szép!! Cicero azt mondja, aki nem győz, nem koronáztatik meg; ön ellenben már most teljes joggal mondhatja: ha nincs is koronám, ezt a szerencse adja, elég azt kiérdemelni; mert valóban önnek köszönheti részben Magyar-

ország alakulását és becsülését. Fejezze be a nagy művet. A Gondviselés önt magasabbra emelte, mint millió más embert — használja tehetségét jóra hazánk viruljon fel egykor ön által. Igen, ön egyesítse a lelkeket és alapelveket közhasznú reformatióba, én segíteni akarok önnek, hogy a szeretett haza körül érdemeket szerezzek. Ez az a szövetség, amelyet önnel kötni akarok, amíg élek. Ezt elérni mindenestre a legszebb, legnagyobb jutalom volna nekünk! Nemde? Akkor a későbbi utókor önt hálás áldáskívánságokkal fogja dicsőíteni, tisztelettel fognak önről beszélni, és így fognak mesélni: A 19. század elején egy igaz hazafi tért hazájába és honfitársainak javáért való nemes, önkéntes feláldozásával halhatatlanná tette magát. Általában a haza atyjának, a tudományok előmozdítójának, ennek és ennek a feltalálójának nevezték. Nagyon széles tudás mellett teljesen tiszta, vallásos hazaszeretettől lelkesítve ezt és ezt tette, (itt majd egy egész könyvtárra való sorolnak fel) és a legnehezebbre, t. i. a haza megreformálására vállalkozott; számtalan akadály után, mindenkitől félreismerve, csak *egyetlen baráttól* segítve, a legnagyobb kitartással legyőzte végre az irigységet, amely oly sokáig üldözte. — Így beszéljenek egykor önről, emléke éljen örökké minden derék ember szívében.»

Ugyanezen szakaszban (269) azt fejtegeti, hogy nem igaz az, hogy halálos betegség nélkül nem fejlődhetik valaki férfivá, vagy bukás nélkül nem dússá stb. Ezt a német fordítás helytelenül, épen ellenkező értelemben fordítja le, természetes Crescentia oldaljegyzete, hogy ez «helytelen». Ugyane szakasz végén Széchenyi erkölcsi súlyunk tágitását kívánja, hogy hazánkat a dicső nemzetek sorába emelhessek (273). Itt Crescentiának ez a véleménye:

«Igen, emeljük hazánkat» dicsőbb nemzetek sorába! de hogy ez teljesedjék, mindenkinek dolgoznia kell.»

«Egyetlen napot sem szabad elmulasztanunk a nélkül, hogy a nagy művön ne dolgoznánk. Azt hiszem mindig, hogy az örök Gondviselés önt szeretett hazánk élére kívánta állítani, önnek adományozta az isteni világosodás sugarát; ön legyen Magyarország jótékony védelmezője, aki az elernyed, szunnyadó hazafiakat felébressze és kissé fellelkesítse s a gyengének ereje, a tanácstalannak tanácsadója legyen. Igen! Kötelesség, a lehetőség szerint úgy cselekednünk, hogy erőnket ne engedjük berozsdásodni, akkor el lehet várni a törekvés jutalmát, ami erőt, cselekvőképességet és kötelességtudást ad. De ne a kezdet, hanem a fejlődés elégítsen ki. Kövesse tehát szép hivatását, — az önnemesítés egyedül nem elég, magasabbra mutat az ön rendeltetése: honfitársainak tökéletesítésére. Gyakran szunnyad az emberben sok pompás tehetség, — még Laci¹ fáradt lelkét sem zárom ki stb. Fejlessze ki egymás után minden jó tehetségét — ez az ön életének főfeladata.»

Ugyanitt a lap alján még ezt jegyzi meg Crescentia:

«Zokon venné ön egy régi kipróbált barátnak, hogy ily nyíltan beszél önnel? Nem, bizonyára nem; megbocsátja őszinteségemet, nem haragszik

¹ Itt közös rokonukat, gr. Zichy László helytartósági tanácsost érti.

reám, megjegyzéseimet bizonyára nem magyarázza félre, hiszen a legjobb célzatúak, nem félrevezetők; olyanok, mint egy hűséges barát szavai és habár a baráti szó kemény is, sohasem sérti a baráti mellet. Nemde?»

A *Végszó* első három szakaszát Crescentia nemcsak megjé-
lölte, hanem a harmadik szakasz mellé azt írta, hogy «felül-
múlhatalan». Az első szakasz azon része mellé, amelyben
Széchenyi azt jelenti ki, hogy lesznek kevesen, akik lelke és
szándéka tisztaságát elismerik, Crescentia ezt jegyzi az oldalon:
«Ezek közé tartozom én is»; a szakaszok értelmére nézve
pedig ezt jegyzi meg: «A híven teljesített kötelesség sorsa föl-
emeli az embert». Ugyane szakaszban (276) Széchenyi azon
reményének ad kifejezést, hogy a külföldön szerzett tapasztalatai
következtében világosabban lát, és ezért jóakarói az ő eltérő
vélekedését nem veszik rossz néven; erre Crescentia megjegyzi,
hogy «nem is kétséges: minden okos és jóérzelmű ember a
nemes szerzővel egyetért».

Széchenyi szállóigévé vált mondatát Crescentia, nem
tartván helyesnek¹ a fordítást, így javítja ki: «Viele meinen:
,Ungarn sey gewesen', — ich *aber* glaube lieber: es werde
erst seyn!»

Amint látjuk, Crescentia megjegyzései egy finom női lélek
szelíd, de helyes kifogásai vagy lelkes dicséretetek és buzdítások,
hogy amint egy helyütt határozottan mondja, szerződő társát
kirtartásra buzdítsa önnemesítésében és a honfitársaiért buzgó
tevékenységében. És ezen van a hangsúly. Ezt a tényt Széchenyi
naplófeljegyzései is bizonyítják. Mielőtt a *Hitel*hez hozzáfogott.
1828. jún. 25-én azt írja Crescentiának, hogy hosszú küz-
delem után lelke világosan azt súgta neki, legyen Crescentiához
utolsó lehelleatéig hűséges, álljon a közéletben oly helyre, ahol
ember- és honfitársainak használhat, áldozza fel magát a közjóért,
szóval legyen Crescentiához méltó. Széchenyi e levelét Crescentia
nem fogadta el.

Fiumei útjában ellenőrizhetjük, hogy mily fokra emel-
kedett szerelme Crescentia iránt. 1828. júl. 27-én azt írja
naplójába, hogy a legmélyebb vágyódás fogta el Crescentia
után — leküzdhetetlen honvágy, de nem egy ország, hanem
Crescentia után. Ugyanitt aug. 8-án pedig azt írja, hogy fel
akar hagyni örökös szerelmi panaszaival, de életének minden
lépését a legfenségesebb, legönzletlenebb és legtisztább szere-
lemnek akarja áldozni, amelyet egy férfi valaha érzett egy
nő iránt; az ő szívének, becsülésének elérése az egyedüli célja;
hozzát teszi azonban, hogy szép az eltökélés, de mily nehéz
ennek a teljesítése; aki ezt nem tudja, az sohasem sejtí a
szerelem hatalmát: valóban kiemeli sarkaiból a világot.

¹ Vojdisek így fordította: Viele meinen: «Ungarn sey gewesen»; —
ich glaube lieber: «es werde seyn!»

1829 februárjában, amikor már írja a *Hitelt*, Lebenssegeln c. Crescentiához intézett levelében¹ arra kéri többek közt, hogy mivel boldogok e földön nem lehetnek, tekintsenek az Ég felé — de ezt csak kötelességeik hű teljesítése után tehetik; Crescentia legyen a női erények mintaképe, neki pedig az ország jövődjének, a művészetek, tudományok támogatójának kell lennie, a szegények kunyhójába a boldogságot és megelégedettséget, a nagyok palotáiba az erényt kell bevinnie, mert csak így lesz — Crescentiához méltó. E levélnek végső változatát Crescentia elfogadta ugyan, de választ nem adott.

1829. márc. 10-i levelében kijelenti Széchenyi, hogy amikor még nem ismerte Crescentiát és magától kérdezte: kiragadja-e az országot rothadásából, nem volt bátorsága oly nagy munkához hozzáfogni, mert sejtette, hogy mily borzasztó, ha senki sem érti meg. Amióta Crescentiát megismerte, egy hang azt súgta belsejében, hogy ki fog tartani mellette és nem fogja elhagyni.

1829. okt. 1-én ismét azt írja Crescentiának, hogy megtartja az ő jelszavát: öntökéletesítés és Magyarország java. Megfogadja, hogy minden lehetőet megtesz és kizárólag e nemes célnak fog élni.

1830. ápr. 15-én szerződést jegyez be naplójába, amelyet Crescentiával szeretne kötni kölcsönös tökéletesítésük és Magyarország java tárgyában. Ezt a szerződést Széchenyi alá akarta iratni Crescentiával, de nem tudta elérni, épúgy mint azt sem, hogy ha elfogadta levelét, arra választ kapjon. A *Hitelre* írt jegyzeteiben adta meg Crescentia a választ, bátorítva Széchenyit a kitűzött célra, felajánlva erre közreműködését.

Széchenyi Crescentia jegyzeteiről így emlékszik meg naplójában (1831. márc. 17.): «Nem hiába élek. Crescentia elküldötte a *Hitelre* megjegyzéseit. Mily kiváló, gyengéd, kedves lélek! Mily tiszta nézetek, mily helyes ítélőképesség! Istenem, nehéz ily lényt ismerni és hozzá közelebb nem tartozni. A reggelt élveztem.»

Íme, a szerelmükre vonatkozó e vázlatos ismertetés elég arra, hogy lássuk, mily nagy rúgó volt Széchenyi lelkében a Crescentia iránti szerelem. Ez tömörítette lelkének alkotó elemét rendezett egységbe, ez állítja a nemes, jó és nagy eszmék szolgálatába, ez készíti arra, hogy minden erejét kifejtse a kitűzött cél: Magyarország reformja és honfitársai boldogsága érdekében, mert ezzel akarta az imádott nő becsülését kivívni.

5. *Az egykorú újságok és a kortársak a Hitelről.* Egykorú újság 1830-ban kevés volt az országban. Pesten két magyar és egy német, Pozsonyban egy latin és egy német, Bécsben két magyar, Kolozsvárott egy magyar újság jelent meg 1830-ban

¹ *Naplók* III. k. 486. l.

8 negyedrért nagyságú lapon, hetenként kétszer ugyanoly terjedelmű melléklettel a hirdetésekre. Ez újságok mindegyike hirdette a *Hitel* megjelenését. Rövid ismertetést is közölt egyik-másik.

A Bécsben megjelenő Magyar Kurir e rövid párbeszéddel ajánlotta:

«Egy a dologhoz értő Urtól ezt kérdezvén valaki: „Mit tart Nagysága a Hitel felől?” — így felelt: „Én megvallom, keveset tartok az egész felől.” „Keveset?” „Ugy van, t. i. csak azt, amit minden Magyar Hazafinak szeretnék a fülébe sugni: Vedd meg, olvasd, tselekedd.”

A Pesten megjelenő Hazai és külföldi Tudósítások márc. 3. száma így ajánlja:

«Uj csillag gyanánt lehet tekinteni ezen munka megjelenését literaturánk egén. A munka az országos és magános gazdálkodás hijánosságait szabad lélekkel szem eleibe tünteti s a jövődöbéli boldogulásra egyenes útmutatást közöl. Nagy hazafiúi buzgósággal, sok tapasztaláson épült okoskodással és értelemmel, úgy érett tudománnyal van írva, a természetést, kereskedést s a nemzeti iparkodást tartván mindenütt szem előtt.»

A Vereinigte Ofner Pester Zeitung melléklapjában, a Gemeinnützige Blätter márc. 7-iki számában, azt írja, hogy ezt a könyvet olvasni kell, nem megítélni; mérlegelni, nem futólag ajánlani, megszívelelni, nem pusztán dicsérni. Szerinte sokkal többet foglal magában, mint amennyit a címe mond; és ha rámutat a magasrangú szerző független helyzetére, szellem- és ország-ismereteire, különösen hazája iránti nagy szeretetére: akkor — úgy véli — mindent megmondott, amit mint lapnak joga van megemlíteni.

A három ujság e rövid, de lelkes ajánló sorai mellett érthetetlen, hogy a tudományos folyóiratok¹ éppen csak a mű megjelenését hirdették.

Bajza említi Toldyhoz 1830. márc. 1-én írt levelében, hogy a *Hitel*ről a Tudományos Gyűjtemény számára dicsérő ismertetést írt, mert igen méltó, hogy dicsértessék, «aki tehát a *Hitelre* haragudni fog, az ellenem is mind felzúdul.» Az ismertetés nem jelent meg — ez annál feltűnőbb, mert a fud. Gyűjteményt Vörösmarty szerkesztette — kézírata sem maradt reánk. Bajza azonban leveléből kiérezhető álláspontját érvényre juttatta. Amikor gr. Dessewffy József a *Hitelre* kiadta *Taglalatát*, Bajza a Kritikai Lapokban (1. füzet) nyíltan szeméretetett Dessewffynek, hogy a *Hitelt* nem értette meg, sőt sokszor félreértette, és amivel Széchenyit mint író-t vádolja, az nagyobb mértékben megvan a *Taglalatban*; tanácsolja is neki, ha még egyszer kiadná művét, $\frac{3}{4}$ -ed részét hagyja el, mert az haszontalan, sovány, mint a kecskeméti homoksík, a megmaradt részt viszont dolgozza fel újra világosabban. Ugyan- ebben a füzetében dicséri viszont a *Toldalék-észrevételeket*, mert

¹ Tudományos Gyűjtemény, Felső Magyar Országai Minerva.

ez a *Hitel* homályait, vagy nem eléggé kifejtett részleteit röviden és jól pótolja. Széchenyi ellenesei fel is használták ezt a körülményt arra a gyanúsításra, hogy Széchenyi ingerelte fel Bajzát Desseswffy ellen — ennek azonban semmi alapja sem volt.

A magyar ujságoknál érdemlegesebb ismertetést közölt Gleich Friedrich Altenburgban megjelent Der Eremit c. lapjának augusztusi számában, a Lipcsében, Maret Györgynél Vojdissek József fordításában névtelenül megjelent *Über den Credit* nyomán. Szerinte annyira szellemes, kiváló és gazdag tartalmú a mű, hogy nem lehet eléggé ajánlani. A szerző, magyar mágnás és igazi hazafi, egész sor fejezetben gazdasági, pénzügyi, kereskedelmi, statisztikai, erkölcsi és tudományos tekintetben nemcsak tudáson és tapasztalaton nyugvó nézeteit fejté ki hazájának helyzetéről és körülményeiről, hanem arra is rámutat, *mit és hogyan* kell cselekedni, hogy egyrészt a hanyatló jóllét emelkedjék, másrészt, hogy annak új utakon eddig még nem ismert lendületet adjon, és így az eddig célszerűtlenül felhasznált természeti és emberi erőket gazdag országot Európa nemzeteinek sorában az öt megillető helyre juttassa. Az államgazdának, politikusnak és minden gondolkodó embernek, aki előtt a közjó drága, valóban nagyon érdekes lesz Széchenyi műve; az emberiség minden barátja hálásan szoríthatja meg kezét a nemes szerzőnek, aki nyíltan, becsületesen szót emel a jobb megalapítása érdekében. Kétségtelen ugyanis, hogy a mű Magyarországra jótékony hatással lesz, az ország nagybirtokosait, rendeit hatalmasan buzdítani fogja oly dolgok elérésére, amelyek az országban hiányoznak, de Széchenyi szerint könnyen elérhetők, ha komolyan akarjuk. E mellett mind a belső forgalom, mind a nemzeti ipar fizésére vonatkozó elavult privilegiumok el fognak tűnni azoknál (t. i. a földbirtokosoknál), akikre ily változástól a legnagyobb haszonnak kell háramlani. A kormány is segédkezni fog ebben, s ez Széchenyi szerint annál biztosabban várható, mert ily dícséretes dolgot a kormány már előmozdított és népeinek igazi érdekeit támogatni kész. Kívánatos volna azért, hogy azok, akik a mű szellemében a legtöbbet tehetnek, Széchenyi művét figyelmesen elolvassák. A szerzőnek részben kissé aforisztikus, részben csapongó stílusa ne tántorítson el senkit sem, olvassák el minden mondatát, ahogy azt megérdemli.

Erősebb visszhangot és nagyobb hatást keltett a *Hitel* a magyar társadalomban. Széchenyi ugyanis rögtön a mű megjelenése után minden barátjának, jobb ismerősének saját kezű ajánlással elküldte művét¹, s a megajándékozottak közölték vele véleményüket.

¹ Sok ilyen ajánlással ellátott első kiadású példány maradt ránk.

Crescentia volt az első, akinek a művet elküldötte.¹ Ő volt viszont az első, aki anyjával együtt (febr. 8.) Széchenyit művéért dicséretekkel elhalmozta. Ugyane napon gr. Majláth János, az író is hízlegősen nyilatkozott a könyvről. Kijelentette, hogy Magyarországon sokan azt fogják mondani, hogy Széchenyi főispán akar lenni, Bécsben viszont azt, hogy demagóg; de semmi kifogást sem tehetnek a könyvre, minden igaz benne, minden az életből van merítve.

József nádornak és gr. Cziráky Antal országbírónak, Széchenyi személyesen nyújtotta át (febr. 5-én) a művet. Feljegyzése szerint az első nagyon barátságosan fogadta, a második megölelte. A nádor főudvarmesterétől, gr. Festetics Albert Jánostól, arról értesül (febr. 8.), hogy a nádor a könyvet nagyon dicséri, s így nyilatkozott róla: «Széchenyi teljesen lelkem szerint beszél.»

Február 10-én elvitte művét Mária Dorottya főhercegnőnek, a nádor feleségének. A főhercegnő udvarhölgye (gr. Festetics Albertné) jelenlétében fogadta, leültette és azt kívánta tőle, hogy ott azonnal írjon a könyvbe ajánlósorokat — kíváncsi volt ugyanis Széchenyi rögtönzésére. Széchenyi nem jött zavarba. A következő ajánlósorokat írta a műbe:

«Magyar honunk fő Hertzeg asszonyának
 „Légy védje a hazához hívnek.”
 Leg mélyebb tisztelettel Gr. Széchenyi István.»

Hg. Batthyány Fülöp az első, aki levélben (febr. 8.) köszönte meg a *Hitelt*. Azzal dicsérte meg, hogy művével a haza oltárára ismét nagy áldozatot tesz és ezzel azt bizonyítja, hogy a közjónak előmozdítására szánt igyekezteiben fáradhatatlan.

Grassalkovich Antalné, Esterházy Leopoldina hercegnő febr. 13-án kelt levelében köszönte meg Széchenyi figyelmét. Sajnálkozott, hogy a hazai nyelvben való járatlansága miatt nem olvashatja a művet. Tréfásan említi, hogy a tudatlanság benyomását nem kerülheti így el, a rothadást azonban igen. Hivatkozva Széchenyi állítására, hogy hazánk több századdal hátramaradt, utal arra, hogy meglepetésünkre talán még ott vagyunk, amikor a művészetek virágoztak, s bár a nép akkor sem volt boldogabb, az utak sem jobbak, mégis a szellem pótlást talált és ezt felébreszteni és tovább vinni, Széchenyire bizonyára a legszebb jutalom volna. Kívánja, hogy könyvének hatása gyógyszer legyen, a hasznos ismeretére vezessen, s Széchenyi új Medicivé váljék.

Néhány nap múlva (febr. 17-én) barátja, gr. Esterházy Mihály számol be arról, hogyan fogadták művét Bécsben.

¹ Széchenyi e sorokat jegyezte be a könyvbe: «N. M. Gróf Zichy Crescencenek leg mélyebb tisztelet jeléül Gr. Széchenyi István.»

O vitte ugyanis az első példányokat Bécsbe, hogy az udvari és hivatali főtisztviselőknek kézhez szolgáltatassa. Közli Széchenyivel, hogy a napi események (bálok) miatt nem beszélnek a műről. Gr. Reviczky Ádám főkancellár kijelentése szerint nemsokára el fogja olvasni, de kifogásolja, hogy az asszonyoknak van ajánlva, és azt a reményét fejezte ki, hogy Széchenyi legközelebb latinul fog írni. Eötvös Ignác alkancellár szerint több van benne, mint a *Lovakról* címűben, de ő és mások is a mű második kötetét várják arról, hogyan alkalmazható nálunk a váltójog. Erre nézve Esterházy is figyelmébe ajánlja, hogy a földesúr csak a birtok haszonélvezője. Esterházy szerint a könyvben Széchenyi nagyon egészséges elveket hirdet, de némiéket sokat dícsér. Véleménye szerint a főkérdés nem az, hogy mikor, hanem hogy mily eredménnyel folyik a munka, és hogyan választjuk meg a munkatársakat, mert különben sok a munka és kevés az eredmény. Kétségtelen, hogy soknak tetszeni fognak Széchenyi nézetei. Anglia példáját azonban sokan, így b. Nugent, nem tartják helyesnek, mert ott más a helyzet.

Jószágigazgatója, Liebenberg János, közvetlenül a *Hitel* megjelenése előtt (1830. I. 30.) ajánlja Széchenyinek, egészítse ki művét egy másikkal. A hitel ugyanis minden boldogulásnak alapja, e nélkül javulás nem remélhető, de ez még nem elég, szükség van Hiteles pénztárra (úgy mint Porosz-Sziléziában), hogy a gazda a hitelt élvezhesse, továbbá szükséges még az, hogy a jobbágy is szabadon vehessen és eladhasson földet. Ajánlja, tanulmányozza Sziléziában a Hiteles pénztárt és azt, hogy a jobbágy földet kapjon, vehessen és eladhasson; hirdesse írásban és eszközölje ki barátaival a diétán, mert siker csak így várható.

Február 18-iki keletű az egyik igen érdekes vélemény a *Hitelről*. Bécsből küldte a Széchenyi bátyjánál, Pálnál alkalmazott nevelő, Rothkrepf (később Mátray) Gábor. Széchenyi ugyanis neki is küldött sajátkezű ajánlással ellátott példányt. Ezt köszönte meg. Rothkrepf azt írja, hogy lelki gyönyörrel olvasta s minden másnak olvasásáról megfeledkezett, amíg a művet olvasta. Mindig hirdetni fogja a jeles munka becsét, mert belőle mindenki megtanulhatja az önjaváról való gondolkodást. Olyan könyv ez, amilyent a magyar literatura egén még nem ismerünk. Barátai, akikkel közölte, meggyeoznek ítéletében, csak a mű némely rendeltetési ága és külseje iránt nincsenek egy véleményen vele. Azt mondják, hogy nincs megokolva, miért ajánlotta a nőknek, akik sem magyarul nem tudnak, sem a tárgyhoz nem értenek. Ha a nagyuraknak vagy a magyar birtokosoknak írta, viszont ezek közül is sokan nem értik a filozofálás módja és az újabb írásmód miatt. Hogyan tudhatnák ezek azt, hogy mit jelentenek e szavak:

hangász, gyógyász, kör, erény, zománc, lény, szellem, ipar, mozgony, alap, talpkő, sarkalat, csáb, egyetem, egyedség, haszonles, serleg, gyár, kény, évezred, tengeteg, álladalom, vágy, eszméleti, csillagász, égész, fanyar, belbecs, rutalom, apród stb. Az alsóbbrangú birtokosokból sem sok olvashatja a könyvet (pedig sok ezernek kellene azt forgatnia), mert nem értik a francia idézeteket, a dolog szellemét, a tájszavakat, az egészen új szókat és idegeneket, mint *collier grec*, *appalto*, *trottoir*, *minta*, *modella*, *telivér*, *farmer*, *ürügy*, *galád*, *redőzet*, *selejtes*, *mozaik*, *sérv*, *zsibasztó*, *renyhe* stb. Azután a cél sikeresebb elérhetése végett jó lett volna a szokatlan szavak jegyzékét adni. Az is kívánatos volna, ha Széchenyi úri asszonyainkat a hazai nyelv tanulására serkentené, és ha a gyermekek már az alsó osztályokban magyarul tanulnának, mert amíg ez meg nem történik, hiába írják a legjobb könyveket is. Rámutat arra is, hogy a könyv első fele tömött és új formastílusú, a második viszont mérsékelten érthető; az elsöben kerül a határozott névelőt és a szórend sem mindig helyes; az ikes igéket pedig iktelenül használja. Ezek, Rothkrepf szerint, azonban apróságok. Szeretné, ha a magyar apák és fiúk a *Hítelt* legalább hatszor elolvasnák és a benne levő arany szabályokat szívükbe és eszükbe vésnék. Azt is óhajtja, vajha más főrangú írók is követnék Széchenyi példáját és magyarul írnának.

Mialatt Széchenyi e leveleket kapta, nagy figyelemmel kísérte, milyen a *Hitel* hatása. Felsőbüki Nagy Pálnak műve elküldésekor azt írja, hogy sok keserű van benne, barátai számát nem fogja növelni, de ezt eltűri. Febr. 6-án azt írja naplójába, hogy a Kaszinó lakomáján alig beszélnek a műről. (Természetes, mert csak e napon hagyta el a sajtót.) Majd mulat azon, hogy mily dilemma elé állította főrangú társait, mert pl. gr. Cziráky Antal országbíró felesége, Batthyány Mária grófnő, nem olvashatja, mert nem tud magyarul. Nincs megelégedve azzal, hogy Bécsben, ahol egyes kormányférfiaknak személyesen adta át művét, műve egyáltalán nem keltett feltűnést, még csak ki sem gúnyolják (febr. 26.). Feljegyzi b. Eötvös Ignác alkancellár nyilatkozatát (febr. 28.), hogy amikor a mű címét: *Hitel*, olvasta, azt hitte, valami misztikus regény. Wesselényinek (1830 III. 14.) azt írja, hogy Bécsben nyakra-főre fordítják, de kinyomtatását gátolni fogja. Wesselényi kölcsönkérésére pedig így válaszol:

«Ami a pénz dolgát illeti, bajos dolog. Ha másképp látnám, nem írhatam volna a *Hítelt*; nincs igazam? És ami a legszebb, hogy Magyarország bűneiért Erdélynek is kell szenvedni, ahun más és jobb *systema* áll fenn.»

Feljegyzi, hogy hg. Metternich Kelemen kancellár a könyv átvételénél a könyvről egy szót sem szólt, hanem megragadta az alkalmat, hogy Széchenyit a Kaszinó útján elfoglalt politi-

kai és társadalmi viselkedéseért megleckéztesse. Kijelentette előtte, hogy a kormány nem fél a világgosságtól, csak a tűztől; hogy a magyarság még azon az állásponton van, hogy az ökröt aranyként veszi; hogy hiányzik nálunk a kereskedő; hogy hátrább vagyunk, mint az 500 év előtti hanzavárosok. Széchenyi figyelmesen meghallgatta, majd felkérte, maradjon meg a Kaszinó újabb ciklusában is tagnak, amibe némi huza-vona után bele is egyezett. Ezzel Széchenyi meg volt elégedve, mert neki a név kellett, hogy ez másokat is arra csábítson, hogy tovább maradjon tagnak, vagy épen új tagnak lépjen be. Ezért írja Naplójába, amikor távozik, hogy «ezt megcsíptük». Metternich a *Hitelről* csak később, 1830. okt. 29-én mondta meg véleményét Széchenyinek. Kijelentése a műről találó. Azt mondta Széchenyinek:

«Könyve a magyar közvéleményben önnek sok méltatlanságot szerzett, de azért készült, hogy sértsen, és semmi sem sért annyira, mint az igazságok.»

Valóban a mű a magyar közvéleményben kezdettől fogva igen eltérő hatást váltott ki, mert egyesek nagyon dicsérték, mások viszont nagy ellenérzéssel szóltak róla. Zádor György már 1830. febr. 8-án azt írja Kazinczynak, hogy Széchenyi most megjelent munkája a legélesebb ész és a legtisztább szív műve, tele a legszentebb igazságokkal és a legüdvösebb javaslatokkal; mindenki köztapással és a nádor is nagy javaslással fogadta. Bajza néhány napra rá (febr. 12.) azt írja ugyancsak Kazinczynak, hogy még nem volt magyar könyv, amely fölül a publicum ítéletét tudni annyira óhajtotta. Március 1-én pedig azt írja Toldynak, hogy interessans munka, de sokat fog megharagítani, mert tele van sarcasmusokkal. Guzmics Izidor viszont 1830. júl. 22-én arról értesíti Kazinczyt, hogy Széchenyi *Hitele* felett mindenütt (t. i. Dunántúl) pálcát törnek; az egyik egekig magasztalja, a másik pokolig legyalázza; ellene kiált mindaz, aki szeret régi magyarosan élni. Közli ezenfelül Kazinczyval, hogy Zalából a *Hitel* ellen egy kézirat jutott kezébe: pipás nemes szól benne társaihoz; jelszava ez iratnak: szállj le nemes. ülj fel paraszt — de azért ő is haragszik, hogy a táblabírákat nagyon szaporítják. Guzmics maga azzal mutatja ki megbecsülését, hogy Egyházi Tár c. folyóiratában (1832) közölt idézetgyűjteményében Religio cím alatt Széchenyi *Hiteléből* 4 lapnyit idéz (59—62).

Márciusban már maga Széchenyi közli jószágigazgatójával (1830. márc. 27-én) a szállongó hírt, hogy művét Tolnában a rendek az akasztófa alatt akarják elégetni. «Már benne vagyunk, írja Széchenyi, emberül ki kell állani a sarat.» Ez a hír Bécsből terjengett. Széchenyi, ápr. 2-iki naplófeljegyzése szerint, a nádor kamarásától, gr. Haller Ferenc-től, értesült róla, de nem tudja elhinni. A tény az, hogy Kajdacsy Mihály hidasi (Baranyam.) plébános levélben fel-

jelentette Széchenyit *Hitel*ért, azzal vádolva, hogy fellázítja a jobbágyokat. Ez a levél Metternich elé került. Megvizsgálták, ki a feljelentő, mi az alapja a feljelentésnek. Kiderült, hogy a feljelentő komolytalan ember, a feljelentés alaptalan, azért ad acta tették. Az eljárás folyamata alatt azonban Metternich irodaigazgatója, b. Gervay Sebestyén József, mondotta a fontoskodó és talán tréfás nyilatkozatot (Baranya helyett Tolnát említve) a *Hitel* és Széchenyi ellen.

1830. márc. 17-i kelettel Kis János köszönte meg Széchenyinek a *Hitelt*. A szelídlelkű Kis pihenést alig engedő mohósággal és nem kevesebb gyönyörködéssel olvasta, ami nála, mint írja, sok dolga, szeme gyengesége és finnyás izlése miatt kevés könyvvel esik meg; áldja az Istent, hogy egy magyar mágnásnak aany tudományt, nemes szívet és elmésséget, de bátorságot is adott, hogy oly sok szent igazságot előadhasson. Ő is említi, hogy vannak sokan, akik munkájáért megfeszítenék Széchenyit, viszont kétségtelen, hogy a haza legértelmesebb és legjobb fiai és leányai hálásak néki.

Az ellenesek közül elsőnek gr. Fáy István abauji birtokos kereste fel levelével (1830. III. 27.) Széchenyit. Félelmét fejezte ki levelében, hogy a robot, a jobbágyság megszüntetése a magyar alkotmányt, a földesúr boldogságát alá fogja ásni. Széchenyi e szép szavakkal akarta megnyugtatni (IV. 4.) levelében:

«Méltóságos Ur nyíltszívűséggel járult hozzám, erősebben ily szép ajándékért nem köszönhetek, mint nyíltszívűséggel. S ime nem átalom kijelenteni, hogy én a szabadságot épen annyira imádom, mint a féktelenséget gyűlölöm; — nem hiszem, hogy robotra, s a paraszt szolgaságára volna alapítva alkotmányunk s boldogságunk, sőt, hogy mind addig hazánk elaljasodásából, melyben, higgye el Mélt. Gróf, többnyire magunk hibái által, tulterhelve van, dicsőbb állásra nem fog emelkedni.»

De Széchenyi hiába igyekezett gr. Fáy István lelkére hatni, ellenese maradt Széchenyinek és reformeszméinek.

Kiss Lajos bécsi udv. agens pl. 1832. jul 27-én közli Széchenyivel, hogy a minden oldalról gyűlöletes; gr. Fáy István azt írja róla, hogy «minden jól volna Magyarországbán, csak Széchenyi István pestise ne terjedne, az volt oka a felsőmagyarországi zendüléseknek».

VIZSOTA GYULA.

A XVII. SZÁZAD LÍRAI KÖLTÉSZETE.

(Harmadik, bef. közlemény.)

Kettős szomorúsággal hangzik e sóhaj a század hetvenes éveiben a vallási és politikai állásfoglalásuk miatt üldözött protestánsok ajkán. Már eddig is tiltakoztak az ellen, hogy a hatalom beleszóljon a vallás dolgába. «Non armis, sed argumentis; nem kell szablya, hanem szentírási erősség a vallás dolgában» — hangoztatják¹ most, a Bocskai—Bethlen—Rákóczi-hadak kudarca után; mert «nem illeti a Magistratust az, hogy a lelkiismereteken uralkodjék». Ismételve kifakadtak «a keresztyén nagy urakat elámitott jesuitáknak mérges ki-töltött pohárszéki» ellen (*Malach doctornak pajtársi szóbeszéde*. 1659.) és vádolták a «jólelkű, igaz reformatata asszonyi állati rendet», hogy fiaikat oly helyre küldik tanulni, ahol igaz hitüket mocskolják (*Barátságí dorgálás*. 1663.); óvták híveiket «az tántorgó vallású embereknek, Pápistáknak, Lutheristáknak és amaz szentírás ellen törekedő orvosoknak veszedelmes kovászatól», könyveitől. (*Pestis pestise*. 1664.) Közben erőteljesen hangsúlyozták, hogy «az egyházi szolgák nem uralkodásra, hanem a szent munkára és szolgálatra rendeltettek». (*Speculum mysticum*. 1668. Disp. III.) A lírát azonban csak a hetvenes években fűti ez a panasz és keserűség. A papok igáját látják akkor, Szelepcsényi idejében, a magyar nemzet nyakán: papok kezében van az ország földje, azok dirigálnak, «törvényt, kauzákat azok indikálnak»;² «hitelesebb szava csácsogó klérusnak, hogy nem mint egynéhány jó reformátusnak».³ A protestáns papok élete örökös bizonytalanság (*Pusztaság, kárvallás*... Lipcsei k. 24a l.); a vallás «szabados folyása, zabolába vetvén, vagyon meggátolva».⁴ A bibliai Babilon hatalmának feltámadását látják: emlékeztükben felvonulnak a vértanuk ezrei, azoknak példájából merítenek vigaszt és bátorságot. Néha kétségbeesve siránkoznak: «De jaj lészen nekünk, jaj maradékinknak, mert vagy engednünk kell az bálványozóknak, vagy halált szenvednünk». (*Oh keserves gyászban öltözött*... Mátray-k. 55a. l.) Jeremiádjajaikból azonban

¹ *Az országok romlásáról írott könyv*. 1659. A választ kat. részről Pázmány adta meg az *Öt szép levél* (1609) negyedik darabjában.

² *Pilises fejeknek hódult*... Szencsey DK. 183. I. Thaly Ad. I. 8. l.

³ *Bujdosásra juta*... Mihály deák k. EPhK. 1888. 159. l.

⁴ *Midőn Adrianus*... Mihály deák k. EPhK. 1888. 64. l.

a törhetetlen hűség szól: készek a halálra vallásukért, készek a szenvedésre, mert tudják: «Az ki ez világban szentül akar élni, Sok bűt és bánatot köll annak szenvedni.»¹ Jajongó panaszból az üldözés és gályára-hurcoltatás² egész keserves szenvedését láthatta az otthon-maradt, a hatalom kényszerítő ereje alatt már-már ingadozó hívő; a hazaküldött biztatásokból³ erőt, panaszos elbeszélésükből⁴ dacos állhatatosságot, átkozódó kifakadásaiukból⁵ olthatatlan gyűlöletet meríthetett. A jajszó hol Krisztushoz kiált, hol az egyházhoz, Sion leányához; majd a távolból sir az itthoni testvérekhez a szenvedés. A maguk sorsa beleolvad a választott nép szenvedéstörténetének jól ismert képei közé, a vigasztalást és biztatást is vagy a bibliai idézet szövegezi meg, vagy a szenvedő ajkáról elhangzó fohász. A valóságos hitnek ezekben a fohásaiban a protestáns vallásos lírának nemcsak az áhitata, de lendülete is megkapó.

A magyar nemesség, elsősorban természetesen a protestáns nemesség lelkületét tükröztetik azok a jellegzetes felszólalások, amelyeket a névtelen énekes *Thököly haditanácsában* a kuruc vezérek ajkára ad (Thaly: Ad. I. 89. l.); a másik oldal gondolkodását viszont az 1681. évi országgyűlésnek verses visszhangja mutatja. (*Afflictis non est superaddenda afflictio*. IK. 1893.) Az a panasz szólal meg ebben a versben, hogy «magyar magyar ellen halálos ellenség, vére ellen kardot köt ez a nemzetség, atyja, fia, bátya közt nincs most békesség». Rámutat az idegenek — a török és francia — áskálódására és kérdőre vonja a vezért: «Ez-é a szabadság, amidőn hazadot pusztétod és igaz ügyében rongálad, szomszéd barátodnak javát fölpraedálad, igaz atyja-fiát mint pogánt levágod? Ez-é a szabadság, midőn így kóborlasz, megromlott hazádon te magad tolvajlasz? ...» A haza folytonos háborúit, az országgyűlések örökös eredménytelenségét a protestáns sérelmi politikára fordítja vissza; az egy hit erejét hangoztatva, e sóhajjal végzi: «Szánd meg Isten, kérlek, megromlott hazámat». A «labanc gúnyversből» is (Szencsey DK-ből: Thaly: Ad. I. 173. l.) a törökkel paktáló, békességbontó Thököly elítélése, megvetése újjong a pünkösdi királyság kockafordulásán.

Thököly bukásának nyomán a búsongó énekeknek új csokra fakad a szegénylegények dalaiban. A szegénylegény egyik típusa az iskolából szakadt el, szegényen kóborol, mesterséghez nem fog, mert az inaskodást szégyenli; az uraknak szolgál, de

¹ *Uram Jézus Krisztus siess ...* Szencsey DK. Thaly: Ad. I. 45. l.

² Thaly: Ad. 8., 15., 45., 49., 54., 58., 66. l. Erdélyi: i. m. 65—88. l. Obál Béla: *Hungarica Vitebergensia*. 1909.

³ *Panaszolkodhatunk ...* Szencsey DK. 177. l. Thaly: Ad. I. 66. l.

⁴ *Oh Sion leánya ...* Szencsey DK. 172. l. Thaly: Ad. I. 49. l.

⁵ *Midőn Adrianus ...* Mihály deák k. EPhK. 1888. 64. l. — *Oh vajha valaki ...* Thaly: Ad. I. 58. (Ennek Váradi Szabó Györgytől eredő átalakításáról: IK. 1903. 86. l.) Szőnyi N. J.: *Martyrok koronája*. 1675. 164. l.

csak pironogatást kap; a kapától idegenkedik, hiszen tentához és pennához szokott; lerongyolódott (*Szegénylegény dolga*... Erdélyi i. m. 132:58. é.); «dolgozással élélhetne, henyelést ha elkerülne a szegénylegény». A másik típus a katonasorból kopott ki. A kuruc időben nagy becsé volt: «ezek bátorsággal németre mentenek, eleget közülök lóról levertének, sok officéreket meg is kötöztenek, ellenség vérével földet öntöztenek». De lerongyolódott állapotjukban katonának sem fogadják őket, a vén vitézt lenézik, előljáróvá ügyis csak németet tesznek. (*Példabeszédekben azt minden*... Erdélyi: i. m. 53. é.) Nyomorú sorsuk panaszát halljuk: csak a remény enyhíti keserűségüket («Katonacsillag földéről!»),¹ meg az Istenbe vetett bizalom. Geszti István,² Janóczy András³ a vallásos megnyugvást talált szegénylegénytípusnak a példái. A hazátlanság, elhagyatottság, Istenre-hagyatkozás megkapó sorai kerülnek e dalokban elénk.⁴ A másik oldalon viszont a bajjal-szenvedéssel mit sem törődő humornak, a «mint élhetek: élek»-hangulatának friss kibugygyanása űzi el a jövőtlen sors felhőjét.⁵

A földjén, lakóhelyén maradt magyarságra rászakadt az accisa, porció, a rengeteg adó; szállásából kitérja az idegen; a nyomorult magyar nép, sárból formált kép, csak az Istentől remélheti, hogy egyszer még sorsa jobbra fordul.⁶ Az 1697. évi tokaji zendülés jajszóval tölti be a Hegyalját, átok száll az «országunk-hervasztó püñtösi király» után, és bűnbánó hang siratja a gyűlöletet, amellyel «az papokra, csuklyás barátokra, ártatlan életű Ignác fiaira» fenekedtek.⁷ A megáradt szenvedések örvényében hiába tekint vezér vagy megmentő után a magyar: nincs Atlasa, Aeneasa, Dávidja, Sámsonja, Ulyssese, Herculese, ... «rajta a sok inség, nincsen tanácsosa, mely vizeken evez, nincsen kormányosa.» Az egyik jajt a másik követi: a hold igájából a napnyugati sas körme közé került; mintha az ördög szabadult volna el láncáról, dönti a hatalom a protestáns templomokat: a protestáns magyar egyház kétségbeesésének, fékevesztett dühének, Istenre-appellálásának jajongó versszakaiiban csendül ki a XVII. század politikai-vallási harcainak lírai megnyilatkozása.⁸

¹ *Egy bujdosó szegénylegény*... Szencsey és Bocskor DK. Thaly: Ad. I. 239. l.

² *Gondviselő édesatyám*... Bocskor DK. Thaly: Ad. I. 250. l.

³ *Ideje bujdosásomnak*... Thaly: Ad. I. 266. VÉ. I. 263. l.

⁴ Pl. *Bujdosik, bujdosik*... Thaly: VE. I. 211. l. 10 vsz.

⁵ *Mit busulsz kenyeres*... Szencsey DK. 204. l. Thaly: Ad. I. 227. l. Hangulata Petki János énekében. Dézsi Balassa-kiad. II. 369. l.

⁶ *Oh szegény magyarság*... Szencsey DK. 50. l. Thaly: Ad. I. 270. l.

⁷ *Cantio Tokaj. 1697.* Thaly: Ad. I. 275. l. — *Cantio febilis. 1697.* Uo. 282. — *Phaëtonis incendium.* IK. 1917. 380. l.

⁸ *Zokogó sírással*... Szencsey DK. 232. l. Thaly: Ad. I. 287. l.

A küzdelmeknek, szenvedéseknek és latorságoknak ebben a világában a lírai költészetnek még két ága fejlődik ki: a börtönénekek és a siratóversek. «Noha az rabok is vasakat viselnek: de munkájok között mégis énekelnek» (*Remétség az embert...* Erdélyi: i. m. 128:56. l.) — különösen akkor, amikor utolsó órájukra ébrednek reá. A török fogság szenvedéseit nyögi a század elején Wathay Ferenc; kitekint a magyar rabok százai koporsójának, a Csonka-toronynak ablakából, elnézi és elhallgatja a fülemülét, amely talán az ő hazájából szállt ide, a messze földre; eszébe jutnak otthoni napjai, amikor kedves társával járt a fák alatt és «hegedű zöngésvel» mulattatta kegyesét; máskor vénségére ébred reá, hogy ifjúságának örömeit idézgethesse; képzeletben haza látogat és feleségével enyeleg; máskor honn lévő társait lelkesíti az Istenért való harcra; néha pedig a maga lelkét vigasztalja (Száz. 1914.). Egy névtelen Ujvár tömlöcéből sóhajtja énekét (Kuun-k. 44. s k. l.), sóvárogja a szabadulást, kéri Jónás és Dániel Istenének szabadító kegyelmét. Szinte megegyezik vele Zólyomi Dávid éneke; (Szencsey DK. 120. l. Thaly: VÉ. I. 135. l.) elégedetlen panasszal indul, a véletlent vádolja, de ő is az Isten jóságán bizakodó megnyugvásban csitul el. Rimanóczy¹ azon kesereg, hogy gyermekeit gyalázatba döntötte, és a halált sóvárogja, gonosz fajtalanságának méltó büntetését. Rákóczi László (Thaly, VÉ. I. 171. l.) azon kesereg, hogy a saját katonái hagyták el és juttatták török kézre; Sas István² Fogaras várából elmélkedik a szerencse forgandóságáról és átkozza a balsorsán örvendő irigyeket. A börtönénekeknek ezen a típusán kívül él az is, amely búcsúztató versek mintájára a mulandóságról vagy a szerencse forgandóságáról való elmélkedéssel indul, azután rabságát és annak okát mutatja be, végül búcsút vesz hozzátartozóitól és Istennek ajánlja lelkét³. A halálra készülőknek ugyanolyan megszólaltatása ez, mint a siratóversek, csak az utóbbiaknak dicsőítő versszakai hiányoznak belőle. A halott Sárkány Istvánról már elmondja a vers, (Thaly: VÉ. I. 139. l.) hogy a tanítóknak volt jó patrónusa és derék magistratusnak tisztelték; Kádár István énekében⁴ az ujfalusi harc elbeszélése mutatja a búcsúzó halottnak vitézségét; Kovács György magabemutatása⁵ a török ellen harcoló magyar vitézt emeli ki, akinek utolsó percében is csak az fáj, hogy nem a pogány fegyverétől szenvedti a halált. Sempsei Ferenc⁶

¹ Thaly, VÉ. I. 238. l. — Erdélyi: i. m. 42. é.

² Erdélyi: i. m. 54. é. — Thaly: VÉ. I. 205. l.

³ Pl. Szencsey DK-ban Ráby István éneke. Thaly: VÉ. I. 236. l.

⁴ Kódi Farkas János verse. V. ö. Deák Ferenc. *Irodalomtörténeti tanulmányok*. 1909.

⁵ Thaly: VÉ. I. 228. l. — Erdélyi: i. m. 44. é.

⁶ A valószínűleg Ács Mihálytól eredő búcsúztató Erdélyinél i. m. 40. é.

büszkén vallja, hogy a tihanyi, vázsonyi, veszprémi vitézekkel együtt harcolt a török ellen; «Piros, szép véretem elvitte folyóvíz — így vigasztalja feleségét — De bosszút áll érte, az ki menybül ránk niz.» A búcsúztató yallásos fohásztát ezekben a vitézi büszkeség és a példa követésére való buzdítás emeli az egyszerű temetői siratóversek fölé, melyekben a «megszáradott nyelvet és a halálnak étkétül megcsömörlött szívet» még egy végső kötelesség búcsúzkodó köszönetmondásra készíti.¹ A haza fájdalomának, szenvedéseinek átértett tolmácsolása azonban a két típus élére Bónis Ferenc keservét emeli. (IK. 1917. 338. l.) A hazához intézett megszólítással indul, tizenegy versszakban siratja pusztulását; elmondja, mennyire igyekezett oryosolni sebeit (13—17.); majd rab társaihoz fordul jókívánságával, hogy azután búcsút véve feleségétől és gyermekétől, hazájától, bizalommal tegye az Úr kezébe életét. «Uram — mondja a fohász — elvégeztem, melyet bízta reám, Igaz vallásomban, melyben szült volt anyám, hiven megmaradtam: jövel kedves Atyám.» A halálra készülő rab nemes egyéniségének legerőteljesebb és legmeghatóbb bizonyosága ez a búcsúzás, melyet a veleérző ittmaradottak szeretete ad az ajkára.

Ha a XVII. századnak ebben a politikai lírájában uralkodó marad is a XVI. század jeremiádjainak a hangja, mégis megállapíthatjuk, hogy még tartalmi motívumokkal is bővül. A formai újdonságok közül ki kell emelnem Vásárhelyi Rotarides István versét,² «ez kis strenát», melyet szerzője «tragedia nótára szerze», azaz allegorikus szereplők hosszú sorának ajkára ad. Felvonulnak benne a Múzsák, a klasszikus istenek és félistenek, a hét planéta, a zodiakus jegyek, a sibyllák, Báthori fejedelem búcsúzásának echója, az angyalok, arkanyalok, szeráfok, patriarkák, próféták és apostolok: egy egész színes világ, amely a barokk ünneplő játékok színpadáról vonult ide, hogy Bethlent köszöntse. Az allegorikus szereplők epikai felvonultatása jellemzi a Homonnay Györgyről szóló éneket is, (IK. 1926. 222. l.) csak hogy a fejtegetés és vitatkozás zavarossá teszi. Barokk allegória Zilahi János tállyai iskolamester verse is, (*Phaëton tüze*. IK. 1917. 330. l.) amely protasisul a klasszikus Phaëton-mitoszt meséli el, hogy ezzel a tokaji vérengzés iszonyatosságát kiemelje. Ha a pusztító felbuztatásának Alecto-jelenetét, ezt a Zrinyi eposzából vett motívumot olvassuk, Zilahi Jánost a magyar barokk tudatos munkásának kell mondanunk. Gyanú fogja el az embert, nem

¹ *Cantio tristis* Joh. Kovas. — *Breve epicedium super obitu gen. Dni Tarczali* IK. 1918. 75. és 83. l. — *Lessus in funere D. Steph. Károlyi.* — *Epitaphium Prodr. Pri. Apafi.* IK. 1917. 340, 342. l. Keczer Menyhért felett: u. o. 1910. 207. l.

² *Epitafion katastrofikon.* Az az szomorúsághról örömré változó versek. 1618.

a *Balassa Menyhért* árultatásának gyónási jelenete volt-e a mintája a *Confessio Rakocziának*, bizonyságául annak, hogy a XVII. század tudatosan építi a maga irodalmát a XVI. századéra. De ha ezt a gyanút nem is tudjuk igazolni, az kétségtelen, hogy a még rendszeren XVI. századi versforma a jeremiádok és temetési versek sablonjából messze továbbfejlődött e politikai költészet termékeiben.

VI.

A szerelmi ének megítélése a XVII. században ugyanoly kemény, mint volt a XVI.-ban. Egyházi írók óva figyelmeztetnek e lator, fajtalan énekek romboló hatására. «Mennyiszer történik — írják¹ — hogy egy rossz versből vagy egy ocsmány énekből holtig való latorsága következik sokaknak.» Eltiltanak a hallgatásától, már azt is bűnnek mondják. «Szent Demjén huga — olvassuk az egyik fejtegetésben — ki szent életet viselt vala teljes életébe, holta után megjelent Szent Demjénnek, mondván, hogy nagy gyötrelembe volna; okát kérdi Szent Demjén: Lám, úgymond, szent életet viseltél az földön. Mond az huga: Ez az oka, hogy egyszer cellámba állván, hallám táncolóknak énekléseket valami édességgel.» (Marosvásárhelyi Gergely: *Világ kezdetitől*... 76. l.) Maga az elgyönyörködő hallgatás is kárhozatba visz — és mégis «akárminémű rendbéli emberek azzal mutogatják éles elméjeket, hogy undok virágénekeket irkálnak; melyeket mind gyermekek, s mind leányasszonyok kardéra tudnak, és csaknem minden házak ezekkel zengedeznek.» Ezzel a megítéléssel szemben nincs ereje annak a védelemnek, melyet Rimay fejt ki tervezett Balassa-kiadásának előszavában: hogy «az szerelem argumentomában való énekek» nélkül az antik és modern irodalom csonka volna; annál kevésbbé lehetett ereje, mert hisz maga Rimay is kénytelen megbélyegezni a paráznaságról írt elmélkedésében a saját kora ifjait, akik «létrát vévén kezében avagy kobzot és egyéb vigadó szerszámot», szerelmi kalandra indulnak, és a szerelemtől is azt tanítja, hogy «égő lángja szomorú életnek indítója, bujaságnak gyújtója, szép életnek rontója». Annak a klasszikus szerelmi költészetnek szabadosságától bizony maga is visszariadt és verseskönyvében Ovidius pajkos tanácsának fordítása után siet választ írni szűz Diana nevében. (*Munkái*. 1904. 7. és 8. é.)

Az kétségtelen, hogy e virágénekek inkább a csapongó szeretkezésnek, mint az állandó szerelemnek a vallomásai, ha ott van is bennük az ígéret a hűségről és állhatatosságról. A megjelölt élmény rendszeren csak ennyi: az ifjú egy szüzet lát a kertben; int neki, s az az intést mosollyal fogadja; kedveskedő

¹ Pázmány Péter: *Vizkereszt után* I. vas. I. préd. V. ö. még a *Pünkösdi* u. XXIII. vas. I. pr.-ját.

párbeszéd indul, végül az ifjú egy rózsaszálat kap. (*Vásárhelyi DK.* 81. d.) Vagy unalomról panaszskodik az ifjú, bántja, hogy másnak van szeretője; eszébe jut, hogy a sikátor mellett lakik egy szép asszony, bekopog hát ahhoz, s mivel szívesen fogadják, ott mulat vele. A másik énekes (*Teleki ÉK.* 40., *VDK.* 28. d.) csak egy éjszakára kér szállást és vigaszt, amit a leány ölelése adna. Van ének, amelyben a kassai bíró leánya csalogatja magához a legényeket (*VDK.* 38. d.), és egész sereg, amely a szerelem átélt gyönyöreit szövi dalba.

Az uralkodó motívum a virágénekekben a szerelem; ennek boldogságát (*VDK.* 74. d.), nagyságát (*VDK.* 119. d.) vagy boldogtalanságát (*VDK.* 4. d.) dalolják. Csókra sóvárgó ajkuk bókokat dalol a sólyomszemű, rózsaaarcú kedvesről; elmondják gyönyörűséges szép violának, kertjükben nőtt majorannának; dicsérik, mert «ifjú, de szelíd mint gerlice, ki tűr, fejér melle olyan, mint az megrakott csűr, piros orcáskáján csaknem hasad az bőr; kövérke, édeske, mint az szép kövér fűr». (*Mátray-k.* 45a. l.) A kertnek alig van virága, amelyet a kegyes ünnepelésére kölcsön nem kérnének. Gyakrabban visszatér a sólyom képe (*Tel. ÉK.* 12. *Rimay* 26. d.), a holló kergette ráró (*VDK.* 94. d.); a daljelenetekben ismételve kertész a leány, aki Venus virágoskertjét gondolzza (*VDK.* 45. d., *Tel. ÉK.* 37. d.), akinek rózsafája behajlik az ifjú ablakán (*VDK.* 91. d.), aki ott pihen Venus virágjai között. (*VDK.* 20. d.) Maga a dal arról tesz vallomást, milyen erős lángra gyulladt a kedves látásán az ifjú (*Kom. ÉK.* 11. d.); elmondja, mennyire természetellenes a magányos élet (*VDK.* 86. d., 47. d.); felizzik benne a vágyódás, mely kinzóbb, mint a sasok rágta Tityusé (*VDK.* 51. d.); máskor a dal csókos üzenet (*Tel. ÉK.* 20. d.), csalogató hívogatás (*VDK.* 35. d. — *Kom. ÉK.* 8., 35. d.), tartóztató kérése (*Kom. ÉK.* 29. d. — *Mátray-k.* 51. l.), telve hivatkozással a széphistóriák szomorú szerelmeseire. Majd a panasz tör ki azon, hogy nem tud kedvesével szólni, mert távol szakadtak egymástól (*Kom. ÉK.* 30. d.), hisz oly «nehéz, ki kit szeret, annak távozása, egymástól válása». (*VDK.* 10. d.) Később is fölsajog a válás emléke és szenvedése (*Tel. ÉK.* 19. d.), megjelenik a válás érzékeny és érzéki jelenete (*Kom. ÉK.* 7. d.), s felhangzik a biztatás: «Ha elválunk egymástul is, ne utáljuk egymást meg is» (*Kom. ÉK.* 12. d.); és felidéződnek az együtt töltött órák emlékei. (*Kom. ÉK.* 26. d.) Forr a szerelem a kegyestől távol is: a seb az orvost sóvárogja. (*VDK.* 10. d.) Néha belesír az állhatatlanság panasza is (*VDK.* 43. d.), vád a hűtlenség miatt (*VDK.* 46., 104. d.), haragos kitörés az irigyek ellen, akik a boldogságot feldúlták. (*Kom. ÉK.* 26. d. — *Tel. ÉK.* 3. d.) Szidalom és átok száll a csalárd Cupido felé, aki — mint madarat a madarász, méhet a méz — az ifjút ígérettel rabságba verte, de megcsalta. (*Kom. ÉK.* 5. d., *VDK.* 56. d.)

Az érzés megnyilatkozásának formája egyszerű megszólítás, párbeszédes jelenet megelevenítése, madárral való beszélgetés (Kom. ÉK. 17. d., VDK. 96. d.), allegorikus történet (VDK. 18., 51. d. Szencsey 206. l.) vagy levél. Természetes, hogy mindez keveredik: nemcsak a levél szolgálatajánlását halljuk, hanem annak eredményét is (VDK. 20. d.); az allegorikus kezdet valóságos élménynek adja át helyét, a párbeszéd vagy megszólítás után a hódítás eredményét is elárulja egy-két versszak (VDK. 21. és 63. Tel. ÉK. 34. d.); néha vallásos fordulat lép meg (VDK. 91., 102. d.), vagy vallásos ének versszaka keveredik a szerelmi dalba (VDK. 2. d. 9. vsz.); sokszor álom a kép vagy a megindulás.

A vers célja a szerelem igazolása: «Hozzád való szeretetemet vett erre, nem más» — írja az egyik megokolás.¹ A másik ezzel a postscriptummal zárja: «Ez versem ne késsék, meg ne gátolódjék, hanem mindjárt adassék Annak, az ki előtt nevem nem titkolám, de másoktól rejtessék...» (VDK. 62. d.) A vers a kedveskedés jele (Komáromi ÉK. 30. d.), de jutalom is. «Rólad feledékeny, mint látod, nem leszek, emlékezetedre egy nótát felveszek» — írja Barakonyi kedvesének, és annak nevét a versfőkbe foglalja. (Teleki ÉK. 6. d.) Máskor csak emlék: «Ez egynéhány szócskát írák csak amazért, Hogy varró ládádban tartsd emlékezetért» — így fejeződik be egy kedveskedő ének.² Azt is tudja az énekszerző, hogy a poéta szava hatásosabb az egyszerű vallomásnál, és amikor erről vallomást tesz, maga is szeretné ezt az adományt elnyerni. (VDK. 60. d.)

Bár ebből nyilvánvaló, hogy az énekszerző büszke a maga énekére, az mégsem marad az ő tulajdona; még a versfők megkötő név-vallomása sem tudja ezt biztosítani. A Balassa-Rimay istenes énekeinek kiadója panaszolja,³ hogy a Balassa-verseket is eltulajdonították: «Némely maga gondolatlanok, elmés voltokat akarván mutogatni, felette igen megvesztegettek, magok vagy másoknak nevét kikalapálván a versek fejéből.» Maradt is néhány példája ennek a «megvesztegetésnek.» A *Vásárhelyi daloskönyv* 59. éneke Balassa híres dalának (*A darvaknak szól*) a változata; csak a szerelem állandóságát jelző sort («vig szívemet aki ő magánál rekeszté») enyhíti és a sablonos szerelemvallás versszakával egészíti ki. A 108. ének sorrendcserével, de elég híven ismétli Balassa *Dialogusát* (XLV.), de a kérdező barátot egy «sivalkodva» közeledő kegyessel cseréli fel, a pompás énekhez öt versszakot told; ezekben a panaszos szerelmes egyedül marad; a következő szakban mégis a megbékélt kegyessel vált szót és közli panaszát. Az

¹ Mátray DK. 42. l. (Komáromi ÉK. 10., VDK. 48. d.)

² Teleki ÉK. és Mátray-k. 11. d. (vált.)

³ Az 1665. évi kassai kiadás. Rimay *Munkái*. 1904. 2f. 1.

57. ének szerzője ismerte Balassa versét *De Julia venante*; a 122. dalban két különböző Balassa-vers egy-egy szakára ismerünk. De megvan ez a különös szabadság mások énekei lejegyzésénél is. A *Teleki-énekeskönyv*ben sem csupán Barakonyi saját versei vannak; ott van Petki Jánosnak a Radvánszky-kódexből ismert verse (Dézsi Balassa-kiad. II 369. l. — Teleky ÉK. 11. d.), de az elmélkedő versből csak három szakot vesz át, közben pedig egy, szerelmeséről szólóval megtoldja és így a saját szerelmi élményébe olvasztja. Hogy mennyire köztulajdonnak tekintette ez a kor a világi éneket, annak legszembe-tűnőbb bizonyosságát Esterházy Pál adja,¹ aki a maga mulat-ságára tizenkét darabból egy dalfüzért állít össze, de a leg-több ének Zrinyi és Listius versszakainak szabad egybeállítására, csak anyai szövegváltoztatással, amennyit az összefűzés tar-talmi fonala megkívánt. Ugyanígy szőtte Gyöngyösi István soraiból és versszakából össze a *Komáromi énekeskönyv* össze-írója a *Csalárd most ez világ* kezdetű éneket. (EPhK. 1899. 432. l.) Nyilvánvalóan a *Vásárhelyi-dalokönyv* teljesebb dal-szövege őrizte meg a *Teleki-énekeskönyv* néhány darabjának forrását.² Általában e kor daloskönyveinek szövegváltozatai mind e tétel igazolói. Természetes, hogy elsősorban a datálás versszakát írják át; előfordul, hogy a forrást élményt-elmondó versszakokkal toldják meg; (Komáromi ÉK. 26. d.) sokszor magát a hangulatot változtatja meg a toldás. (u. o. 17—VDK. 96. d.) Nagyon gyakori, hogy versszakok vándorolnak, szakad-nak ki eredeti helyükről és olvadnak bele új dalba. (VDK. 40—Komáromi ÉK. 8. d.)

De ha már a dal maga is ilyen közkincs, mennyire magá-tól értődő, hogy a képek, hasonlatok, stilvirágok, jellegzetes szólások folytonosan ismétlődnek, egyből másba átkerülnek e kor lírájában. Szembetűnően egységes a dalstílus, az, amelyet Balassa Bálint a megvetett virágénekből és a maga korának humanista gyökerű lírájából a saját egyéniségének hordozó-jává fejlesztett ki. Ez magyarázza meg azt a járványt, amellyel irodalmunk kutatói a XVII. század énekeskönyveiből eredeti Balassa-verseket akartak kimutatni.³ A XVII. század lírájának motívumai annyira közösek Balassáéval, hogy énekeskönyve-inknek akárhány darabja odaillenék Balassa versei közé; de legtöbbször nem azért, mert Balassa szerzeményei, hanem a Balassa-mintához való illeszkedésük révén. A stíluson és

¹ Verseit Merényi adta ki az 1892. IK.-ben; forrásukra Kanyaró mutatott reá az EPhK. 1893-ban.

² Tel. ÉK. 22—VDK. 53.; Tel. ÉK. 34—VDK. 63.; Tel. ÉK. 35—VDK. 95.; Tel. ÉK. 37—VDK. 45. d. (a tudatos változtatás ez utóbbinál a legszembe-tűnőbb.)

³ Megkezdte a Borbély-k. felfedezésekor Torma Károly (Száz. 1889. 638.); folytatta Ferenczi Zoltán a VDK. kiadásakor és felújította Dézsi Lajos teljes Balassa-kiadásával.

versformán kívül a «versszerző találmányok» sablonja is Balassa példáján honosul még: Venus et Amator párbeszédétől a küldött ajándék jelentésének magyarázásáig.

A figyelmes vizsgáló azonban könnyen észreveszi, hogy ezek a Balassa-tanítványok már csak Balassán keresztül ismerik a barokk világi lírának világirodalmi természetét és divatját. Rimay még eszünkbe juttatja magát Ovidiust (Munkái: 16: 7. l.) és Johannes Secundust, (*Kiben Echotul veszen feleletet.* u. o. 14: 6. l.) de a többinek klasszikus színezete már közvetett forrás higitó hatását mutatja. Így aztán nincs élet e versek Venusában és Dianájában, Minervájában és Cupidójában; csak afféle kísértetes szereplők Clio és Talia, Saturnus és Juno; nincs a klasszikus mitológiában igazolható szerepe Tiestesnek és Bellisnek: üres diszítványokká váltak. A másik eltérés még beszédek között: az az érzékiség, amit Balassa művészeté tudott finomítani, a XVII. század verselőinél sokszor nagyon is nyílt, durva. Sok helyen olyan nyersen számolnak be «Venus-asszony játékának forgatásáról», (Mátray-k. 13. l.) hogy a mai kiadó csak pontozó jelzéssel meri közölni a szöveget. Ez a nyers beszéd nyilvánvaló közeledés ahhoz a «népi», azaz a nemesi összejövetelek mulatságain divatos virágénekhez, amelyet Balassa megfinomítva irodalmivá akart emelni. Énekeskönyveink ebből az alsóbb rétegből is bőven jegyezték le: lakodalmi verseket,¹ bordalokat, (VDK. 16., 71., 83. d.) táncnótákat, (VDK. 25., 39., 78., 89., 92., 97., 116. d.) pajkos kötődéseket, (VDK. 12., 15., 49., 125., 126., 26. d.) vénleány bemutatásokat, (Komáromi EK. 3. d.) részeges asszonyról mondott rigmusokat, (Szencsey: 79. l. Thaly: VÉ. II. 51. l.) könnyelmű fehérszemélyek férfit csalogatóit. (VDK. 113. d.) Hangjukat és szempontjukat a legdurvábban a bőven másolt leánybemutató szemlélteti.²

Azt a néhány nevet, amely a Balassa *Colloquium*ában említett «octo viatores» költői iskolájából élénk kerül, könnyű jellemeznünk. Rimay János sokat olvasott poeta, az egyetlen, aki igaz kegyelettel őrzi mesterének, Balassának verseit és vershagyományait. Szembetűnő ez virágénekein is; nemcsak az ihlető motívumokban, de azok megjelenítésében is a példára emlékezünk. Az alaptermészet azonban más benne: innen az ismételve előtörő moralizáló hang egyik-másik virágénekeiben. Az olvasó szinte látja, hogy egy-egy pajkosabb vers után hogyan szégyenkezik.³ Stílusa könnyed, könnyen folyik tollából a vers, de vallásos verseinek játékos ritmusát hiába keressük virágénekeiben. Néha megüti az olvasót a verselőből

¹ VDK. 11., 130., 27., 72., 128., 93. d. Szencsey 6., 98, 103. l. Komáromi EK. 4. d.

² Mátrai-k. 17. l.; VDK. 11. d.; a pataki *Felvidtő* kéziratból IK. 1917. 343. l.

³ Erdemes a 16: 7., 17: 8., 24: 13. és 26: 15. dalokat ebből a szempontból egymásután elolvasni.

áradó melegség, de egy-egy jól-ismert stilmotívum átvétele, máskor egy mesterkéltén kikalapált hasonlat (*Mert te szépségidben szivem úgy merült be, mint tengerben Velencze. 21. d.*) hamarosan lehűt. A virágének Balassa teremtette típusának becsületes, de tehetségben messze elmaradó fenntartója.¹

Radvánszky János, amikor a «*Heu quam cuncta abeunt celeri mortalium cursu*» gondolatán elmélkedik, Balassa Bálindra gondolva, felsóhajt, hogy mit használnak immár neki «sok írási és kegyes szerelmi, bölcsen írt könyvei, elméje elei»? Költői eszményképe Balassa volt; hogy jól ismerte annak verseit, azt nemcsak az *Inventio poetica* című énekének sablonos versszerző találmánya, nemcsak stílusának Balassából vett elemei, nemcsak versformái mutatják, hanem 10. dala is, amely egyszerűen egy Balassa-éneket fejleszt tovább. Erdeme, hogy dalainak élményszerűségét éreztetni tudja, mégpedig a helyzet egyéni volta mellett sokszor egyéni, szinte a népdalra emlékeztető képeivel is.² Melegebb szív, mint Rimay, és változatosabb a stílusa is.³ Úgy látszik, Zrínyi Miklós líráját is olvasta: néhol a reminiscenciák erre vallanak (a IV. és VI. dalban).

A gróf Balassa Bálint versei csak a típussal mutatnak kapcsolatot. Kevés ránk maradt énekében is sok a sablon; igazi Balassa-hangot csak egyben üt meg (*Bár ne tudtam volna...*), de egyéni hangot is hallunk nála. Van egy kötődő verse, amely a népdalnak Mistral Magali-dalában halhatatlanná tett típusából ered, az elválhatatlanságnak lendületes hirdetője (*Bujkász s nyilván...*): a XVII. századnak egyik legfrissebb virágéneke. Formában sem köti a nagy előd; egyik dalában a sapphicus versszak melódiáját is megpróbálja (*Botlász-é...*) Legmelegebb a vallásos hangulat kifejezése (*Az elmúlt esztendők...*), de van erő hirhedt *Atkában* is, amellyel rosszakaróit sujtja.

Madách Gáspárt⁴ *Soliloquium Johannis Rimaini* című verse már a közvetett mesterhez, Rimayhoz kapcsolja: jellemzően mutatja ezt az is, hogy szerelmesének, Czobor Annának nevét nem virágénekekbe, hanem cseh nyelvből fordított vallásos elmélkedések versfejeibe foglalja. Az elmélkedő jelleg uralkodik rajta, stílusa bizony nehézkes, szerkezeti egység még legjobb versében, a Wesselényi nevére szerzett énekben sincs. A Czobor Évát megéneklő Keglevich Miklós gróf a virágének sablonjával kérleli kedvesét, szép Dianáját (Figyelő: IX. 149. s k. l.); semmi egyéni a versben, pedig «egy fene barlangban» szerző. Nem poéta gróf Zichy Péter sem (Uj Magyar Múzeum. 1852.); a Balassa-líra sablonjában mozog, de versei élményszerűségét egy-egy

¹ Érdemes Balassa XI. énekével a 71:3. vitézi dalt összevetni.

² Pl. VII. sz. dalban, bár a kép folytatása elromlik.

³ A II. sz. d. egy kép ihletéből eredhet.

⁴ Versei az IK. 1901. 129. s k. l.

beléjük szőtt vonatkozás elárulja: egyszerű érzelmek, egyszerű helyzetek könnyed, de nem költői megdallolásai. Listius Lászlót is Rimay példája vezeti oktatóversében,¹ vallásos és hazafias verseiben pedig a sablon ügyes, de érzéstelen utánzója.

Mesterét a lírai stílus fejlődésének útján csak Barakonyi Ferenc követte: a tartalmi és stílmotívum Balassa példájára vall, de a saját élményében talál versihletet, a formában pedig új melódiák megcsendítésére törekszik. Nagyon érdekes ez újságok között a 21. darab török nótájának szerkezete: az első vsz. 4. sorának a következőben harmadik, a végsőben második sorként való teljes ismétlését követeli meg. Újszerűek tót és oláh táncnótái, nemcsak versszak-szerkezetükkel, de néha (mint a 13., 14. d.) a versszakoknak verssé formálásával is. Mivel a magyar szöveg néha csak nehezen tud beletörni az újszerű dalformába, nyilvánvaló, hogy a dallal a dallamot is meg akarta honosítani és így a magyar dallamkincset gazdagította. Stílusában kevesebb a változatosság; egy-egy mondata kevés, kétségtelenül tőle eredt dalában is vissza-visszatér (Ilyenek a Teleki ÉK-ben az 1., 2., 6., 7., 8., 19. d. és VDK. 109. d.); de a vers hangulatához elég híven simul és nem nyomja agyon a sablon. Nem csodáljuk, hogy kedvelt és elismert poéta volt: szerelmes megbizások is nótaszerzésre ösztökélték.²

Mindezek a poéták azt mutatják, hogy a nemesi világ a szerelem kellékei között a virágéneket is nélkülözhetetlenek tartotta: aki tehát nem tudott írni vagy iratni, az a maga helyzetére alkalmazta a kezéhez került dalt. A kedvességben becse nyilván annak volt, amelyet a versfőkből kiolvasható név kötött a szerelmeshez; innen az ambíció, amely Petrőczy Istvánnal a saját nevét a versfőkbe, a kedves nevét az első sorok záróbetűjébe foglalja.³ Természetes, hogy a megrendelt vagy hódolatból írt versnek is a név bevállása emelte az értékét — viszont a felhasználandó kész vers szavai rendszeren azért hányódnak úgy össze az énekeskönyvek lejegyzésében, mert a versfők vallomásának egyediségét akarják eltüntetni. A típus és stílus tovább él,⁴ amíg Amadé a szerelem ezer hangulatának új, gáláns formát nem intonál.

Ettől a Balassa-típustól a kor lírikusai közül csak kettő tér el lényegesen. Az egyik egy boldogtalan asszony: Petrőczy Kata Szidónia. A versformában néha a Balassa-Rimay istenes énekeire emlékeztet, de stílje és hangulatvilága a protestáns penitenciázó zsoltárok rokona. «Csak magamba tartom holtig gyötrelmimet, versekkel enyhítem keserűségemet» — írja költé-

¹ Ujv. Szabó: i. m. 127. l.

² Pl. Báthori Gábor. (Teleki ÉK. 33.)

³ Erdélyi Pál: *Kuruc költészet*. 1903. 136.

⁴ V. ö. Ráday Pál énekeit a XVIII sz. elejéről: IK. 1915. 307—11. l.

szetének jellemzésétül; másutt pedig így adja meg énekeinek tartalmát: «Bánatom sokságát jelentik ritmusim». A szenvedéseknek elapadhatatlan sora lép elénk jajongásaiból. Kiskorában árván maradt, keserves gyámoltalanságra (IV. d.); vagyontól megfosztották ellenségei, neve az irigyek nyelvére jutott. Férje előbb rabságban szenvedett: uráért aggódott, kilincselte, könyörgött. (V. d.) De nem sokáig lehetett szabadságában öröme, mert a saját vére hódította el tőle. (XII. d.) Egy darabig csak hallgatott, csak befelé sirt, mert bizott az új kedvesnek hozzá való barátságában; a szégyen is tartóztatta — de ura egyre jobban elhidegült, minden szavát «visszmagyarázta», ok nélkül gyűlölte, egyre jobban megcsalta. Azt a keserűséget is meg kellett hallania férje ajkáról, hogy felesége halála esetére az új szerelmesnek ígérte el magát. Pedig tudja a maga értékét, és az sem kétes, hogy férje majd ezt az asszonyt is meg fogja únni, ha őt, a hűségest, képes volt megútálni. (XXV. d.) Gyötri a valóság, gyötri az álom (XXIII. d.); «mint tengerbe czöp viz», annyi a fájdalma, és nincs senki, aki vigasztalná, akinek elpanaszolhatná. Vallásos lelke előtt megvilágosodik az igazság: «Az hívek élete kereszt iskolája, melynek mind doctora, mind szenvedő tagja amaz első szülött, az Istennek fia».¹ Így nő ki verseiből a két alappillé: a büntudat megnyugvása az Úr ítéletében és a bizalom az Isten megváltó szeretetében. (VI. d.) Megható szomorúsággal dalolja (XIV. d.):

Vetem szemeimet kerti virágokra,
Tavasszal zöldelő árnyékos ágakra,
Szép folyóvizekre, csorgó patakokra,
De az is nem használ, minden fordul búra.
Ez világi pompát könyves szemmel nézem,
Tündöklő szép voltát noha én szemlélem,
De semmi örömem nincsen abban nékem,
Semmi vigasztalást nem lelhet bús szívem.
Ha kezembe veszem szokott musikámat,
Reménylem, enyhítem azzal az én búmot,
És vigasztalásomra kezdvén nótámat,
Indítja a helyett könnyhullatásimot.
Az miből másoknak lehet vigassága,
Abbul nő szívemnek nagy szomorúsága,
Sohonnan nem lehet annak orvossága,
Mert már elburított az bánat soksága.

Fájdalmasan jajongó dalaiból az élet keményen megtépett rabja sír felénk: nem csoda, hogy néha már a halálért eseng. (VII., XXI., XXVIII. d.) Szeme és szava legtöbbször az Istenhez emelkedik, akit pietista lelke oly nagy szeretettel ölel magához. (II. és XXXIV. d.) Férjéhez csak kérlelő szemrehányás száll, — egyébként magában emésztődik: a szerencse kegyetlenségén

¹ Így vigasztalja Pápai Ferenc a *XII. lilium* (1705) elé tett ajánlóversben, amely a költőnő szenvedéseit is sorra veszi.

síránkozik. (VIII. és IX. d.) Hangja és formája nem változatos, versszerkezete is egyszerű, önkéntelenül adódó, de siralmát megragadó erővel önti dalaiba.¹

Más lírai stílust próbálnak magyar nyelven a költő Zrinyi Miklós lírai versei. Szerelmi költeményei ama kor olasz lírai elmélkedéseinek² visszhangjai. Van ezeknek is kapcsolatuk azzal a humanista lírával, amelyből Balassa vette mintáit, de hosszadalmasabbak, dallamban — ha uralkodik is a tipikus Zrinyiszak — itt-ott (*Fantasia poetica*, *Vadász és Echo*) újszerűek. Az élményt ezek is elrejtik, sőt a mitológiai vagy bucolicus köntöst még átlátszhatatlanabbá szövik. A meg nem hallgatott szerelmes panasza hangzik belőlük: leánykérlelése, kegyetlenségének átka, a szerelem hatalmának hirdetése és a szerelem boldogtalanságának siránkozása. Zrinyi nem fordítja mintáit, csak hatást, ötletet, hangot, motívumot vesz tőlük; így, amikor Arianna elhagyatottságával szemlélteti a maga szerelmi «elárultatását»; amikor a vadász ajkára adja Viola kegyetlenségén siró panaszt, mint Marino a pásztoréra. A hangulat is azonos bennük, de hol a beállítás más,³ hol a tartalom bővebb — és végül mindben megéri az olvasó magának Zrinyinek az érzéseit. Hiába próbálják életrajzírói ezeket az idilleket Zrinyi életének egyes fordulataihoz kötni:⁴ ma még nem ismerjük oly pontosan Zrinyi hétköznapi életének adatait, hogy az idillek homályos élmény-vonatkozásait meg tudnók határozni. Az a büszkeség, amellyel a vadász mondja: «Musáknál laktam én, Apollót szolgáltam, Versemmel mindenkor nagy fát mozdítottam» — a fiatal Zrinyi ajkára aligha lehet más, mint irodalmi visszhang. Ámde bármennyire divat volt is a szerelem hatalmáról énekelni, Zrinyi idilljeiben a kedves kegyetlenségének, a szerelem mindenüttvalóságának áradó képekben és példákban való bemutatása friss, s meggyőző az énekes szomorúságáról és fájdmáról. Az idill

¹ Verselő ügyessége egyébként nem emelkedik az átlag fölé; az *Oh Jesu Christ mein Lebenslicht* (XLIV.) fordítása elmarad az Acsnál közölt tolmácsolás (*Jezus Krisztus én életem*) mögött.

² Elsősorban Marino verseinek. V. ö. Sántay Mária: *Zrinyi és Marino*. 1915. Zrinyi lírájában eddig inkább az átvett vonásokat keresték. De meg kell állapítani, hogy míg a versnek és nyelvnek mesterkélit művészte szempontjából Marino szépségétől messze elmarad, viszont az érzés őszintesége, erkölcsi ereje, élményi igazsága olasz mestere fölé emeli; izlését dicséri az is, hogy Marino fárasztó staffage-leírásai, mitológiai tudást affektáló felsorolásai is elmaradnak nála. Érdeme az is, hogy amíg Marino újsága is kétes az olasz lírában, Zrinyi a magyar poézisbe új hangot hoz lírai verseivel. V. ö. Belloni: *Il Seicento*. Milano, 1929. 47. s k. l.

³ Zrinyi lírájában szemellátható, hogy a Mars éneklésével szemben a szerelem dalolása másodrangú (V. ö. *Arianna sírása*, 4. vsz.); nála a fohász, melyet lírai verse élén Pietro Michiele így foglal szöbe: «Musa, ... or accorda la lira a novo metro, e a maggior gloria aspira!» — (Croce: *Lirici marinisti*. Bari, 1910. 314.), csak az eposz megindulásához illik.

⁴ Összefoglalja és cáfolja a próbálkozásokat Ferenczy Géza: *Zrinyi idilljeinek és életének kapcsolata*. 1929.

szerkezete néha nagyon bonyolult, a vers elnyúlik, de ellentéteiben, képességében sok a szépség. Irodalmibb vers az idill, mint hogy olyan általánossá válhatnék, mint a Balassa-stílus, — hosszadalmasabb, mint hogy énekelhetnék, noha maga Zrinyi a *Fantasia poeticát* alighanem dallamra készítette. Az irodalmi életnek nem válhatott részévé, csirájává — hiszen eposzának is jó másfél századon át kellett a feltámadásra várnia — de feljegyzendő mint egy új stílusnak első magyar próbája. Maga a nyelv néha mintha hajlékonyabb lenne a lírikus, mint az eposzíró Zrinyi szolgálatában. Az a frappáns rövidség, amellyel a mulandóság elgondolásakor támadt fohászt négy sorba fogja, (*Befed ez a kék ég...*) és a feszületre írt verses ima néhány verszaka Zrinyi helyét ott jelöli ki a kor érdemesebb lírikusai között.

VII.

A XVII. század lírája nem termelt olyan lírai egyéniséget, mint a XVI. század Balassája; de azért korántsem lehet elintézni azzal a megállapítással, hogy énekszerzői szinte céhszerűen őrzik Balassa Bálint hagyományait. Már azzal, hogy távol állanak a Balassa stílusát megszabó humanista lírától, azt nem közvetlenül, hanem csak a magyar mesteren keresztül ismerik, lehetővé teszik, hogy ez az új stílus szorosabban összeolvadjon a kiirthatatlan virágének élő hagyományaival. Ezzel betetőzik Balassa reformját: a közönség ajkán és tulajdonaként élő virágének felfrissítését. Sőt ebben a felfrissítésben is tovább haladnak a kijelölt úton: a hazánkban élő nemzetiségek dallamkincsét szívesen tanulják el, versformában és versszerkezetben átveszik újságát és vele a magyar dalt gazdagítják.

Ugyanilyen irányban hat az az újság is, amit az egyházi ének formai téren mutat. A rim csilingelése sokkal fontosabb eleme a XVII. század énekének, mint az előző századénak. A hagyományos nótajelzés ellenére a szöveg lüktetőbbé válik; a lüktetést középrímek csengése hangsúlyozza ki. Ezen az úton is a jellegzetes Balassa-versszak az irányjelző; de most a rim alapján megrajzolható strófa képlet apróbb sorokat, a sor-nagyságot ábrázoló vonaloknak játékos változatosságát mutatja. Szinte észrevétlenül szüremkedik át hozzánk az az új dallamkincs, amely a német dalt a századforduló korában olasz motívumokkal frissítette fel.¹ Szembetűnő ez a protestáns énekben is — gondoljunk Thordai János zoltáraitra — de még jobban a katolikus egyházi lírán. Más oldalról hoz frissülést Szenczi Molnár Albert, a francia melódiát szolgáló strófaszerkezettel; hatása a magyar lírára sokkal nagyobb, mint volt forrásáé, a Lobwasser-féle fordításé, a német protestáns lírára.²

¹ Günther Müller: *Geschichte des deutschen Liedes*. 1925. 30. s. k. 1.

² Az utolsó megállapítás: u. o. 12. l.

A strófyszerkezetnek ez az újsága a stilst is átformálta; az olvasónak észre kell vennie, hogy itt az énekszerző nem a próza nyelvén akar beszélni. Képek, szinonimák szinte buján teremnek, keverednek; maga a rím is arra kényszeríti az énekest, hogy a nyelven néha erőszakot tegyen: szócsonkitással, újszerű mondatkapcsolással. A színnek ebben a játékában az erőt a nyersséggel, a groteszkkal, a durvával próbálják biztosítani, a szó, a hasonlat meglepő megválasztásával. Más oldalon a kedveskedés, enyelgés, becézés a kicsinyítő képzők különös játékában tombol.

Maga a vallásos líra, az előző század egész természetének átlagához képest, meghittebbé, melegebbé válik. Az oktató hang uralmát a vallásos érzésnek pietista tüze olvasztja fel; a tartalmi motívumok is ilyen irányban nyernek vagy vesztenek eddigi jelentőségükből. Az értelem vallása egybeolvad az érzelem vallásával, hogy a kis Jézust becéző dalokban, a szívet felajánló egyházi énekekben megalkossa legtipikusabb s egyszersmind legmelegebb vallomásait.

Maga a dal szerkezete is sokszor művészibb tudatosság eredménye. Ilyen tudatosság hozta létre annak idején a «versszerző találmányokat»; most ezek is tovább épülnek: allegorikus jelenetekké, színes képmagyarázatokká. Jobban kiformalódik a párbeszéd; allegorikus szereplők lépnek Venus és Cupido nyomába. Ez az allegória-kedvelés, különösen a tankölteményekben, a lírai stílusnak új világirodalmi divatját dokumentálja: a barokk ízlést. De nemcsak ez: mindaz, ami e korban formai újság, tudva vagy — legtöbbször — tudattalanul ennek az ízlésáramlatnak a hajtása.¹

A barokk ízlés líránkba több forrásból került, de legerőteljesebb közvetítője a germán műveltség volt. Még a katolikus egyházi ének latin forrásai is legtöbbször ennek a műveltségnek az eredményei; innen került a protestantizmusba a pietizmus, nem is annyira tantételei, mint inkább az érzésvilága. Nem véletlen az, hogy a protestáns énekeskönyvek új sorát Ács zárja le: azzal a kötetel, amelynek javarésze németből fordított ének. Szenczi Molnárnál sem szabad kicsibe vennünk a közvetlen forrást, a német Lobwassert.

Hogy a magyar talaj olyan könnyen magába fogadta az új ízlés magvetését, annak is megvan a természetes oka. A deákos iskoláztatás mellett előkészítette erre a talajt Balassa Bálint költészete. A lélek talaját pedig kellően alászántotta a háborús nyomorúságok végtelen sora és a vallásos érzésnek az a fellángolása, amelyet a magyar életben az ellenreformáció jelent.

ALSZEGHY ZSOLT.

¹ V. ö. G. Müller: i. m. 106. s k. l. — Fritz Strich: *Abhandlungen zur deutschen Literaturgeschichte* c. München, 1916. gyűjt. munkában: 21. s k. l. — O. Walzel: *Gehalt und Gestalt*. Wildpark-Potsdam. 319. s k. l.

HORATIUS A MAGYAR IRODALOMBAN.

(Első közlemény.)

I.

Horatius a magyar költők szellemvilágában.

Régi igazság, hogy minden korszak csak a letűnt évszázadok, évezredek kiküzdött eredményeire, tanulságaira építhet biztosan az irodalomban is. Minden irodalmi fejlődés a multa támaszkodik: magába olvasztja más, előtte virágzott irodalmak termésének értékeit, anyagát is, formakincsét is.

Ha ilyen szempontból, az eredetiség mértékével vizsgáljuk visszamenőleg az egyes irodalmakat, az összes nyugati irodalmak fejlődésének széles folyama mint végső forráshoz, a görög irodalomhoz vezet bennünket. Annál meglepőbb ez, mert Róma hatása a modern irodalmakra sokkal közvetlenebb, mint Athéné.

Igy bánt Quirina Maeonis dalával:
S Virgil s Horác s Pindarnak és Homérnak
Virágaikból fűztek koszorút
A föld nagy asszonyának homlokára.

(Kazinczy, *Berzsenyihez.*)

Mert a «*Graeca sunt: non leguntur*» barbár átka mindig erősebb visszhangot keltett főleg a poétai berkekben, mint az *Ars Poëtica* majd kétezzer éves híres tanácsa:

... Vos exemplaria Graeca
Nocturna versate manu, versate diurna.

De talán sehol sem talált annyi zárt fülre ez a görög szellem egyetemes érvényét hirdető horatiusi tanítás, mint hazánkban. Hiába emelte fel lelkesítő szavát Kazinczy a Berzsenyihez írt episztolájában, hasztalanul hirdette, hogy

Nyert a magyar dal, amidőn görög
Tetőkre léptetett . . .

a magyar költői berekben *Hellenis*¹ — így nevezte a «szent öreg» a görög költészet műsáját — mindig csak túrt alak,

¹ A lelkes nyelvújító külön műzsaneveket alkotott. *Hellenis* vagy *Maeonis* az ő szótárában a görög, *Quirina* a római, *Torquata* az olasz, *Louison* a francia, *Goethchen* a német költészet műsája.

valóságos Hamupipőke maradt *Quirina*, a római költészet «istennéje» mellett.

Sohasem tűnt ez ki jobban, mint a XVIII. század utolsó negyedében, mikor a magyar testőrség irodalmi fellépésének lelkesítő hatása alatt a franciás és a hagyományos irány mellett megszületett az ú. n. ó-klaszikai vagy deákos iskola is.

A magyar renaissance eme három irányának mindegyik tagja érezte irodalmunk és műveltségünk elmaradottságát. Ezért az írók egész sora lépett sorompóba, hogy bár különböző irányt követve, egyaránt a hazafiság szent oltárán áldozzanak. És míg egyrészt a magyar irodalom régtől parlagon heverő mezejét a művészi alkotás virágaival iparkodtak feldíszíteni, másrészt a szunnyadó nemzeti érzést és öntudatot is igyekeztek álmából felrázni. Bessenyeit, Baróti Szabót és Dugonicsot egyaránt a hazafiság lángja hevítette. De mivel irodalmunkban hiányoztak a szükséges előzmények, íróinknak idegenben, a fejlettebb római, francia vagy német irodalmakban kellett mintaképeket keresniük. Így lett újjászületett irodalmunk első sorban utánzó, fordító.

Az írók egyrésze, jobbára deákos műveltségű szerzetesek, az ó-klaszikus írók szépségein, idealizmusán, nemes egyszerűségén és formai tökéletességén lelkesülve,¹ részint azok fordításával, részint utánzásával iparkodtak irodalmunkat tökéletesíteni s nyelvünk és verselésünk nehézkes, költőietlen, elparlagiasodott voltán segíteni. Ez az iskola, mely kivált középosztályunk deákos műveltségénél fogva ért el nagy hatást, Baróti Szabó Dávid fellépésével, az 1777-ben kiadott *Új mértékre vett különb verseivel* kezdődik és 1820 tájáig, tehát egy fél-századon át játszik nevezetesebb szerepet a magyar irodalomban. De korántsem Berzsenyinél végződik, hanem hatásaiiban még a nemzeti költészet termékein is érzik a tiburvölgyi virágok illata. Lendületet Virág Benedek ad neki, virágzása tetőpontját pedig Berzsenyi Dániellel éri el.

Az iskolának mintaképe, középpontja, szellemi mentora Horatius, a római lírikusnak elsősorban ódái és episztolái. Igaz ugyan, hogy egyik-másik költőn Vergilius, Ovidius, Catullus, Propertius, stb. hatása is érzik, de ez Horatius kultuszával összemérve oly elenyészően csekély, hogy a magyar klasszicizmus a szó igaz értelmében voltaképpen Horatianizmus.

E nagy költő varázsa oly átalakító, hogy hazánk szellemben valóságos klasszikus földdé válik, hol a csecsemőnek «Lucina ad származást, Minerva bölcseséget s isteni elmét, Cythere

¹ Nagy Ferencz *Ódák Horác' mértékeinn* c. műve *Előbeszédében* így ír: «a' Görög és Római poetáknak mértékeit kövessük, kiknek betsek mind a' Versek külső formájára, mind az izlésre nézve, nem elébb, hanem e' Világgal fog elmúlni.» 3. l.

győzhetetlen bájt... Plutus pedig nagy birtokot.» Geniusok vezetik «éltünk rögzös határain» a kisdedeket és támogatják a roskadozó öregot. A nap pályáján Phoebus aranyszekere jár; a csöndes éjeken Luna világít. Apollo a Kárpátok helyett Soracte hófödte bércé és Tempe völgye felett hajtja arany-sörényű paripáit.

A múzsaberkek megnépesednek gráciákkal, najádokkal, nimfákkal: «A' gratia az iker testvérekkel és nymphákkal meztelenül járja a' körtáncot» mondja — Virág Benedek Horatius nyomán¹; a «borzas faunok és satyrok kergetik a félénk nymphák seregét» (Virág); nyáron «Kalongya rendeit Ceres kirakta holdjain» (Kazinczy). Baróti szerint pedig

Mennyi kalászszal haboz Tzeres, ősszel Jakkus,
Hány gyöngyből füz-fel fürtöt venyigékre.

Ősszel Pomona szedi gyümölcseit: «Im kezeit Pomona gyümölcsfáinkra kinyújtá», mondja Dayka Horatius «Pomifer autumnus fruges effuderit»-je után; télen «hó közt jár Jupiter és az erdő Thrácia vadlelkü Boreását szenvedí.» (Virág)² A tavasz örömeit is Horatius szemével nézik. Virág szerint

Hátrál naponkint a' henye Tél. Kődös
Setéte fogyton fogy, közelit vidám
Arczú Tavasz, s biztat Dunánkra
Árvai szálakat és fenyőket.

Themis, az igazság istenasszonya, őrködik a törvények fölött, és «a ki a vallást kineveti, gyilkos Furiák emésztik azt.» Aki pedig nem tiszteli a múzsákat, arra «nem vár Ditsősség oszlopa sirján túl, neve sints az Erdem' Temploma' faljainn kimetszve,» hanem «Flegeton rabja lesz» és «Léthének usza mély fenekét neve mind örökké». Mert egyedül az «integer vitae scelerisque purus» és a «dignus laude vir» mondhatja el:

Testem' kérgeit ám zárja-le hant alá,
Nem bánom; de nevem' nem teszi semmivé:
Oh Muzsák! ti felettem
Azt oszlopra kimetszitek.

Igy lészen örök nevem. (Nagy Ferenc.)

Az ó-klasszikus iskola úttörői, a lelkes triász: Baróti, Rajnis és Révai természetesen inkább a klasszicizmus külsőségeit látták meg és utánozták. Teszem Rajnis és Révai a

¹ Gratia cum Nymphis gemisque sororibus audet ducere nuda choros.
Hor. Carm. IV. 7.

² «... et imbres
Nivesque deducunt Jovem; nunc mare, nunc silvae
Threicio Aquilone sonant.» Hor. Epod. 13.

«nonum prematur in annum»-ot szó szerint megtartották. Így Rajnis könyve, *A magyar Helikonra vezető kalauz*, mint maga mondja: elkészült 1773-ik esztendőben; azután «miglen Horatiusnak ama mondása szerint: „Nonumque prematur in annum”, a kilenczedik esztendőt várom, T. Szabó Dávid professor úr és T. Révai M. az Áhitatos oskolák szerzetes Fia számos verseket írtak.» Révai pedig ekkép nyilatkozik: «E' már kilenczedik esztendeje, hogy Alagyas verseimből valamit mutatóba botsáttottam közre». Ilyen külsőség, a mecenások éneklése, a metrumok merev követése és a könyvekre való felosztás mellett, hogy költőink verseikben szívesen használják a Lyde, Lydia, Glycera, Lámia, Maecenas, Chloe, Mellitta, Phyllis, stb. szóval a horatiusi költészet neveit.

De leginkább bizonyítja a kultusz bensőségét, hogy költőink úgy beleélték magukat a horatiusi költészet egy-egy alapangulatába, hogy azt még külső életükkel is visszatükröztetik. Hiszen majd mindegyiknek megvolt a maga Sabinuma vagy szent Tiburja, hova áldozni jártak a laurussal övezett Apollónak és «Helicon szelid leányainak» (Rajnis), hol Apolló «boldog bőséggel önti a tollakba szavát», hol a poéták «a szent forrásba merítik edényeiket», hol a «Múzsák kútja magyar táncra ugratja vizét» stb. (Révai *Alagyai*.) Csak Baróti Virtjére, Virág budavári, Orczy «tarnaörsi magányá»-ra, Kazinczy Széphalmára, Kis «Baráti hegyei»-re («az én Tarentumom a baráti hegyek»), Kölcsey Csekéjére, Vitkovics Roffjára, vagy Dukai Takács Judit Patyjára kell gondolnunk. De bármi a neve is a magyar Sabinumnak, Tiburnak vagy Tarentumnak, e kies, szent magányba járnak költőink áldozni Horatius szellemének. Olyan ez a magány, mint valamely görög templomberek, mint egy *temenos*, melyben az istenkép helyét Horatius foglalja el repkénnyel vagy borostyánnal körülfuttatott oltáron. Milyen volt ez az oltárkép, nagyon bajos volna megrajzolni; de nekünk legjobban tetszik az a kissé elmosódott írói arckép, melyet P. Horváth Endre metszett róla Boldogréti Vig Lászlónak:

Nem hadi tárogató, nem ügyek viselése, nem a nagy
Tenger' színe fölött repülő gallyákra botsátott
Csalfa remény éleszte tüzet *Flaccusnak* örökkön
Zengő lantjában: Tiburnak csendes ölébe
Dülve, miként tetszett, a Pieridákkal enyelge...

És mivel nagy ideáljuknak is «Ille terrarum... praeter omnes Angulus ridet», ők is csak így dalolhattak:

A világ minden szugolyái közt, óh,
Széphalom! nékem te nevensz leginkább.

Gyertyános liget vagy mosolygó gyümölcsös öleli körül az oltárt az elmaradhatatlan szillel vagy nyárfával, melyre

épen oly kedvvel futtatják föl a szőlővesszőt, mint Horatius parasztja. «A bor' hajlékony ága Szilfánkat átölelte», olvashatjuk Daykánál, Kissnél pedig:

Majd a szőlővesszőt kellemes munkával
Párosítja keze a' magas szilfával,

akárcsak Horatius boldog parasztja, mikor «*Adulta vitium propagine Altas maritat populos*», vagyis miként Baróti fordítja: «Szálás jegenyével öszve házast szőlő-venyikét.» És itt a kis kertben «száz ágra kioszlik aggságuk», mert majd a

Kertben veteményt szaporítani, s ottani fákat,
Majd a vad tövöket (kell) nemesíteni jobb faju szállal,
Majd kert vagy szőlőmunka mulatja kezét.

(P. Horvát Endre, *A boldog öreg.*)

A kertet vagy ligetet rendesen patak szeli át — szintén a horatiusi minta szerint (Carm. I. 7. «*uda mobilibus pomaria rivis*») és «Amíg a Zefirnek gyenge lehelleti ápolják» lantját, addig a költő Deliusszal (Carm. II. 3.)

A gyepre dőlven a' pataknak
Partya fölött magát kinyugossza. (Virág, *Lantomhoz.*)

A gyümölcsös végiben terül el az «agellus» is, a kicsi, «karcu» mezei jóság, melynek megvan mégis az a megbecsülhetetlen tulajdonsága, hogy ősi örökség, és így szívők szerint zenghetik rajta a független visszavonulás évezredek «evangéliumát»:

Beatus ille, qui procul negotiis,
Ut prisca gens mortalium,
Paterna rura bobus exercet suis,
Solutus omni fenore.

Szabadon énekelhetik egyéb gondolatait is: az arany középszert, továbbá a szintén erős visszhangot támasztó «*paucis contentum vivere*» és az «*amare nemora, fugere urbem*» szállóigéket.

Horatiusom! Kedves tanítóm s barátom
Menjünk a mezőre! . . .
Az boldog az égtől, ki középsorsot nyér,
Mellyhez sem irigység, sem gyalázat nem fér,
Ki kerülvén honnja fényes tisztségeit,
Onn ökrein szántja ősei földjeit . . .
En is ott felejtven az várost, s gondjait,
Élem a' szabadság' s a' tavasz javait.

(Kiss János, *Horatiusához.*)

Vagy ugyancsak nála:

Boldog ki hivságot megvetvén szívében,
Bölcsesség, barátság 's szerelem ölében,
Csendes falai közt ősi örökének,
Függetlenül tölti óráját éltének. (Kiss J., *Boldogság.*)

Orczy Lőrinc meg így énekel:

Közép szerencsében vagyon a boldogság,
Főképp ha kötve van ehhez a szabadság,
Felelte valóban nincsen állandóság,
Nem függni senkitől, csak ez a királyság.

Horatius mondja, higyük el szavait,
Ő is megesmerte világ játékait,
Úgy tartja, ki nem fél, ki semmit se áhit,
Ily élet egyedül, más nemis boldogit.

Virág is utána zengi:

Majd ha serénységed sok fundust szerz, ha tanácsát
Flaccus bátyánknak megeléged: «rem facias, rem»,
A zajos életnek szélvészit hagyd oda másnak,
S a csendes muzsák közt élj hasznára hazádnak.

Vitkovics is nyíltan bevallja, hogy:

E mestert (*Horatius*), ki magányában bölcs életet élvén,
Hexameterbe szokott levelezni barátival, én most
Mintául követem . . .

És a kert lombjai közt rejtőzve, mint Horatiusnak, nekik is megvan kis *villulájuk*, mely azonban korántsem oly fényes, mint a mester tiburi otthona. Legtöbbször egyszerű, szalma-fődeles, Philemon és Baucis gunyhójára emlékeztető hajlék, mint Vitkovics festi a magát:

Szállásom szeretett nénémnek szalma-fedéllel
Bévont háza; kevés, ám kívánt házi vagyonnak
Teljes; ebédem igaz magyar ízzel főtt eledelkék;
Kis sültből vacsorám, italom vén nedve Egednek!
Mindenem, ami elég, megvan . . .

Lantjuk ott csüng «a szelid nyárfa ágán» és visszhangozza hűségesen Horatius minden szíve dobbanását. Ha a nagylelkű mecénásokat, Pybereket, Kondékat, Festeticheket, Dréta Antalokat, szóval «tehetős gyámolókat, oszlopokat» kell magasztalni, vagy *Carmen lugubret*: a *Quis desiderio sit pudort* kell utána sírni, vagy a természet és tél örömeit, főleg a «hieme indulendum voluptati»-t, vagy az idő, a költői hivatás becsét és az élet okos élvezetét kell zengeni, vagy a mulandóság fájdalmas érzése száll lelkükre és ennek kapcsán az elvont fogalmak egész sorának kell szinte aetheri testet ölteni: hol találának milderre oly utolérhetetlen mintákat, mint épen bálványozott Horatiusuknál?

Ezért tűnik a figyelmesen vizsgálódó elé klasszikus-kori íróinknál, szinte az unalomig ismétlődve, majd ez, majd az a horatiusi költemény, «hic et ubique», mint Hamlet előtt atyja szelleme. Úgy hogy amit Erdélyi János tanulmányában kissé elfogultán mond Berzsenyiről, többé-kevésbbé alkalmazható majd

mindegyik klasszikus-kori költőnkre. Erdélyi ugyanis ekkép ír: «a classicus időnek, különösen azon philosophiának, melyet Horác vallott, alapeszméi, kedvenc tárgyai tul a rendin pártolvák Berzsenyi által. Ő a mulandóságot, melyről elég egyszer szólani, tizenöt különféle versben és gyakran helyen kívül emlegeti, akár *vig Chloët* zengjen, akár a *Magyarokhoz* írt orcaégető feddéseit... Másik kedvenc eszméje, a megelégedés előfordul tizenegy helyen s aztán e két eszmére vonatkozó társ gondolatok: a bölcsesség, az idővel élés nem ritkán és oly bőven, hogy elhatározzák Berzsenyi költészetének egész színezetét, vagy költőnket másolóként mutatják fel szemünkben, melynek eredetie Horác.»¹

Horatiustól tanulják el a tömeg, a «profanum vulgus» megvetését is. Kazinczy pl. szándékosan úgy ír, hogy a «seregnek ne tessék».

És ha csüggetegség borul szívükre, biztató lángoszlopként villan eléjük az *Exegi monumentum aere perennius!* Valóban Virágnak attól a kijelentésétől: «A jövendő nyom koronáz», fel egészen Petőfi «költői álmá»-ig, hány költőnk szívét dobogtatta meg a jövendő dicsőség édes reménye!

II.

Horatius hatása a magyar költészetre.

A nagy római költő hatásának forrásai elsősorban ódái és még inkább episztolái. Ha figyelmesen körültekintünk klasszikus-kori költőink árnyas, misztikus poétai berkeiben, a szelíd nyárfán csüngő líra közelében mást is észrevehetünk: ott láthatjuk tripuson szent könyvüket, bibliájukat, melynek címlapjáról már messziről felénk ragyog: *Epistulae Horatii*. Ez az ő kánonjuk, legfőbb tribunáljuk, ez az ő izlésük kódexe — utasításaira, mint legfőbb ítélőszékre hivatkoznak. Kivált az *Ars poetica* abszolút norma lesz a kritikában. Csak rá hivatkoznak, ha bizonyítani akarnak. Mert Virág szerint: «Huic peperere libro secula nulla parem.»

Egyébiránt Virág Benedek egész poétikai gondolkozásmódját az *Ars poetica* irányította. Ugyanaz szabályozta a nyelvészet és költészet terén tett minden lépését. Nem is vehetjük tőle rossz néven, mikor «annyira tele szívta magát a horatiusi költészet nedvével, hogy ez mintegy kiszivárog verseinek minden pórusából.»

Az 1807-ben kiadott és a pisdi levél prózai fordítását tartalmazó *Horatius Poetikája* elé egy huszonöt lapra terjedő értekezést írt, melyben először is hangsúlyozza Horatiusnak világra szóló dicsőségét és az *Ars poetica* nagy jelentőségét,

¹ Magyar Szépirodalmi Szemle 1847, újra *Pályák és pálmák*, 79. 1

azután a poétika célját ekkép határozza meg: «Mivel Horatius e munkájában a költeménynek legfőbb nemeiről szóll, milyenek az Epopeja, Tragédia és Komédia, szükséges dolognak ítéltém itt rövideden előszámlálni inkább, mint magyarázni azokat a részeket, melyekből egy nagyobb költemény áll és ékességet véssen.»¹

Nagyfontosságú és a folyóiratokat pótló levelezésükben is Horatius az irányadó. Kazinczy Kis Jánoshoz írt LXXXI. levelében így nyilatkozik: «Tanácsod azt cselekszi, hogy most arra törekszem, hogy epistoláimat vagy 20 számra vihessem, s akkor kiadom. Ezek mind Jambejonokban lesznek írva. Ezek után scandált, rimes és egyenetlen (majd hosszabb, majd rövidebb sorú) versekben fogom írni epistoláimat. Az újabbakban könnyebb, elevenebb tónust viszek, ezeknek a' mostaniaknak tónusok komoly és karakterek épen úgy Hochsinn, mint a' *Horátzéinak* a bölcseséggel öszvepárosított bolondoskodás, vagy inkább bohóskodás.»

Kazinczy és Baróti még a nyelvújítás jogosultságát is az *Ars poëticából* bizonyítják. Ebből az epistolából, melyet Beöthy Zsoltként «az egész európai költészet minden hegye-völgye visszavert, mint valami örök szózatot»,² válogatják az alkalmas fegyvereket esztétikai, nyelvészeti és metrikai harcaikban is. Csak egy dolgot említünk meg. Az *Ars poëticából* tanulják meg a választ a Kazinczytól később fölvetett kérdésre: «Természet szül-e jó költőt vagy képi művészet?» És arra a meggyőződésre jutnak, hogy a jó írás forrása a «bölcs ész,» a «recte sapere,»³ mely később Boileau poétikájának alapfogalma lett a *raisonban*.

A pisói levél hatása alatt született meg a magyar prozódia is. Kazinczy vitatkozásai alkalmával is többször hivatkozik Horatius epistoláira. «Az a per, ugymond, a' melly íróink között régolta villong, hogy nyelvünket kell-e, szabad-e, a' Nyugoti nyelv *geniusa* szerint modellezni... még mindez ideig decisio nélkül van... Debreczen ott akar maradni mindég, a' hol volt. Azon felyül, hogy az emberi lélek természetével ellenkezik, *ellenkezik a Horátz tanításával is...*» Nagy Ferenc meg *Ódák Horátz mértékeinn* c. munkájának II. toldalékában ekkép védelmezi a mértékes vers jogosultságát: «A Rómaiak-is, kik mint egyéb szép Mesterségeket, úgy a Poézisbann való jóízlést-is a Görögöktül tanulták... megtartották a' hangok' mennyiségét vagy a' szótagok' mértékét. Hogy egyebeket elhagassak, *Horátz* a' maga Ódáit, mellyeket minden századok

¹ Az érdeklődőt utaljuk Szeremley Barna: *Virág és Horatius* c. tanulmányára. A kisújszállási ev. ref. főgimn. 1894-5. évi program értekezése.

² Beöthy Zsolt, *Horatius és Kazinczy*, 1890.

³ «Scribendi recte sapere est et principium et fons.» *Ars Poët.* 309. sor.

becsültek, mértékenn írta, és a 'Görögök' módjára olly szorosán figyelmeztett, hogy azt megváltoztatni nem bátorzkodott, a' mint maga is megvalja *Leveli I-ső Könyve' XIX. Levelének 27-ik versében*: — — — *timui mutare modos et carminis artem.*»

Általában Horatius episztoláinak, kivált a pisói levél epigramma-koszorújának legszebb virágaival ékesítik mottóként poétai munkáikat. De még fényesebben igazolja Horatius tekintélyét az, hogy az elismerés koszorúját is a római költő kezével osztogatják:

Hallá Elysium berkeiben Horác
Szent árnyéka hazám bardusa énekét,
És réz pyramisán, melyet emelt maga,
Néked fő helyet engedé...

— éneki Csokonai Virág Benedeknek.

1. Szabad utánzatok.

Legerősebben nyilvánul Horatius hatása a magyar költészetre az úgynevezett szabad utánzatokban. Azt a sajátosság költői eljárást illetik ezzel a névvel, amely mintegy közbül áll a fordítás és az átdolgozás között: az író megtartja az eredeti költemény kompozícióját, követi, gyakran lépésről lépésre, eszmemenetét, néha még motivumsorát is, de a költeménynek egy-egy fordulattal egészen más élt ad, vagy azt klasszikus vonatkozásaitól megfosztva, magyar környezetbe helyezi és a költő eszméit modern, illetőleg magyar történeti példákkal illusztrálja, vagyis Verseghyként «magyar vért ereszt bele.» Idegen származású költői anyagot az eredetiség színében föltüntetni a mai tisztultabb felfogásunk szerint nem rokonszenves eljárás, csak akkor tudjuk megérteni és igazságosan megítélni, ha megbarátkozunk annak a kornak viszonyaival.

Olyan korban, mikor a magyar irodalom megfelelő előzmények hiányában idegen minták után volt kénytelen indulni, egészen természetesnek látszik Toldy¹ következő megjegyzése: «Az eredetiség dolgát Verseghy és kortársai — mint a németek Hagedorn idejében — nem igen szigoruan vették: ott francia, itt német motivumokra akadunk szélteben; s a hol emlékezetünk nem istápol, hajlandók vagyunk ilyeneket feltenni.» Sőt a haladás utáni vágyakozás annyira háttérbe szorította az eredetiségre való törekvést, hogy teszem Kazinczy megdicsérte Berzsenyi *Magyarokhoz* című ódáját, de megróttá, amiért nem követte szorosabban «Horác ideáit». A lelkes újító, ugyanis tárt karokkal fogadott minden «Xenidiont», azaz Idegenkét, szép idegent. Nyíltan kimondja Berzsenyihez írt levelében,

¹ *Irodalmi arcképek. Verseghy élete.*

... Hallottam a
 Quirina s a szép Maeonis dalát,
 S a mit Torquata s Louison s Goetchen zengtek;
 S pártáik elhullott virágaiként
 Pártámba fűzöm e völgy diszei mellé;
 S kényem szerint eldallom bérczeinknek,
 Mind a mit tölök eltanulhaték...
 Csak a butát rettentí az a mi még új.
 Külföld termése volt a rózsá is,
 A művelés belföldivé tevé,
 S hespéri eget szítt e tetők gyümölcse.
 Jer, halljad lantom zengzetét. *Ne kérdd,*
Mindig enyém volt-e? Most már enyém.

«Irodalmunknak ebben az időszakában, írja Radó Antal, mikor a műfordítás szinte előterében állott a költői tevékenységnek, mint a nyelv megújulásának és az izlés finomodásának egyik legfontosabb eszköze, sokszor és sokat foglalkoztak a műfordítás elméletével is. Egész kis csatázó irodalom támadt annak legfontosabb problémái körül.» Érthető, hogy ebben a korban elméletileg is megpróbálták megalapozni ezt a felfogást. A fordítás követelményeit vizsgálva, voltak, akik az eredeti szövegek hű tolmácsolását követelték — mások azonban a hű átültetést szolgálai, az akkori terminológiával: *rabi* fordításnak bélyegezték; ennek a felfogásnak hatása alatt fejtette ki Pétzeli Rájnissal és Batsányival szemben a «szabad fordítás» elméletét és megteremtette a szabad utánzásnak azt a veszedelmes és sikamlós elvét, mely megengedi, hogy az író tetszése szerint rövidíthesse, bővíthesse, vagy átalakíthassa az eredetét.

Érdekes jelenség, de könnyű megfejteti, hogy a szabad utánzatok divatja éppen a klasszikus iskola körében nem vert gyökeret. Első tagjainál szabad utánzatokról nem is beszélhetünk. Baróti, Szabó, Rájnis és Révai a költészetet is tudománynak tekintvén, mint Bánóczy¹ megjegyzi, inkább csak a külsőségekhez, a formához tapadtak. «Szolgai utánzással követték példányaikat, a nélkül, hogy azok nemes egyszerűségét elsajátítva valami remeket nyujthattak volna.»² Virág Benedek azonban a formát már nem tekinti pusztán technikai dolognak, hanem az általa kedvelt klasszikus szellem megnyilatkozása módjának. S ha túlzás is, amit Virágról hirdetnek: «Virág a bölcselmi és hősi óda megalkotásában többször követi ugyan a római 'biformis vates' (Horatius) vezérfényét, olyanformán, mint Voss Homerost; de önállóságát mindvégig megőrizte, mert folyton támogatta az eredetiség legerősebb biztosítéka: a nemzeti érzület. Költészete a legutolsó izzig magyaros szellemtől áthatott művészet, és így mellette Horatiusnak csupán a lelki rokon szerepe jut...» — bizonyos, hogy

¹ Révay élete, 178. l.

² Bodnár Zsigmond, Életképek, 1876. 515. l.

jóval eredetibb a triásznál s ritkán él a szabad utánczás kétes becsű jogával.

De figyelembe kell vennünk Virágnak mély vallásosságát is, amire legtöbbször ügyet sem vetnek, pedig ez emelt Soracte bérceként szétválasztó falat, áthidalhatatlan ellentétet a katolikus pap és a pogány költő közé.

Virág *Poétai munkái* élére ezt a mottót választotta: «*Élni siess!*» A felületes olvasó talán kissé epikureusi ízűnek találja, amint sokan félre is magyarázták, de ha a nyomban rákövetkező Seneca-idézetet olvassuk, azonnal megértjük, hogy az a jelige a legerélyesebb hadüzenet minden «Epicuri de grege porcus»-nak (Hor. *Epist.* I. 4.) és korántsem a «Carpe diem» (Hor. *Carm.* I. 11.) fordítása. «Mi Lucili, idézi Virág, *propera vivere et singulos dies singulas vitas puta. Qui hoc modo se aptabit, cui vita sua quotidie fuit tota, securus est.*» (Sen. *Epist.* 101.)

Ilyen mottóra nem is következhetett más *Előszózat*, mint az alábbi:

Versezeted legyen ártatlan', s fog tetszeni minden
Szívnek, mely a' jót csak jó képében akarja
Érzeni', s mint magot a' szántóföld venni magába...
...Irr', s azzal emeld a' nemzeti lelket;
Földre ne húzd, mert az nem földi...

És hogy milyen mereven, szinte túlzó puritán módra megtartotta ezt a programot, kiténik abból is, hogy összes poétái munkái között csak *három* szerelmes költemény akad. Ezek is olyan óvatlan pillanatokban csendülhettek meg lantján, mikor kedvelt Horatiusát forgatta. Ez gyakorta megeshetett, mint saját vallomásából is kiderül:

Néha *Horatiusunk* könyvével töltöm időmet,
Néha pedig Tacitus 's ennek szívbeli barátja
Plinius és egyebek gerjesztik kedvre 's dologra
Fáradt elmémet...

Ilyen ráfeledkezés eredménye ez a kedves kis dalocska is:

Nem félsz Kloé, mikor gyenge szerelmeit
És ártatlan nevedet pengeti hurjain,
Flakkus, Római Szirén?
Féllj, s fuss tőle hamar, hamar!

És im! mint mikoron hallja, hogy a' vadak
Ordítanak, megijed hirtelen a kis őz,
S félénk anyja megé fut,
Úgy tett Kloé: futott, futott.

Aki Virág eme szabad utánczatát összeveti Hor. *Carm.* I. 23. *Ad Chloen*¹-nel, vagy *Phyllishez* írt «hangzatkáját» (szonettjét) Horatiusnak *Ad Lydiam* c. versével (*Carm.* I. 25.), annak éreznie kell, hogy «Virág szíve világa becsukódott

¹ Horatius e dalát Verseghy is utánozta szabadon *Klárrikához* címen.

virágkehely, mely a szerelmet nem ismerte.» Éreznie kell, hogy az «Élni siess!» szelíd, de határozott tiltakozás Horatius Evoé! Io Bacche! felkiáltásai és egész bölcselete, világfelfogása ellen. Ha pedig a *Lidiára* írt dala után elolvassuk a római költőnek *Ad Lydiam* (*Carm.* I. 8.) c. versét, bámulattal élvezhetjük azt a hihetetlen könnyedséget, mellyel Horatius hatása alól oly mesterien kisiklik. Érezzük, hogy Horatius lelkes tisztelője, de sohasem válik uszályhordozójává.

A deákos iskola fejlődésében Berzsenyi költészete a harmadik stádium, a tetőpont. Nála már nem beszélhetünk szabad utánzásról — aki, mint Erdélyi János, szabad utánzatokat, Horatius-másolatokat keres költeményei között, az vét az igazság ellen. Berzsenyit hatalmas költői tehetsége kiemelte az utánzók köréből, de ízlése is tisztultabb, költői tudatossága is erősebb volt, mintsem a szabad utánzásnak művészi szempontból alacsonyabbrendű eljárásához folyamodjék. Az ő Horatius kultusza köztudomású, más, nemesebb irányban érvényesült költészetében: megtermékenyítette azt. Erről majd a következő fejezetben.

Horatius a szorosan vett klasszikus iskola határain túl is erős nyomokat vágott a magyar irodalomban — sőt épen itt, a századvégnek az iskolán kívül álló költőinél találjuk a legtöbb és legérdekesebb szabad utánzatot. Sorukat megkezdte még a XVII. században Rimai, folytatta a XVIII. század közepén B. Orczy Lőrinc, majd Kis János és P. Horváth következtek, Kazinczy meg épen nyíltan bevallja, «hogy Horátz nekem iskolai esztendeim óta mindennapi Breviáriumom volt», Verseghynél és Vitkovicsnál pedig a szabad utánzat valóságos művészeti programmá érett.

Verseghy katolikus pap és mégis vidám életörömöket énekelt. «Anathéma nehezedett tehát a szegény költőre, úgymond Toldy Ferenc, ki mindhiába praedestinálva lévén az éneklésre, dalokat írt, dallamokat szerzett, azokat zongorája vagy hárfája mellett énekelte.» Nagy szenvedései, fájdalmai között mily meghitt, bizalmas barátsággal szólítja meg *Horatiushoz* című költeményében a nagy római költőt! Bánatos lelkében ott zsong még a *Carm.* I. 22., az *Integer vitae scelerisque purus* kezdetű bájos dal, melyet igazi költői hivatottsággal és finom műérzékkel a következő szép utánzattá formál át lelkében:

Belmocsok nélkül ragyogó igaznak
Elhiszem, Flaccus, hogy epés nyilakkal
Tölt tegez nem kell, mikor a vadaknak
Járja lakásit.

Téged a farkas, noha fegyveretlent,
Elkerült önként, mikor a ligetben
Bútanál szívvel Lalagét dalolván
Szerte bolyongtál.

Ámde más törvény van az embereknél!
 Emberek voltak, kik irigyen engem
 Laura karjából idegen helyekre
 Messze ragadtak.

Üzzön el zordon havasokra sorsom,
 Hol gyümölcságak sohasem virítanak,
 S a deres földek beborítva nyögnek
 Lusta ködökkel.

Üzzön a naptól kiaszott hegyekre,
 Hol ruházatlan feketék tanyáznak,
 Laura lesz nékem szeretőm örökké,
 Laura barátóm.¹

Ebben az átdolgozásban láthatjuk Verseghynek azt a törekvését is, mellyel az átültetett idegen termékekbe «magyar vért» akar érszteni. Egyes gondolatokat, melyek megtetszettek, bővebben kiszínezi, a neki meg nem felelőt elhagyja és helyöket eredeti, új gondolatokkal tölti be. Erre céloz Toldy Ferenc is, mikor azt írja, hogy «Verseghy nem fordított, még ahol eredetijére hivatkozik is: hanem *oly szabadon, annyira a maga módja szerint alakít*, s annyi könnyedséggel, vidorsággal . . . , miszerint hajlandók leszünk hinni, hogy ki így tud írni, bizony feltalálásában sem leendett hiány, ha azt föladatává tűzi ki.» Finom izlése és kitűnő technikája művészi magaslatra emelte az átdolgozást és az Édes Gergelyék kontárkodásával szemben is polgárjogot szerzett a szabad utánzatoknak.

Nem igen maradt el tőle a művészi utánzás terén Vitkovics Mihály, a kedélyes egri poéta sem. Horatiusszal kötött benső barátságát sok levelében emlegeti. Így Horvát Istvánnak szívesen bevallja, hogy:

Én koszorus *Flaccust*, kedveltemet olvasom egy-két
 Ódáig s kifutok napkölte elébe...

Kovács Sámuelnek megírja, hogy

E mestert (*Horatiust*), ki magányában bölcs életet élvén
 Hexameterbe szokott levelezni barátival, én most
 Például követem...

Tőle kölcsönözte *Életphilosófiáját* is, melynek csak a formája friss, modern, de alapeszméi a tiburvölgyi stoikusba oltott Anakreoné.

Vitkovics gyakran eljárógatott Sabinumba és ott nemcsak egyes gondolatokat és fordulatokat lesett el, hanem pl. a Horvát Istvánhoz írt költői levelében Horatius egész életbölcseiségének magvas reprodukciójára, sőt teljes költemények művészi utánzására is vállakozott. Legtöbbje mellől nem felejtí el annak

¹ A versnek erős élményi alapja van, s ez fokozza érdekességét. Kár, hogy épen a megindítását egy mesterkélrt, költőietlen szólam rontja. *Szerk.*

jelzését, hogy «Horácz után», de az *Imréhez* címzett mellől elhagyja. Pedig az egész szabad fordítása vagy művészi utánzata a Hor. *Carm.* I. 9-nek, mely igen sok költönket csábította versenyre:

Nézd mint fejérlük hóval *Eged* hegye,
Milyen teherrel fődte le bérceit
A tél, s malomhajtó folyónknak
Kis teteit bepadolta a jég.

Tüzelj erősen, hadd legyen a szobád
Meleg, s *galáriszín* negyedévvivel
Imrém, tiednél jobb torok nem
Iszsza—csapold tele bő kupádat.

Istenre bíz a többit... Egész világ
Nagy állapotját ő maga kedvire
Forgatja s egy pillanatára
Szél zivatarjai csendesülnek.

Mit hoz reád a holnap, azon soha
Se búslakodjál; tartsd nyereség gyanánt,
Ha több napot nyujt sorsod, édes
Lányod ölébe heverve s táncz közt

Éld világod, míg szösz hajad őszbe nem
Keverte vénség bús kora; járj mezőn,
Ligetbe Nancsiddal, s kirendelt
Tájba dadogj vele estvelenkint.

Ha most melléje állítjuk a horatiusi *Vides, ut alta stet nive candidum*ot, nem mondhatjuk, hogy egy a két költemény, de azt sem, hogy különböző. Itt egyedül Ovidius szellemes mondása talál: «facies non una, nec diversa tamen.»

De Vitkovics ezen szabad utánzata egyúttal átmenetül is szolgálhat Édes Gergelyék különös felfogásához: a legszebb horatiusi költeményt már sajátjuknak tekintették, ha a római költő Thaliarchusa helyett Imrét, Lydiája helyett Náncsit, «quadrinum merum»-a helyett «galáriszín negyedévit», vagy jó «Badacsony borát», Soracte helyett Egedet szúrták az ilyen furcsán «elgyűrűzött», elidegenített szövegbe. Még szerencse, hogy olyan költeményeken végezték ezt a sajátságos «vivisectiót», melyek általános emberi érzelmeket zengenek, s amelyeket egy-két ügyes vonással játszva meg lehetett fosztani klaszszikus vonatkozásaiktól, s így színmagyar környezetbe, talajba ültethették. Talán épen ez az oka, hogy egy horatiusi költemény sem talált annyi átdolgozóra, vagy utánzóra, mint Horatius eme *Téli dala*, a «hieme indulgendum voluptati» oly visszhangos éneke.¹

De Vitkovics téli dala még másra is lehet példa.

¹ Verseghynél ily címen olvassuk: *A tél*, Daykánál *Imréhez*, Édes Gergelynél *Dana Fannihoz*, Berzsényinél *Horáczhoz* címezve. Stemplinger szerint a német irodalomban is hatalmas visszhangot keltett ez a bájos téli dal.

Az az újabb fejlődés, mely nemzeti irodalmunk aranykorának nagy alakjaiban érte el tetőpontját, nagyon is különböző törekvések eredője. A kettős elv: idegen irodalmak remekein nevelt ízlés, de e mellett mindenekfölött magyaros szellem, újabb irodalmunk első munkásainál tökéletes összhangban egyesül s mint az újító törekvések külön és kizárólagos iránya jelentkezik. És ez természetes. Itt új, alapvető munkáról volt szó — hosszú idők mulasztásai után. Első és legfőbb dolog volt, hogy irodalmunk és az egyetemes irodalom közt meg legyen az éltető kapcsolat, amely nélkül minden haladás lehetetlen, hogy tehát elszigeteltségünkéből kiemelkedve, a művelt nemzetek eszméinek világát tárjuk fel magunk előtt.

Az első lépés ebben az irányban Bessenyeinek és társainak örök és főérdeme marad, mert ezzel megnyitották a haladásnak egyik forrását. A nyomukban induló deákosok és németesek csak abban tértek el, hogy mintáikat másutt keresték. Egészen más irányban haladnak a magyarosok, akik folytatni akarják a régi magyar költészetet. Nekik semmi közük a haladó külföld eszméihez, elsősorban magyarok akarnak lenni ízlésben, érzésben és formában. Ezzel megnyitják költészetünk fejlődésének másik forrását: a nemzeti érzés és gondolkodás világát.

Az első lépések után a természetes fejlődés következő mozzanata csak a kizárólagosság fokozatos levetkőzése lehetett, vagyis a különféle irányok, eszmék és formák egyesítése nemzeti szellemben. Ennek az ideális magaslata, melyet legnagyobbjaink műveiben szemlélünk, még messze van ugyan, de már is érzik az egyeztetők törekvéseiben.¹ Vitkovicsnál talán még sejtelem-szerűen, de Verseghy műveiben a legnagyobb tudatossággal.

Haladni teljes erővel, fordítani, kölcsönözni, utánozni «imperterrite» minden korlát nélkül, szabadon, hogy minél inkább kivetközzék az eredeti összes sajátjaiból és annál jobban feszüljön rajta a magyar köntös, mely alatt még csak ne is sejthesse senki az idegent: ez volt az egyeztetők programja. A haladás után való erős vágyakozás eltörölte a szerzői jog ősi tiszteletét és szemet húnyt a leghatározottabb plágium fölött is.

De ami Verseghy és Vitkovics ügyes kezében remekbe formálódott, Édes Gergelyék utánzataiban kontármunka lett. Pedig Édes Gergely valósággal bálványozta Horatiust. *Horáciushoz* c. versében így szólítja meg:

Oh nagy Római költő!
És híres cziterázó,
Bölcs Mester...
Engedd meg nemes árnyék!
Hadd nyuljak cziterádhoz,

Hogy... némelly éneked' édes
Hangját *megmagyarázván*
Elpengessem egyenlően
Felvontt húrjaidonn...

¹ L. Madarász Flóris, *Verseghy Ferenc válogatott lírai költeményei.* 7—8. l. Magy. Könyvtár.

És jóllehet nagyon sokat fordított Horatiusból s valósággal bujta az *Ars poëticát*, talán ő követte el a legtöbb merényletet ellene. A kontár átdolgozásnak valósággal elrettentő példajaként csak *A magyarokhoz* c. XV. *danájára* hivatkozunk. Az első két versszakban még úgy ahogy nyomon kíséri a *Carm.* III. 3.-t:

A' nagyra termett férjfit igaz' helyes
Feltételéből semmi kinem-veti (igy!)
Sem a' kegyetlen Márs' haragja,
Sem zivatar, se reá dühödt nép.

Sem tűz, sem árvíz elnem-jesztheti (igy!)
Sem bögve dörgő fellegek ostroma:
Bár Ég szakad, bár föld omol rá
Megnem-jedve borúl porába.

De a 3. versszakban már elkapja «magyarázó» kedve, és több strófán keresztül elmélkedik a dicsőség és virtus becseről. Majd ismét Horatiusra esik pillantása és a latin költemény harmadik versszakát jól-rosszul ekkép fordítja:

Illy szerrel indult Herkules a' veszély'
Torkába' s ezzel győze hatalmassann:
S Polluksot ezzel nyerttnek írják
Széket az Égi tüzek' sorábann.

Majd teljesen honi környezetbe ragadja a szép horátiusi ódát és így folytatja:

Ez által indult Attila dúlni fel
A' nagy világ' szebb részeit és ugyan
Ez által ejté Honnosinknak
Mennykövező kezeikre hajdon.
Ez által álltak hét Kapitányaink
A már törésben volt Magyar-Ég alá
Atlászi vállakkal merően,
Hogy lene-törne, omolna széllyel...

Erre egész sereg magyar történelmi példával teljesen kiforgatja az eredetét összes szépségeiből. Bizonyára ilyenek láttára jajdult fel Kármán József (Uránia III. kötet *A nemzet csinosodása* c. tanulmányában). «Elmellőzöm azt, hogy hányszor sóhajtott sok szentségtörő kéz alatt némely nagy szerzőknek *árnyéka*, midőn azt levetkőztették tulajdon érdemeiből és *rongyaikkal* ruházták fel; hogy önnön saját ereje és nagy lelke az írónak elveszett gyakran, és lett belőle egy idétlen habarékja a józan okosságnek és eszelősségnek...»

Így valósította meg Édes Gergely és iskolája Péczeli szabad fordítási elméletét!

FEJÉR ADORJÁN.

KATONA JÓZSEF MINT TÖRTÉNETÍRÓ.

Adalék történetírói munkásságához és felfogásához.

Balanyi Györgynek *Katona József mint történetíró* c. cikkében (Irodalomtörténet, 1934.) történetíró részéről kaptuk új megvilágítását K. történetírásának. Csak néhány, jobbára az ő megállapításait is megerősítő kiegészítem van hozzá. Balanyi szerint is «kizártnak kell tartanunk, hogy a Partiscum történetére vonatkozó, viszonylag gazdag klasszikus irodalmi anyagot másutt, mint Pesten a múzeumi és egyetemi könyvtárban meg tudta volna találni» és hazatértekor «nemcsak kész tervet, hanem meglehetősen előrehaladt feldolgozást is hozott magával». Feltétlenül igaza van ebben, sőt meggyőződésem, hogy Katona történetírói munkássága is nemcsak javarészből, hanem teljesen lezáródott Kecskemétre való visszatéréssel. Máskülönből elképzelhetetlen volna, hogy történetírói munkájának éppen oly töredékei ne maradtak volna, amelyekről hihető, hogy utóbb készültek. Már pedig néhány jegyzéken kívül minden idevágó kézírata könyvtári munka eredménye. A látszólag ellenmondó, mert 1820-on túlmenő jegyzékek (városi tisztviselők és lelkészek névsora) annál kevésbé bizonyíthatják a munkának Katona részéről való folytatását, mert halála időpontján is túlmennek, éppen 1834-ig,¹ tehát ezt az öreg Katona készíthette, mikor fia munkájának kiadásával foglalkozott. E névsorok korábbi részét Katona a tanács 1818. július 20-i engedélye után még azon a nyáron kereshette össze. «Régisége, sorsa, stb. megvan nálam» — írta kérdőívében. Kétségtelen, hogy akkor Katona már nemcsak az irodalmi források kivonatolásával volt készen,² hanem azoknak a részeknek a megírásával is, amelyek egyáltalán kész fogalmazásban fennmaradtak. Édesatyja azt hitte, hogy fia kecskeméti hivataloskodása idején írta azt, amit ő hagyatékából kiadott. Pedig Katona az ajánlásban gyermekora örömeit és azt a helyet köszöni szülővárosának, melyben majd egykor jó szülei elnyugodnak. Nyilvánvaló, hogy mikor ezt írja, még a fővárosban él és tervezget, nem is gon-

¹ L. Hajnóczy: *K. J. Kecskeméten*, 44. l.

² Ezt még 1818-ban vagy legkésőbb 1814. elején kezdte. (V. ö. IK. 1930., 352. l.)

dolva arra, hogy visszatérjen s maga is ott végezze életét — szüleit megelőzve. A Partiscumról szóló, az öreg Katonától kiadott résznek még egy helye nyujt kronológiai tekintetben támasztékot. A 69. l. egyik jegyzetében ez áll: «Nagy érdemű tanítóm mindenkor megelégedve mosolygott, midőn velünk Balamberben a' *Bal-ember* magyar szót megesmertette; egy ideig vigasztalásul lehetett az, hogy *Kevének* is hívták: hát egy ujdonna új Pesti Kalendáriumból kisült, hogy midőn a Tisza, Duna termékeny közén az izmos gabonakévéket legelőször neki benyujtották, azontúl ötet *Keve*, vagy *Kévének* nevezték.» Már pedig ez az ujdonna új kalendárium Trattner 1817-re szóló Gazdasági kalendáriuma. Az a Pusztaszerről szóló cikk is, amelyet 1823-ban közölt a Tudományos Gyűjtemény, maga megmondja az irónikus bevezető sorokban, hogy K. ezt a részletet régen kész, félretett írásaiból szedte elő; egyébként épen csak e bevezetésben eltérő fogalmazása fenn is maradt a Miletz-féle kéziratok közt. Minden arra mutat, hogy Katona hazatérése idején, vagy röviddel utóbb, minden nagyobb irodalmi tervének vége, az nemcsak a drámairás, hanem általában a messzebb néző ambíció terén is végleges lemondás.

Az elkészült történeti töredékeket kivált személyes színezetük teszi vonzóvá. Egyaránt része van ebben az elfogulatlan kritika akarásának és — itt is kivált a német gőg ellenében kifejezésre jutó — magyar öntudatának. Az előbbi tekintetben a «nemzeti dicsekedést» a dramaturgiában is kárhoztató Katonára legjellemzőbb az Elő-Beszéd következő helye:

«Jól tudom én azt, hogy soha Uláslóra, mint Bonfinius nem talállok, de nem is vagyok B.; ki emberből haszonért Istent hazudjak. A Magyar csak a jót szereti magyarul hallani (mellyik Nemzet nem) a rosszal elmaradhatni — inkább minden homályban maradjon, mint azzal az izetlen is fényre jöjjön, mert ezzel amaz is hazugság — az izetlen az Igazat szemtelennek kiáltja, az édes hazugot pedig egy mosolyodással fizeti — *No Nó hizelkedik* — *meglehet engedni szereti Nemzetét* holott a Történet Író, úgy mint Történet Író, az egész világé, nem pedig egyes Nemzeté. Így járt Svartner a nyelv-pallérokkal, Schwartz a deák papokkal, Piringer a nemességgel, szándékok talán nem volt rossz, csak hogy nem tudtak egyik félnek kedvezvén, a másiknak is hizelkedni: azt nyerték véle, hogy ha lehetne fellökődösné asztaikaikat papirostól, ténástól a' bosszu szomjuzás, pedig már ennél csak ugyan nincsen nagyobb halála egy írónak, egy ideig berzenkednek tollal ellene, hitvány neveket raggatnak reá, aztán belé unnak. Ezt én nem azért regéllem, mintha magam is fogamat akarnám fenni, a historiai igazságnak (ha izetlen is) kedvesnek kell lenni.» Hadd idézzek még csak egy idevágó részletet, a Balambér és Keve névre vonatkozó jegyzet (68. l.) kezdetét: «A gyomrát háborítja fel az embernek az a vég nélkül való magyar sógorítás, mellyel tetszelgenek Bonfin izlésű tudósaink. Én ugyan azt nem tagadom, hogy a nyelv egy oly esmértető jel, melly többet ér minden czimereknél; de hogy különösen magyarjaink ebben

a tekintetben tul járnak az elégen, csak ugyan meg kell esmernünk. A Schitha Nyelv (ugy mond egy) semelyikkel sem sógoros, mivel a Jáfét maradékai nem közöszültek a Babylon tornyának építésében és így az öszszvezavarodásban. Nem jut eszекbe, vagy nem tudják, hogy Jáfetra még más Nemzetek is számolnak. (Topographia Magni Regni Hungariae Edit. Vienn. p. 49.¹) Innét van az, hogyha egy nagy nemzetet atyafivá akarnak tenni, csak néhány egyforma szavakat keresgélnek öszve, és ha az bajosabb, akkor kaptafára ütik.»

A nemzeti elfogultság ellen való ez a tiltakozás korántsem közömbösség, hanem az értelem fegyelmező tiltakozása az elragadtatás ellen. Katona úgy áll a «nemzeti dicsekedés» és «nemzeti rút gyűlölet» ellen, mint maga Bánk Petur ellenében, nem kevésbbé magyarként, de tudatos ellenőrzésével indultainak. Epen ezért nagyon tanulságos K. történelmi műve a *Bánk-bán* értelmezése szempontjából is. Tüzes magyar érzése is itt nyilatkozik meg legközvetlenebbül. «E könyvet néked, édes magyar Hazám, Anyám, Bálványom, Mindenem, mellyhez szeretetem az örüléssel határos, nyujtom» — írja az ajánlásban. Azoknak, akik kifogásolják, hogy magyarul ír — így el nem kél — azt mondja: «Ha máskép nem; elviszik ingyen és én még is céloamat értem; mert megvallom, ha minden becs megtagadtatik munkámtól — én egész érdemét abban találom, — hogy magyarul van írva.» Öntudatosan vallja, hogy a magyar sohasem volt hitványabb egy más népnél sem, s a védelembe belefoglalva mind a scytha népeket a római és német gög ellenében, azt írja többek közt:

«Balgatag kényessége Rómának (a Kereszténységnek is, később), melly azt lármáztá, hogy minden jövevény nemzet barom, mivel hogy helyet keresvén magának, nem vihette a hátán a házát, mint a csiga, hanem szekerekkel és marháival vándorlott. Természetes, hogy a mig magának fegyverrel nem csikarhatott ki tartománt, addig vándor bőréből ki nem vetközhetett; minekutánna pedig ez megtörtént, és magát rendbe szedte, akkor nekik kellett a jó példát és józanítást tulajdonítani. Mintha bizon, a kik Persia és Khina mellől (a tudományok fészketől) jöttek, azoknak még a városi és polgári életet a Rómaiaktól kellett volna megtanulni. És a Hunnus is, vagy a Magyar is alább való lett volna az itt ásítózó Német és Tóth Keresztýéneknél?» Több esetben az irodalomban hangadó népek nemzeti elfogultságából származtatja a világtörténelem ítéletét. Így a húnok és Attila esetében is. «Minthogy a Rómaiaknak és Keresztýényeknek nyakokra hágtak — írja — (csupán kiknek tollaiktól várhatták volna halhatatlanságokat) szükségesképen nekik ördögöktől származott csodáknak kellett lenni, kiknek jöttek előtt már jelenéseket látott Európa — Hold és Napbeli csonkulásokat, vért az égen, s más efféle rettentőségeket; de ok nélkül, mert ez a nemzet magával hozta a legnagyobbat, és a legrémítőbb csak maga volt.» (67. l.) Attiláról: (76 l.) «Hogy a józanabb Európa megszabadulhasson tőle, ezen gyalázatos módhoz

¹ Ez az utalás az 1750-i bővített kiadásra vonatkozik.

folyamodot, ki ha talán Római, vagy német (Keresztény) lett volna, (kiknek tollaiban feküdt nagysága, vagy alávalósága) bizonyosan az esmért világnak első embere lett volna; de így Tigris-t csinálván belőle, a gyilkos leány lett bűszkeségük, mint egy Betuliai Judith.» Majd a 77. l. jegyzetében: «Schlözer p. 368. és 369. szép neveket raggat Attilára: der wüste Kalmück; der glücklichste Räuber; sőt dieser Kerl. Kár hogy nagy tudománya mellett nem tudta azt eltakarni, hogy az egész világot bolondnak gondolta, csak magát okosnak, és el akarta hitetni, hogy ő felakasztaná magát, ha olyan Kerl lehetett volna, mint Attila.»

Általában itt is leginkább a mindig visszaszorított és lenézett magyarnak a némettel szemben érzett keserősége nyilatkozik meg, sokszor maró gúnnyal. Mikor a gótokra kerül sor, nevüknek a gut szóból való származtatására megjegyzi: «Hm, s éppen ennek a nemzetnek kellett azért úgy neveztetni, holott nekem úgy tetszik, hogy egy akkorkorhoz esmérteosebber ember bizonyosága reá azt írja: hoc hominum genus natura avarum.» Majd gyávaságukat minduntalan kiemelve szól menekülésükről, megalkuvásukról stb.

Általában Katona írásainak minden darabkája érdekes, minduntalan egész gondolkodására és érzületére jellemző, kifejezésükkel is megkapó részletek kerülnek elő ott is, ahol célja szerint csak kivonatol.

Hajnóczy, s vele Balanyi is, azt hiszi, hogy a Katona hagyatékából megmaradt töredékek nem mind készültek a *Kecskemét története* részeiül, mert egyik-másik (*A századoknak szüleményei a religióra nézve, A Pannonia név eredete* stb; a Miletz könyvének 245—272. lapjain közölt részek) nincs a tárggyal közelebbi vonatkozásban. Azt hiszem, mégis mindez ugyanannak az egy munkának előkészületeihez tartozott. Katona az Elő-beszédben feltüntetett terv szerint is oly széleskörűen értelmezte feladatát, hogy a világtörténelemnek a Kecskemét körül elterülő vidéken átvonuló minden politikai, gazdasági és szellemi mozgalmasságát be akarja foglalni a városa multját kutató érdeklődésétől meghatározott képbe. Ez a terv térben és időben egyaránt igen tág. Ami külön a vallás- és egyháztörténeti jellegű töredékeket illeti, azok is természetesen nem csupán Kecskemétre szorítkoznak, hanem kiterjeszkednek az általános fejlődésre; annak keretébe iktatta volna csak K., ami adatot e téren magára a városra vonatkozólag talál. Feltűnően nagy arányaik Katonának az első történelmi drámák óta megfigyelhető ezirányú érdeklődéséből folynak. Egyébként, mint már azokról szólva rámutattam (IK. 1933.), mind az apjától kiadott rész vallástörténeti fejezete, mind a kereszténység fejlődésére vonatkozó töredék erősen kritikai szelleme nagyon jellemző arra a gondolkodásra, amelyben K. történelmi drámái megfogantak. Felvilágosodás és pietismus áll e gondolkodás hátterében, és alighanem valamelyik a pietismushoz közelálló

nagy egyháztörténelmi mű is K. főforrásai közé tartozott e részben, Bod Péter név nélkül megjelent kis összefoglalásán kívül, melyet egy helyen¹ idéz is, s amely több tekintetben maga is idetartozik. Katona is Jézus tanításának fokozatos elhomályosulását látja az egyház fejlődésében s a protestáns történetírásnak a XVI. század végétől a pietismusig állandó hagyományát követő főforrásával «centuriák» szerint mutatja be (itt-ott kiegészítve vagy kiigazítva az ily rendben együtt talált anyagot más forrásokból, kivált Broughton lexikonából): az első két század elmúltával megindult a külső keretek és csecsebecsék elhatalmasodása a belső vallásosságon, az igazi kereszténységen. A kultusz minden újabb elemének kialakulását és az egyházi szervezet minden változását az igazi vallásosság megromlásának egy-egy újabb lépéseként jelöli meg, s így érkezik el századról-századra haladva addig a korig, amelyben a magyarság is fölvette a kereszténységet. Arra, hogy e fel-fogás nem általában protestáns források túlsúlyának következménye, jellemző, hogy a reformáció elterjedéséről mégis elítélően nyilatkozik.

WALDAPFEL JÓZSEF.

¹ Miletz, *K. J. családja, élete és ismeretlen munkái*. 1886., 278.¹

ADATTÁR.

SZABOLCSKA MIHÁLY LEVELESLÁDÁJÁBÓL.

(Második közlemény.)

Heinrich Gusztáv két levele.

1.

Kedves barátom!

Budapest 1917. június 5.

Szeptember végén lesz száz esztendeje, hogy Tompa Mihály született. Ez évfordulóról kell az Akadémiának is megemlékeznie, melynek kedvelt és nagy nevű tagja volt. E célra akarunk az októberi összes ülésen (október 29.) egy fölolvastatást bemutatni, mely Tompa jelentőségét kifejti. Nem emlékezésről van szó — ilyet tartott róla Szász Károly nálunk, a Kisfaludy-Társaságban Lévy József, — hanem egy alkalmi megemlékezésről, mely nem merül el részletes adatokban, hanem nagy vonásokban rajzolja meg emberi alakját és költői jelentőségét.

Kérdés: meg akarod-e ezt írni? Reád gondoltam, mert Tompa mint költő és mint lelkész közel áll hozzád, és e kis dolgozattal ismét szóhoz jutnál az Akadémián. Nem kell semmit felfedezni, nem kell kutatni, senki sem vár ily alkalommal újat. Fődolog: csinos alakba öltöztetni, a mit mondani akarsz. Meg vagyok győződve róla, hogy ezt a nem túlságosan nehéz föladatot fényesen tudnád megoldani.

Szíves válaszodat kérve, őszinte rokonszenvvel üdvözöl

őszinte híved

Heinrich Gusztáv

A M. T. Akadémia hivatalos levélpapírosán.

2.

Kedves barátom!

Budapest 1917. jun. 11.

Ép most érkezett kedves soraidat a legnagyobb örömmel vettem. *Te csak énekelj!* a hitvány prózát majd elvégzi Váczy János, a ki készséggel vállalkozik. Ez esetben az okt. 29-iki ülés tiszta Tompa-ünnepély lesz: előbb a te versed és utánad Váczy prózája. Szebben nem is intézhetjük el ezt az ügyet.

Melegen köszönve baráti szívességedet sokszor szívesen üdvözöl

igaz híved

Heinrich Gusztáv

A M. T. Akadémia hivatalos levélpapírosán.

Justh Zsigmond levelei.

1.

Igen tisztelt Szabolcska ur,

[1891 jún. 2.]

Tán Vadnay meg is írta Önnek, mennyire elragadott pár utolsó verse, lássa — ne vegye bóknek — oly élvezettel olvasom, várom dolgait, mint ma tán egy magyar költőt sem. De — nem erről akarok írni. L'oeuvre c'est l'homme — s ezért szeretném, ha találkozhatnánk. Én jun. 15-e körül Feszty Árpádékkal átmegyek Debrecenbe. Ott lesz? Ha tán csak később jő haza, reményilem eljő, meglátogat itt falusi magányomban. Junius 25-étől kezdve majd egész nyáron itt leszek.

Lássa, teketória nélkül írok, csak arról, a mit — megmondani szükségét éreztem. Annnyira érzem verseit, hogy lehetetlen, hogy majd egyszer, ha találkozunk, meg ne értsük egymást. Így tehát reményilem, még a nyár folyamán.

Addig is, adjon hirt magáról, ha ideje marad, s írja meg hol, mikor láthatom — s lehet-e önhöz a nyár folyamán szerencsém.

Öszinte tisztelettel maradok hűséges olvasója
Justh Zsigmond.
Szent-Tornya u. p. Orosháza Békés m.

*

Ezzel a levéllel indult meg Justh és Szabolcska levelezése. A keltezetlen levelet Justh valószínűleg 1891. jún. 2-án írta (az évet budapesti, a hónapot és napot az orosházi posta lebélyegzése adja meg), de az csak hosszú idő múlva, június második felében jutott Szabolcska kezébe. A Genfben (37. Chaussée des Savoies) küldött levél ugyanis már nem érte ott Szabolcskát; a posta tehát visszaküldte «non reclamé» jelzéssel «Pesth»-re, onnan a budapesti posta Orosházára, Justh pedig Debrecenbe, majd mikor onnan is június 16-án visszaérkezett hozzá, Ókécskére. Mindezt le lehet olvasni a boritékról.

2.

[1891 jún. közepe.]

Nagyon megörültem kedves sorainak, hiszen nem is vártam előbbre levelét, magam directiroztattam Debrecenbe.¹ Én magam is átmentem azokon a fázisokon, mint ön. Első kötetemet egy páran (többi között Vadnay is) igen nagy zajjal fogadták, a másikat majd csak hogy el nem hallgatta a sajtó, a harmadiknál all right! volt minden. Ez mindnyájunk sorsa. Azt hiszem, rá se kell hederíteni, amint ön (leszámítva persze az ilyenféle támadások személyeskedő oldalát) nem is fog — tudom.

Műkedvelő? Ezt nem szeretik önben, tudom; bántja az őket, hogy tisztán azért ír, mert ezt ugy diktálja önnek valami belülről.

Igen, nagyon szeretném, ha felkeresne. En mennék önhöz, de hát pár napja megint rosszul vagyok, vért hánytam; s így nem vagyok a magam ura.

Mióta így betegeskedem, azóta tisztábban látok. Ugy érzem, feljebb-ről látom a világot, mint azelőtt. Látom az utat felfelé és lefelé. Attól

¹ Arra vonatkozik ez a megjegyzés, hogy Justh az előbbi levélét Genfben címezte, de onnan a posta visszaküldte neki, s ekkor «irányította» Justh a levelet Debrecenbe.

azonban nem félek, hogy le vagy fel: csak *egyenesen*, ez az egy, mire törekszem.

Lássa a közvetlenséget, a szókimondást, az amerikai 90-a head-nek nevezi, ezt szeretem én önben is. És ezért lássa, mint ember szólok az emberhez: itt a jobbnak, tisztelje meg barátságával. Nem tudom, ismeri-e, amit írtam; ha igen, tudja, milyen vagyok, úgy, a hogy én önt abban, a mi önben lényeges, ismerem.

Ide mellékelem arcképemet, hogy így legalább ne¹ tükéletes egy abstractio — csak írjon!

Ha ideje engedi (de még ha nem is, hisz itt is dolgozhat!) — jöjjön át hozzám, és pedig hosszabb időre. Hozza el verseit is — lássa, nem mind ismerem, de azokat, amelyeket olvastam, mind szeretem.

Szívből üdvözli régi olvasója

Justh Zs.

Szent-Tornya, u. p. és állomás: Orosháza.

*

A levél a boríték lebélyegzése szerint 1891 jún. 22-én érkezett Ókésckére. Kelte tehát valószínűleg 1891 jún. 20.

3.

Szent-Tornya, u. p. Orosháza
1891. jun. 30.

Édes barátom,

Igen köszönöm kötetét. Mindenről azonban szóval, ugye nemsokára! Igen szeretném már látni. És e hó első felében sokkal jobban kibeszélhetnénk magunkat, mint később, midőn több külföldi művész és író lesz nálam. Ha csak lehet, e héten még ugy-e? s *legalább* egy hétre!

Pár napja sokkal jobban vagyok.

Szívből üdvözli,

igaz barátsággal régi híve

Justh

állomás, posta, távirda: Orosháza.

U. i. Épp e percben látom a kártyán, hogy egészen közel van, Kun Szt. Mártonban. Nos jöjjön erre; 2-kor indul onnan, $\frac{1}{2}$ 4-kor Szentesen, s oda küldök kocsit. Csak az esetben, ha erre jó, kérem, táviratozzon egy nappal elébb, mert Szentes $2\frac{1}{2}$ óránnyira van tőlünk.

Tehát nemsokára, ugy-e?!
*

A levelet Justh nem Kúnszentmártonba küldte, amint az utóirat alapján gondolnók, hanem Ókésckére; ide júl. 2-án érkezett.

4.

Édes barátom,

[Szenttornya, 1891. júl. eleje.]

Csak egy pár szót! *Kérem, kérem*, jöjjön még e héten és *minél előbb*. Amerikai és spanyol barátaim csak augusztus elején jönnek, s az amerikai addig marad, míg én itt leszek. Így hát *most lenne a legjobb idő!* Ugy jöjjön, hogy itt is dolgozzon —² — hosszabb időre. Ugy szeretném, ha julius végéig velem maradhatna. Lássa, én az idén már

¹ Itt legalább egy szó az író tollában maradt. Talán: legyek.

² Itt a levélben három olvashatatlan szó.

Pesten épp csak hogy átutazok. Valószínűleg már 12 sept-ben indulok innen. Igy hát nincs sok halasztani való időm. De a legjobb lesz, ha kocsit küldök Kun Szent Mártonra. A hajó Szentestől igen messze áll meg, s éjjel is késik. Irja meg hová küldjek s mely nap kocsit. Ide Kun Szt-Márton 3 óra sincs! Tehát ugy-e a jövő hét elején? Meglátja, mily jól eltöltjük az időt. Szeretettel barátja.

Justh.

Ezt a cikket azért küldtem, hogy lássa, más vagyok, mint a kép idején.

Irja meg mi a távirati állomása.

Kézírtatos verseit hozza el.

*

Az Ókécskére címzett keltezetlen levél időpontját megadja a boríték posta-bélyegzője: Ó-Kécske, 91. jul. 8.

5.

[Szenttornya, 1891. aug. 4.]

Édes Mihály

csak annyit, hogy holnapután, hatodikán, megyek fel Pestre s ott 13-ig maradok. Igy hát, ha csak teheted, keress ott fel. Jókainál fogok lakni, fenn a Svábhegyen. Cimem: Svábhegy, Költő utca, Jókai-villa. Ird vagy táviratozd meg a napot, melyen jössz. Az öreg és Fesztyék is nagyon fognak örülni, ha kijössz. Lehetőleg korán reggel jere ki, hogy így biztos mindannyiunkat honn találj.

Népdalod, melyre én fabrikáltam olyan melódia-félét, elterjedt nyugattól keletig, már minden libapásztorlány azt fujja. Mult vasárnap bált adtam, ott tanítottam rá «az mindenséget». Tegnapelőtt két keresztelém is volt egymásután!

Sokat dolgoztam, megírtam az «elkárhozott» históriáját s még pár rövidebb dolgot.

Tehát Pesten ugy-e?

Szívből ölel szerető barátod

Zsiga.

Szüleim, csak ugy, mint a szent-tornyaiak, üdvözöltetnek.

*

A levél a bevezető mondat szerint 4-én kelt; hogy 1891. augusztusában, azt a következő levél bizonyossá teszi.

A levélnek az előbbieknél sokkal bizalmasabb hangjából és utóiratából joggal következtetjük, hogy a két író közben személyesen is megismerkedett: Szabolcska júliusban Justh vendége volt Szenttornyan.

6.

[Szenttornya, 1891. aug. közepe.]

Édes Mihály,

csak vártunk, vártunk fenn Jókaiéknál — s hiába! Nem értem, hogy sem levelet tőled nem kaptam, sem magad nem jöttél, mert utolsó soraidban azt írod: «ha tudósítasz, hányadikán jössz Pestre, én is fölmegek» — én meg már jóval leveled vétele előtt megírtam, hogy 6—13-ika között leszek fenn! Nos hát — majd később. Igen. Mert megváltoztak terveim. Mihály,

októbert együtt töltjük Párizsban! Képzelheted, mennyire örülök ennek. Nos, Lemerre francia kiadónál egy kötetem fog megjelenni a jövő januárban, Vautier fordításában,¹ ezt rendezem az ősszel sajtó alá, így Párizsban kell pár hetet töltenem.

Innen sept. 23-án indulok egyenesen Pestre, ott a Jókai-villában (már t. i. a Svábhegyen) pár napot töltök s úgy sept. 26—27-ike körül indulok Párisba.

Sept. végével igyekezz feljönni Pestre, hogy bemutathassalak az öregnek, ki már örömmel vár, csakugy mint a Fesztyek. Ha a múlt héten feljössz, megismerkedtél volna a művészvilág javával náluk, majd minden nap ott volt Zala, Hubay, Aggházy náluk.

Fesztyvel nagy terveink vannak. A «Vasárnapi Ujság»-ból szeretnénk becsületes szellemű (s elvben antiszemita) revue-t csinálni. Mint munkatársak Feszty s rajtam kívül: Baksay, Czóbel Minka, Szabolcska Mihály, Batthyány Géza (a művészeti rovatra), Pekár (irodalmi heti-tárcák) Petelej, Gozsdu, persze az öreg Jókai stb. stb., illusztrációkat pedig a művészi világ java csinálná: így Mednyánszky, Ujvári, Papp stb. Ennek okából meg is szűnünk a «két» jóm.² lenni.

Tudod-e, hogy szegény Pekár igen beteg? Ugy látszik, szivgyulladásos van; s komoly aggodalomra ad okot állapota. Többször voltam nála Pesten létem alatt. Már akkor beteg volt, mikor Szent-Tornyán járt.

A nótád népszerűbb a legnépszerűbb daloknál. Három határ fiatalsága fujja. Pesten is megtanítottuk a cigányokat rá (t. i. István, ki hálás szívvél köszöni a pompás inex-et)³ s mi Fesztyékkel már nem is mulatunk más nótára, mint a «Szent-Tornyai»-ra?

Tudod-e, hogy Kulcsár Pál⁴ méltó a három komájához? Folytatást csinált a nótához, amely «virágos», mint a komaasszonya s fiók koma ura — lelke. (Nesze — néha a te fegyvereid irányulnak a kebeled ellen! — —) Ime a nóta:

Fényes csillag mondd meg nekem,
Miért nem maradtál oda fenn
Az égen,
Mondd meg, mi ok szolgált arra,
Hogy az égről lefutottál
Hajnalra.

Csak az az ok szolgált arra,
Hogy ránéztem a rózsámra —
De sirva.
Sugaramnál szebb a szeme
Bánatomban futottam le
A földre.

Panaszom az anyyi volna,
Nem férne a papirosra
Egy sorba.
De azért nem panaszkodom
Hogy elhagyott engemet a
Galambom.

Ágról ágra száll a madár,
De az ág is meghajlik már
Alatta.
Én is elmék az rózsámhoi,
Akármilyen messze van is
Lakása.

¹ A kötet meg is jelent 1892-ben Párizsban, *Le livre de la Pousa* címmel, de nem Lemerre-nél, hanem Ollendorfnál.

² jóm. Valószínűleg: jómadár.

³ «István» nyilván Justh inasa volt; az *inex* (*inexpressible*) a nadrag finomkodó, itt tréfás megjelölése.

⁴ Népköltő, Justh pártfogoltja. Egy-két versét Justh barátai közölték hirlapi tárcákban.

Ugy-e hogy (kivált a két első strófa) — nagyon jó, s méltó folytatása a «Szent Tornyai kertek»-nek, (mert most már nem csak Semiramisnak vagynak kertjei, a melyek híresek, de a — Kopogiáknak is!)

Írjal öregem nem sokára és tartsd meg barátságodban

Zsigát.

A levél a postai bélyegző szerint 1891. aug. 19-én érkezett Okécskére, kelte tehát valószínűleg 1891. aug. 17. A 2. bekezdésből kitetszőleg Szent-tornyan írta Justh.

7.

[1891. aug. 27.]

Édes Mihályom!

Legelőször is köszönet leveledért. A könyv érdekében irtam már Csáky grófnénak¹, ki az irodalmi bizottság elnöke (én vagyok az előadója, de hát már az idén megint egy gyűlésen se lehetek jelen).²

A grófné tán megteszi, már azért is, mert az utóbbi időben megint összekaptunk valamiért s ilyenkor engedékeny szokott lenni. No majd meglátjuk. Mit szól az a Kulcsár hecchez. Elég mulatságos história. Én megirom Vadnay papának, az beleteszi újságába, megy Jókaiéknak, ők és Fesztyék el vannak ragadtatva, megy Szabolcskának (deito), megy Czóbel Minkának (dettissimo), az «Arad és Vidéké»-ben cikket írok, Méray Horváth magán kívül. És végre — — —

No dehát szegény Kulcsár nem tehet róla. Mi megkértük, írjon muzsikát hozzá, kanyarított folytatást is, mégis mit tudhat ő az «írójogról» meg arról, hogy a reminiscenciának meddig szabad menni. Hisz csak a mi «loisir»-ünkre követte el!

No de mindegy. Misus³ és ez a Czóbel-féle, ez is «hasonló» — ha nem, akkor Kulcsár még is költő.

De hát ez mindegy. Ide mellékelve küldök e dolognak eredményetl pár nyomtatványt.

Azért a mit a cikkben irtam, csak úgy érzem, ezen a «Kulcsár-eset» nem változtat egy cseppet sem.

Ha sept. 23—24 körül Pestre jövök, gyere fel te is; nagyon szeretnék az öreg Jókainak bemutatni.

Az Isten megáldjon, öreg Mihály, ha időd engedi, írjal s tartsd meg barátságodban szerető hívedet.

Zsigát.

A borítékot 1891. aug. 27-én bélyegezte le az okécskei postahivatal: ez adja meg valószínű keltét.

8.

[Szenttornya, 1891. aug. vége.]

Édes Mihályom!

Igen örültem soraidnak, s örültem annak, hogy te ugyanazon állásponton vagy a Kulcsár-esetben, mint én. Szegény kománk, még mit rá nem kentek! Az «Arad és Vidéké»-ben is néked egy barátod, Csák József támadt rá.

¹ Csáky Albinné.

² A Műbarátok Körére vonatkozik.

³ E szó olvasása bizonytalan.

Misu némi¹ jussal, az még attól is tartott, hogy én tán lefordítottam e versikéket franciára!

Ugyan írj neki pár sort s beszélj a szívéhez, gondolom Gyorokon ev. lelkész. Azt írja, hogy én gyakoroljak erősebb kritikát a Kulcsár verseivel szemben — mintha én egy poétát akartam volna felfedezni benne, s nem annak örültem volna meg, hogy találtam egy népdal-fabrikálót, s hogy népdala szép (hogy ne; ha Petőfitől van!) — és hogy egyáltalán népdalok teremnek. Különben is neki feleltem, mert egyenesen engem támadott.

Még szerencse, hogy valamelyik lap meg nem kritizálta a Petőfi—Kulcsár verset s rá nem mondta, hogy gyenge. Ez lett volna a non plus ultrája a — nevetségesnek.

Ha van rövidebb versed, küldd el nékem, én majd Jókai kezeihez juttatom s megy a «Nemzet»-be.

Pestre 28-án megyek, fenn fogok a Jókai villában lakni (Svábhegy, Költő utca); kérlek, mindenestre jere fel akkor, annyi mindent szeretnék megbeszélni veled, mielőtt kimennék, de persze hogy Párizsban meddig maradok, azt én nem tudhatom, az tisztára az időjárástól függ.

Pekár sokkal jobban van; azt írja, hogy a szívburok-rheumatismus csak az orvosok agyréme lett volna. Adja az Ur!

Itt borzasztó vihar járt a mult napokban, a legszebb fánkat (tudod a keskeny allé kezdetén azt a nagy nyárfát) tökéletesen elpusztította. A kert borzasztóan néz ki.

Már irtam Csákyknénak, kíváncsi vagyok mit válaszol.

Czóbel Minka hí, hogy menj fel hozzá ősszel Anarcsra (Szabolcsba), ha már épp ez idő tájt Debrecenben járnál.

Írjál, öregem, nemsokára és tartsd meg barátságodban *Zsigát.*

Az 1891. aug. 30-án Okécskén lebélyegzett levelet Justh valószínűleg 1891. aug. 28-án írta, Szenttornyán.

9.

[Szenttornya, 1891. szept. közepe.]

Édes Mihály,

csak pár szót. Csáky grófné azt írja, hogy alig lesz lehető köteted megtartása, sok mindenféle okból, amelyeket én majd néked Pesten élő szóval elmondok. Én innen 24-én indulok. 25—30 között Jókaiéknál a Svábhegyen; az öreg Jókai különben meghí 27-re «kukorica fosztásra» — ha csak teheted, jere el. Engem ott mindig megtalálsz. Kérlek, csak addig *ide* megírni, jössz-e?

Párizsba oct. 3-án (szombaton) indulok, és pedig egyenesen az orient expres-szel, meg se állva Párizsig.

A «Debrecen»-t ma kaptam. Versed igen szép, a népdal is. Írjál ölelő szerető barátodnak *Zsigának.*

Oct. elején én tölem is jelenik meg egy kötet. Szent-Tornyai dolgok; egy tucat novella, vagy felét ismered. *

Okt. 3-a a 90-es évek elején csak az 1891-ik évben esett szombati napra, így a levél kelte: 1891. szept. közepe, Szenttornya.

¹ E két szó olvasása bizonytalan

10.

[Szenttornya, 1891. szeptember második fele.]

Édes Mihály,

csak annyit, hogy én már 24-én érkezem Pestre. Ha teheted, jere 25-én reggel hozzám a Hungáriába. Ott fogok lakni. 26-án már indulok, már pedig igen-igen fontos megbeszélni valóim lennének veled. Tehát ugy-e 25-én reggel mindenestre!

Ugy-e mindenestre eljössz?

Szívből ölel

szerető Zsigád.

Nyomban az előbbi levél után írta Justh, tehát 1891. szept. második felében, Szenttornyán.

11.

[1891. dec. 4.]

Édes komám,

hát biz itt volnék. Naponta husz kilométer gyalog: ez az egész, amit magamról mondhatok. Sehogy se megy a munka, tán azért, mert nagyon is tavaszias az idő? Jobb aludni a napon, mint irni — —

Már azóta Nizzában és Monte Carlóban is voltam.

Este mindig lázas vagyok, de azt mondják az itteni klíma okozza, a melyhez szokni kell.

Az esték rémségesen hosszúak; már háromkor szobába kell az embernek huzódni, háromtól pedig $\frac{1}{2}$ 7-ig (ebéd ideig) igen-igen hosszú az idő. Persze ha dolgoznék — — de most nem tudok.

Egy igen érdekes asszony van itt, egy Tolstói grófné, a híres regényíró unokahuga, azzal vagyok majd egész nap. Az a típus, mint a Turgeniev asszonyai.

A természet, persze, az szép — nagyon szép, de hát alföldünk csak szebb, s ugyancsak nehezen várom a tavaszt. Ugy[an] mit érezhetnek a fecskék?

Te boldog, boldog ember, hogy már nemsokára haza mehetsz. Még nem tudod, hová jutsz «tiszteletes»-nek? Hát a versfaragással mennyire vagyunk? Van sok új rigmus? Hej be jó lenne most elbeszélgetni, otthoni alkonyatról, otthoni pitymallatról!

Az Isten megáldjon, édes Miskám, írj nemsokára vén barátodnak,

Mentone (igy!) Alpes maritimes. Hôtél Alexandra.

Zsigának.

*

A borítékon a mentoni postahivatal bélyegzője: 4. dec. 91. Párizsba van címezve (30—32 rue St. André des Aris).

12.

[Menton, 1891. dec. 20.]

Édes öreg Mihályom,

Ne vedd rossz néven, hogy soká nem írtam. De itt még jobban le vagyok foglalva, mint Párisban. (Hol, hol van a nagy világon az a hely, a hol az élet nyugodt, ahol nincs hajsza, a hol az ember ön magának él! — óh Szent-Tornya, jöjjön el a te világod). Két angol nővel vagyok — kifárasztanak morálisan csak úgy mint fizice.

Különben egy igen érdekes házaspárral kerültem össze, Tolstói gróffal és nejével. Tolstoiné a legérdekesebb asszonyok egyike, akikkel eddig talál-

koztam. Mindent *alaposan* tud, s tudása elevné vált benne (mily kevésé asszonyi tulajdonság) a mellett loyális, egyenes — semmi a nők kicsinyességéből. Rendkívül élvezetes órákat töltök vele, szerencsére átjő Cannes-ba. Oh Cannes! az lesz csak az élet, a három vagy négy nagy házzal, a hol fogadnak — régesrég ismerem, szóval ismét ki leszek a «köznek» szolgáltató. Oh nyomoruság, oh unalom!

A mellett mennyi mindent szeretnék megírni, s nem jutok hozzá. No tán a nap 38-ik órájában erre is jut még idő.

Voltam háromszor Monte Carlóban. De persze nem játszottam. A játék egy cseppet sem érdekel. Csak az élet nagy játszmaíránt van érzékem.

Te boldog ember! Egy pár hét és otthon vagy övéid között, ott «hol minden fűszál, rög a te nyelveden beszél!» Én meg csak számlálgatom, számlálgatom — —

Eh! már ugy utálok ezeket a mesterkélit, hamis tavaszokat, csakúgy mint azon emberek nyelvét, kiknek beszéde a fák falusi lombozata alatt a fülemilék dalát helyettesíti.

A párisi versed gyönyörű, tudod a «Szajna partjáp...» Te boldog, a ki rimbe foghatod azt, a mit én még elnyelni is alig tudok.

Az Isten áldjon, öreg Mihályom, írjál hosszan, s ha haza értél, még hosszabban. Küldjél egy kis hazai illatot annak, aki betelt az örök virágok örök nyiladozásába.

Kész barátod

Zsiga.

Címek: *Hôtel Montfleuri*, Cannes (Alpes Maritimes).

*

A mentoni Alexandra-Hotel papirosán. A borítékon a címzés: Paris, 31 rue St-André des Arts; a bélyegzés: 20 dec. 91.

13.

Édes szeretett Komám,

[Cannes, 1892. jan. 27.]

Csak annyit, hogy igen nagy beteg voltam — influenzás — — s ez az oka, hosszú, hosszú hallgatásomnak. Ez a komisz divatos francia világ majd csak nem itt tartott pour de bon. Ha tudnád, hogy hi haza fű, fa, minden (még a tél is) és hogy didergem itt az örök napon.

Sokat irtál azóta? Hogy tetszik a Czóbel Minka új kötete? Es hol vagy? Reményilem, a nyarat még Hód Mező Vásárhelyen töltöd, hová aztán át-átjárnék a szombat estékre. De jó lenne Istenemre, de jó! Aztán kimegyünk a vásárhelyi szállókba, meg bejárjuk a fűzesek világát, a te régi ismerőseidet. Milyen jó lesz kipihentetni szereimet az örök pálmák után! Károly üdvözlöt; a szegény fiu bevált nagyon, csak hogy katonának kell mennie, és így dicsősége nem tart soká.

Az Isten megáldjon szeretett Komám, tarsd meg barátságodban *Zsigát*.

Címek: *Hôtel Montfleury*, Cannes.

(A 3. lap élén:) Ha irsz Vadnayéknak, említsd fel, hogy beteg voltam, ezért nem hallottak rólam oly rég.

*

A Cannes-i Montfleury-hôtel levélpapirosán, a boríték lebélyegzése szerint 1892. jan. 27-én írta a levelet Justh. Ókécskére volt címezve, onnan küldték Szabolcska után Debrecenbe.

14.

Édes öreg barátom,

Ne vedd rossz néven, hogy oly soká nem irtam, de hát ha az ember oly soká van távol, bizony igen sok a tennivalója, igen-igen sok semmivel telik el az ideje.

Pestre márc. 14-én érkeztem, de azóta egy hetet (boldog nyugalomban!) Szent-Tornyán s egyet Tajnán a fiatal Révay-párnál töltöttem. Pár nap óta meg nem vagyok valami igen jó bőrben megint, a torkom fáj, kisebb lázaim voltak. Tán meghültem vagy mi.

Itt még egy hétig maradok, aztán le Szent-Tornyára. Alig várom! Pestet napról napra kevésbé szeretem. Majd meglátod, hogy még egy pár év s csak zsidó boldogulhat itt. Hiába, nem dolgozhatunk ugyanazon fegyverekkel, mint ők!

Nékünk, Nagy Miklóssal, egy revue terve fő fejünkben, azt hiszem, egy jó, a journalistikus tendenciák fellett álló revuere szükség volna. Azt hiszem, létre is fogjuk hozni, ha nem az idén ősszel, ugy a jövő tavasszal, minden bizonnyal. Igen természetes, hogy a te támogatásodra is számítunk. És a terveid? Nem jöhetnél föl — illetőleg le — ugy a hét végén, épp Czóbel Minka is Pesten lesz. Találkoznál vele is.

És Szent-Tornyára majd mikor jössz? Milyen kár, hogy nem hódmezővásárhelyi pap lett belőlünk! (Hogy az István többes számát használjam, ki, mint tudod, megházasodott s «feleségünk» igen csinos, kedves menyecske!) No, tán majd még én is feljutok Debrecenbe, s együtt megyünk el a Hortobágyra!

Az Isten megáldjon, édes öregem,

szívből ölel barátod

[Budapest,] 1892. ápr. 25-én.

Zsiga

*

A levelet Just Pestről írta: bizonyítja a levél második bekezdése.

15.

Édes Miskám,

Pár nap óta Szent-Tornyán vagyok. Nem ejthetnél utba, ha hazamész Debrecenbe, én ugy hiszem, nem volna olyan nagy kerülő, kivált ha innen még hazamennél Ó Kécskére. Ugy szeretnélek látni. Mikor lesz esküvőd? Ha csak tehetem, elmegyek rá. De addig — nem láthatnálak?

Szegény anyám igen rosszul van, épp azért jöttem le oly korán, hogy a házat rendbe hozzam; az orvos levegő változást rendelt neki és én bizom a pusztai levegőjében.

Most csak röviden írok, mert igen sok a dolgom, de hisz azt ugy is tudod, hogy azért itt igen sokszor veled vagyok gondolatban.

Az Isten megáldjon, édes barátom

Zsiga

Szent-Tornya, u. p. Orosháza, 1893. ápr. 4-én.

*

A Felfaluba címzett levél a boríték tanúsága szerint ápr. 7-én érkezett Szászrégenbe. (Felfaluban nem volt postahivatal.)

16.

Benares, [1893] febr. 16-án
(születésnapom)

Komám, édes Komám,

Bénaresban, a szent városban, kaptam soraidat kézhez. Bénaresban 1800 torony látszik!! lévén ugyanannyi indus templom a szent Ganges partján. De mit bánom én mindezt, a fő dolog, hogy pár nap mulva — márciusban utnak [indulok]¹ haza felé.

Ide Bombay még annyira [van],² mint Bpest Páristól, Bombay Trieszt 18 nap s aztán Fiumében töltök vagy egy hetet. Kérlek irjál oda; címem: Hôtel Europa, Fiume. Ugy-e ott hallok rólad?

Bizony nagy baj az ránk, hogy Vadnay ott hagyta a Fővárosit. Hisz az ő szárnyai alatt mind a ketten *otthon* voltunk. Most már? Valahogyan csak lesz, sehogysem még vem volt, ugy-e Miskám?

Megkaptad a regényemet? Debrecenbe küldtettem. Akkor még nem tudtam cimedet. Angol barátom üdvözl.

Isten áldjon, édes komám
szerető barátod
sietve!!

Zsiga

*

Justh indiai útja 1892 késő ősztől 1893 márciusáig tartott — ez adja meg a levél írásának évét.

17.

Édes barátom,

Nem akartam boldogságtokat levelemmel zavarni. Azt hiszem, aki megtalálta azt, amit mi mind prózában és versben, gyalog és lóháton keresünk — azt jobb nyugodni hagyni, hogy élvezze zavartalanul az álmot.

Csak azt sajnálom még ma is, hogy esküvőtökön ott nem lehettem. És még jobban, hogy már az idén aligha is jutok Erdélybe. Pedig úgy szeretnék látni! De ugy meg vagyok kötve, a szó szoros értelmében, nem tudok a vendégeimtől szabadulni. Van pedig olyan percem midőn² mennék, mennék, csak ne lennék ide kötve a vendégszeretet aranyzálaival. Tán tudod, hogy én itt egy kis szintársulatot is szerveztem a mi ide való parasztjainkból. És nagy kedvvel csinálják s mily jól. Csak látnád a kis Molnárnét meg Kulcsár Pál kasznárunkat. Tul tesznek nem egy pesti nemzeti színházi gaukleren. Te Mihály irj nekik valami egy felvonásos szerelmi jelenetet. Ehhez neked nagyon kell értened, így könnyen megírod, minket meg nagyon megörvendeztetnél vele. Egy nyugodt harmonikus és jó alakkal (mint te vagy), egy szenvedélyes lány, egy tréfás menyecske alakkal. Ird meg, s jere el előadására. Egy kis színházat is csináltattam nekik (egy üvegházból) s nagy az öröm — s nagy a multság. Csudálatos is ez a magyar nép; aratás közben ráér, hogy Molière Képzelt betegét elremekelje (mert ezt is játsszuk ám!)!

Én azóta szorgalmas voltam, irtam egy regényt, mely aug. közepén az Egyetértésben jó, s ebből darabot Jászai számára. Ha ugyan be tudjuk a nemzetibe hozni, mert ott tudvalevőleg, nem volna népszínműve.....³ játszani.

¹ A szó Justh tollában maradt.

² E két szó olvasása bizonytalan.

³ E helyen két szó olvashatatlan.

September végével Párizsba megyek, onnan meg ismét az unalmas rivierára. Milyen színtelen, egyhangu lesz india (így!) után. De hát mit tegyek? Anyám csak nincs még jól, így messzire csak nem mehetek.

És te neked komám mi a terved? Nem jössz a környékünkre se. Tudom, Ó-Kécskére csak átmész a nyár folyamán, akkor ne kerülj el — öreg költő komám az Urban! Czobelék jártak itt nálam a nyáron. Minka sokat beszélt rólad, szeretne már ismerni. Tán csak meg lesz egyszer még a találkozás, valaha... valahol.

Az Isten megáldjon édes szeretett barátom.

Írjál — verset és prózát

komádnak, *Zsigának*

Szent-Tornya, 1893. júl. 19-én.

Feleségednek add át Komám kézcsokomat — előlegül a Komaságra!

*

Az utóirat a levél élén van, a megszólítás fölött, vonallal elválasztva.

18.

Édes öreg Komám,

[1893. dec.]

Nagy örömmel olvasom, hogy új kötet jelenik meg tőled. Elhíheted, hogy ünnepnap lesz nekem a «Hangulatok» olvasása. Hisz sok jó ismerősöm lesz köztük, és sok jó régi emlékem lesz olyikhoz kötve. Alig várom már. Tán tudod Komám, hogy Párizsban nagy beteg voltam. Tüdőgyulladását csipitem valahol, mely kicsibe mult, hogy el nem vitt. Most itt nyavalygok a rivierán. Bár Nizza sokkal kellemesebb, szebb hely, mint Cannes, honnan egy pár hét előtt jöttem.

Párizsban sokat voltam együtt Malonyay Dezsővel, finom lelkű, szubtilis fiu, kit figyelmedbe ajánlok. Tavasszal jelenik meg új kötete.

Gányó Julesát megkaptad? Ne nézd a református pap szemüvegén, de maradj meg tisztán s kizárólagosan Szabolcska Mihálynak, ha a kezébe veszed. Azután írd meg kritikádat róla.

Egyáltalán írd, öreg Komám, hisz már hónapok óta nem tudok rólad semmit.

A mai postával küldök néked egy arcképet. Vedd jó szívvvel. Tudod-e hogy Kulesár Pál kománk van velem az idén, a ki igen mulatságos naplót ír. De majd a nyáron elolvasod Szent-Tornyan, mert ugy-e eljössz *végre!*

Feleségednek sok szépet. Ölel igaz szeretettel

Zsiga

Nizza, Hotel Beau Rivage.

írjál!

*

A keltezetlen levél írásának idejét könnyű megállapítani: 1893 vége. Szabolcska *Hangulatok* című verses kötete, amelyről Justh mint megjelenőfélben levőről emlékszik meg, 1893 telén került ki a prés alól; maga Justh, aki 1893 őszén Párizsban súlyos beteg volt, novemberben Cannes-ból ír Pekár Gyulának (l. Magda Gálos: *Sigismund Justh et Paris*, 79. és 94—95. l.) s onnan pár hét múlva hosszabb tartózkodásra Nizzába ment, s mivel 1894 jan. 19-én már indulófélben volt, levelében pedig azt írja, hogy egypár hét előtt jött Cannes-ból: a levél valószínű **kelte** 1893. dec., kétségkívül korábbi, mint a következő, 1894. január 5-én kelt levele. Ezzel összevág a levélnek.

az a helye is, hogy Malonyaynak tavasszal jelenik meg egy kötete. (A *Vergődés* című novellás kötete valóban 1894 tavaszán jelent meg.) Az első pillanathban azonban, úgy látszik, fölborítja ezt az okoskodást, hogy Justh, e levele tanúsága szerint, már megküldte *Gányó Julcsa* c. regényét Szabolesskának, az pedig csak 1895-ben Justh halála után jelent meg — így olvassuk mindenfelé, még a legmegbízhatóbb könyvészeti munkákban is. Csakhogy ez tévedés. A regény 1894-es évjelzéssel már 1893 kora telén megjelent, a 95-ös kiadás a második volt!

19.

Édes Miskám,

Nagy szomorúsággal olvastam leveledből a te házassági drámádat. De tán még is jó vége lesz a dolognak, leszek még én a te kereszt-komád is Mihály gazda. Én ismét nagy nagy beteg voltam; három hétig folyton vért kóptem, három orvos is járt hozzám, s mégis alig tudták elállítani. Csak pár napja vagyok valahogy. Innen megyek is át Mentonba, hol valamivel melegebb van. Irjál oda Miskám. Ha írsz, címem: Hótel Alexandra, Menton.

Hogy nyáron mi lesz, hogy lesz? Ki tudja ezt? Nem tudom mozdulhatok-e Szent-Tornyról. Ha igen, mindenesetre felkereslek, már *akkor*, ha egyedül lesz a nagy költő. Mert elvégre is hozzá jövök, s őt akarom látni, nem a vendégeit. Csendesen, nyugodtan szeretnék veled egy-két hetet eltölteni. Miska, lehetséges lesz ez?

Ha nem, hát eljössz te Szent-Tornyára. Hisz Ó-Kécskéről csak egy ugrás. Hát könyved, Komám, mikor jelenik meg? Türelmetlenül várom. A Czóbel Minkáét láttad? Hogy tetszett?

Irjál, kedves Komám, szerető igaz barátodnak

Zsigának.

[Nizza,] 1894. jan. 5-én.

*

A levél írásának helyét az előbbi levéllel összevetve lehet megállapítani.

20.

Édes komám,

ne hidd, hogy azért, hogy oly rég nem irtam neked, hogy nem járt ott a te kis faludban a gondolatom. Nem irtam, mert egész nyáron nagy beteg voltam, s tulajdonkép még most is az vagyok. Minek keseríteni az embereknek másokat a bajával, hisz mindenki betelhet a saját keresztjével.

Miska, olyan rekedt vagyok, hogy alig érténél; éjjel láz, reggel hideg izzadás, a mellett köhögök úgy, mint egy ló. Voltam Vas megyében, a mult hetekben Bécsben — visszajöttem úgy, mint a hogy elmentem, betegen.

Csak az ég adja, hogy Nizzába mehessek! Most még elég erőm legyen erre, ott vagy meggyógyulok — — — vagy — — No tehát mindenkép jobb lesz, mint így.

A mai postával egy könyvemet küldtem el néked, mely, úgy hiszem, nincs meg neked: Párizs elemeit. Párizsra fog emlékeztetni, meg arra, hogy milyen lehettem, mikor még nem ismertél.

Az Isten áldjon Miskám!

Szívből ölel

Zsiga.

[Szentornya,] 1894. jul. 21-én.

Kiss József levele.

Kedves kollegám!

Igaz volna, hogy Önt bántotta az a szép, komoly cikk, melyben A Hét Önnel foglalkozott? Hiszen mi olyan komolyan csak azokkal foglalkozunk, akiket nagyra becülünk.

Sajnálom, hogy Önnel a nyáron nem találkozhattam. Olykor-olykor bejöttem ugyan a városba, de csak néhány órára. A Pósa asztaltársaságot azonban nem szoktam fölkeresni. Ugy érzem, mintha kivénültem volna a kompániából. Az ember ötven esztendőskorában nem szeret már paktálni. Aztán alig van ott valaki, akinek akarva, nem akarva a tyukszemére ne hágtunk volna... Hanem hát nem azért írok Önnek, hogy ezeket elmondjam, hanem hogy verset kérjek Öntől A Hét számára. Sajnálom, hogy Önt nem sarkallja az az ambíció, hogy olyan lapnak írjon, melynek író- és olvasóközönsége Önt megérteni és méltányolni tudná. Okvetlenül számítok azonban Önre, hogy A Hét karácsonyi számába küld valami nagyon szépet.

Én magam ez évben nem tudtam produkálni semmi élvezhetőt. Egész nyáron ideges bántalmak gyötörték. Most hat hete pedig olyan bronchitist kaptam, hogy szőknöm kellett Abbaziába, honnan csak pár napja jöttem haza kissé felüdülve. Mennyire irigylem Önt falujáért, az egyszerű viszonyokért, melyekben napjait tölthetni adatott. Haza jövet a vasuton mindenféle nóták zümmögtek a fejemben, azt hittem le is írhatom. Fájdalom, ma már annyira józan vagyok ismét s a kenyér utáni hajsza annyira elfoglal, hogy a kicirkalmazott alakot megrajzolni nem tudom. Azt hiszem, az alkotás gyönyörűségétől örökre meg leszek fosztva ezentúl s meg kell éiegednem azzal a gyönyörűségben, amit mások alkotásaiban találok, de ki az, aki ma még alkotni mer és tud!

Kedves válaszát várva, maradtam

baráti kézzszorítással

Bpest, 1895 nov. 23.

*

Kiss József

A Hét hivatalos levélpapírosán.

Kozma Andor levelei.

1.

Budapest 1894 február 17.

Igen kedves nagytiszteletű Uram!

Fogadja szívből fakadt, hálás köszönetemet azért a szeretetreméltó figyelemért, hogy gyönyörű versei legujabb kötetének egy példányával engem is megbecsült. Dedicatiójára büszke vagyok s, ha azt azzal érdemeltem ki, hogy verseit igen szeretem s azok szépségének egyik csekély, de őszinte hirdetője vagyok, — akkor is egyedül az öné az érdem s az enyém csak a haszon.

A kötetet még nem olvashattam át, de annak két gyöngyét, a «Salzburgi csárdát»-t, meg a «Grand Café»-t már rég ismerem s jóformán betévé tudom. Mikszáth Kálmánnal duettban rajongtunk ezért a két versért. Ő az elsőért jobban, mert abban az ötlet és a megfigyelés frappansabb; én azonban a másodikat még inkább szeretem, lyrai mélységéért.

Képzelve, Mikszáth még a ministereket is elragadta ezzel a két verssel és a vad Szilágyinak gyöngédebb perceiben gyönyörűséget okoz, ha ezeket recitálhatja.

Végtelenül sajnálom, hogy a multkoriban mikor Budapesten járt nem jutottam hozzá, hogy önnel személyesen megismerkedhessem. Lipcsey Ádám uramat hibáztatom is ezért, mert hallom, hogy véle találkozott és barátkozott is.

Nem hozhatnók fel ide papunknak, nagytiszteletű uramat? Mert igaz ugyan hogy boldogabb és tisztábban dalol a lyrikus az Isten háta megett a csöndes berkekben, hanem az irodalmi központban is szükség van a jó költőkre s derék emberekre.

Szíves ajándékát örömmel viszonzom az én szerény munkáimmal, ha azokat még nem ismerné és szívesen venné. Ismeretlenül is igen tiszteli és szereti

Kozma Andor

2.

Budapest 1894 márcz. 3.

Kedves barátom!

Nem képzeli, milyen örömet okozott nekem levelének szíves, baráti hangjával. Szerencsémnek tartom, hogy felajánlotta nekem barátságát; örömmel fogadom azt el és meg fogom becsülni.

Könyvben megjelent munkáimat ma teszem kedves barátomra czimezve póstára. Tán a legvékonyabb füzetke ér köztük legtöbbet, ha ugyan egyáltalán érnek valamit. Ezt nem álszerénységből mondom; van én bennem elég önbizalom, de nem hiszem, hogy a világ munkáimról velem egyformán vélekednék. Már pedig az író felett az íté! s nem az író maga.

Levele után még inkább sajnálom, hogy nem ismerkedtünk meg. Ön kedves barátom — versein kívül leveléből is — igaz embernek látszik, én pedig az ilyen raritást igen tudom szeretni. Még az igaz, affektáció nélkül való rossz ember is kedvesebb nekem, mint a temérdek affektált, csinált embergép, mely sűrű tömegekben lepi el a világot s különösen az irodalmat. Ezt a fajt én utálom és valóságos fanatizmussal kerülöm. Hihetetlenül sok dolgom végeztével rendszeren visszavonulok az én drága, szép, tiszta családi tűzhelyemhez. Csak ott vagyok boldog, ha ott nincs valami betegség. Feleségem a világ legnemesebb asszonya s van három szép kis lányunk s egy szép kis fiunk. Ha ezek egészségben s jólétben virulnak, minden becsvágyam betelt. Kérjek-e többet?

Teljesen más vagyok tehát mint Justh, vagy mint Inczédi. Lehet, hogy sokkal tökéletlenebb s az írói körökben bizonyára kevésbbé népszerű.

De az a kevés ember, akire adok valamit, úgy látom tartósan megbecsül s nem tudok eléggé hálás lenni hozzájuk egyre növekvő ragaszkodásukért. S bevallom, igen szeretem ezt a szűkkört, de intenzív népszerűséget, de nagy a kétségem minden fajta «tömeg» iránt.

Beöthy Zsolt mondja nekem, hogy Ön szeretne Győrbe jutni papnak. Miután én Győrött ismerős vagyok és sok jó emberem van ott, ha megengedi, tolom ott az Ön szekerét. De nekem Győről Ön semmit sem ír. Tán elejtette már ezt a tervet?

Én is kérem, ne ejtsük el ennek a baráti levelezésnek a fonalát. Reményilem, hogy két becsületes kálvinista lélek fog e levelezés útján egymásra ismerni.

Szerető barátja
Kozma Andor.

3.

Kedves, jó barátom,

Budapest, 894 III/16

mi a manóba olvas el maga aféle ostoba ujság-recenziót! Igaz, én is el szoktam olvasni, amit rólam írnak, de csak gúnyból. Mulattat, milyen számárságra képes a legokosabb ember is, mihelyt kritika-félet ír, különösen pedig, ha ujságba írja azt.

Valljuk be: számárság volt, amit a maga könyvéről írtam, kedves barátom. Az vigasztal, hogy mások még ostobább dolgokat követtek el már önnel: Valami Sebestyén nevű ur pedig a «Napló»-ban igen okosakat is mondott; nem annyira az ön verseiről, mint inkább az én ismertetésem hibáiról. Nem tudom ki ez az ur; mérges lelkű emberke lehet, de van esze és van igaza.

Hanem önben kedves, jó barátom, megható, romlatlan, lyrikus vonás hogy még ad valamit arra, amit az u. n. «kritikusok» írnak. Hígyje el, hogy minden kritika (már, ha úgy megíródik és kinyomódik) csak arra való, — amint én azt cikkemben előre is bocsátám — hogy a közönség részére készen nyújtson át egy annyira-mennyire színvonalon álló irodalmi véleményt. A költő, az író, az alkotó ember megy és menjen a maga útján. Sokkal fontosabb, amit ön tart tehetségéről és verseiről, mint amit egyszeri legfeljebb kétszeri átolvasás után (legtöbb kritikus azonban egyszer sem olvassa el a bonczkése alá kerülő művet) X. és Y. összefirkálnak.

Egészen bizonyos, hogy Önnek van mindabban igaza, amiben véleménye — verseire vonatkozólag — az én tárczacikkemtől eltér. Amiben egyezik — az már lehet tévedés. Az a cik nem ért semmit. Abból látom, mert a bpesti irodalomnak nagyon tetszett. Még maliczia is volt benne, de az már nem az enyém volt, hanem a sajtóhibáké. Sorok, bettk maradtak ki, mind az ön kárára s nem előnyére. A «kis» grófság a kéziratban «kies» grófság volt; a Petőfi-epigónság a kéziratban redukálva volt kizárólagosan a hangra. Külömben, hogy a tartalom teljesen egyéni, az valahogy még így is kifejeződött.

Ha Ön vallásos versekre érez magában igaz hivatást, írjon s adjon ki vallásos verseket bátran — «s ha a világ mind ördög volna!» — azaz, ha minden ujságfirkász okoskodnék is e részben ön ellen. Az úgy sem most dől el, kik, mik vagyunk az irodalomban és nincs semmi egyéb kötelezettségünk csak ez:

«Van hallgatód — nincsen,
Mondd, ahogy az Isten
Adta mondanod;
Bár puszta kopáron,
Mint tücsökké nyáron
Vész is ki dalod.»

Dibdád dolgaim — fájdalom, sok ilyet csinálók, mert sok pénzt kell keresnem! — mind nagyon tetszenek. Valamit érő munkáimat alig veszik észre. Önnek dibdábjai nem lévén, csak a kisebb drágaköveit méltányolják. Ez önt ne zavarja. Még az én kritikámra se adjon, pedig az jóhiszemű. Olvassa — ha már olvassa — megbocsátó szívvel. Sok a dolgom, legközelebb folytatom.

*

Kozma Andor

Az Első Magyar Általános Biztosító-Társaság hivatalos levélpapírosán.

4.

Igen kedves barátom,

Budapest 1901 február 11.

Engedje meg, hogy így szólítsam. Oly sok szeretetreméltó figyelemmel volt már hozzám s én oly igazán szeretem, hogy feljogosítva érzem magamat a bizalmas megszólításra.

Vettem újabb szépséges verseinek tiszteletpéldányát. Mint afféle lusta levélíró mindjárt abban reménykedtem, hogy majd megköszönöm én ezt a kedves Szabolcskának, a mikor — nemsokára feljön a Kisfaludy-közülésekre.

Hanem hát nem jött s én most már nem halogathatom továbbat is a köszönetet. Vegye szívesen igaz hálámat s kérem tartson meg ezentúl is abban a jó érzésében, melynek legújabb verseskönyve megküldésével is megtisztelő módon adta jelét.

Bármennyire sajnáltam is, hogy nem volt itt Kisfaludyzni, nem mondhatnám, hogy elmaradásával Ön sokat veszített. A nélkül, hogy nekem a társaságba szakadt új ifjuság ellen legkisebb kifogásom lehetne, nem érzem többé annak régi zamatját, melyet azok az öregek adtak meg, a kiket az új ár körülbelől kiszorít. Nekem mindenek felett Gyulai Pál kemény, kiméletlen, de alapjukban mindig nemes, mindig igazságra törekvő hatalmaskodásai hiányoznak ott. Egy dísz-közülés és egy lakoma, melyen a nagy «kis» öreg már nem jelen meg — hát van annak már borsá? Egyáltalán, egészen «öregek» nélkül voltunk — s ez engem szomorított. Mintha már mind meghaltak volna s nem is Isten kegyelmes végezése, hanem a mi türelmetlen akaratunk szerint, sőt a mi kezűnktől.

Szerencsénk még, hogy Beöthy van. Ez végtelen szeretetreméltóságával és ügyes taktikájával még meg tudja tartani azt a kedves színt, hogy kegyelettel csüggünk a nagy multon, s hogy a sokkalta kisebb jelen még nagyobb jövőre törekszik. Ha Beöthy ezt nem csinálná oly páratlanul okosan és szépen, akkor tán már e hagyomány-örző társaság egyebet se tenne, mint tagadná a mult nagyságát s ezzel irodalmunk igaz magyar dicsőségét.

Különben, akármit csinálunk is, a fő, hogy tehetségünk és műveltségünk legyen. Boldog vagyok, hogy olyan ifjuságunk is van, mint Ön, meg Herczeg. Rákosi Viktor örült jó kedvét is szeretem s Ambrus nagy műveltsége szintén igen becses. Csak Pekár is — a ki ugyancsak művelt legény s a ki bejutásához magam is hozzájárultam — az e fajta fiatalsághoz csatlakozzék!

Becsüljük meg az öregeket s ne letiprásukban keressük a magunk dicsőségét!

Ez az én elhallgatott Kisfaludy-megnyitó beszédem, mellyel maradok

igaz, őszinte barátja

Kozma Andor.

5.

Kedves barátom,

908 IV/25

csak most jutok hozzá, hogy jelentsem: igenis, azt a táviratot én küldtem késő este a nyakadra. Hogy a nem apokryph sürgönynek tartalma is igaz volt, azóta bebizonyult.¹

¹ Kozma Andor márc. 30-án táviratban értesítette Szabolcskát, hogy a M. T. Akadémia barátjának *Csendes dalok* c. verskötetét az Ormódy Amelietalammal tüntette ki.

Nekem nagy öröm volt, hogy téged kitüntethettünk. Rég vágytam erre. Nemcsak, mert kálvinista magyar ember vagyok, hanem, mert még a zsidót is szeretem fölemelni, ha, meggyőződésem szerint, magyar talentum.

Te az vagy, különösen finom családi költészetekben. Senki oly szemérmes bájjal nem tudta eddig a maga legbizalmasabb benső életét a «világ nyelvére adni» mint te. Semmi izetlenség, holott hitese feleségedről dalolsz. Nagy és ritka dolog ez. No, és a «Mária»! Az édes anyád lírai glorifikálása!.. Ez valami szép, holott daczára a becsületese jóakarataknak, amit a feleség-, anya- és vallás körül mások már elkövettek, én megszoktam émelvedni e szenteséges szent dolgok piacra vitelétől.

De nálad, s igazán csak nálad, meg voltam hatva mindig s tiszta nemes gyönyörűséget éreztem.

És mégsem köszöntem meg soha kedves figyelmedet, hogy könyveidet hűségesen megküldted nekem. Mert én szögletes kálomista vagyok s botlom a jó modor ellen akárhányszor.

Hanem a meggyőződésem és szivem ellen nem botlom. Kapva-kaptam az Ormódy jutalom. Az igazságosan csak téged illethetett.

Boldog voltam, hogy úgy Rákosi, mint Hegedűs Pista rögtön megértett. Az akadémián is csak egy boldogtalan professzorka ágált egy professzor kollégája érdekében ellentünk. Leszavastuk a csacsit egyhangulag.

Nagy tisztesség ez a Akadémiára s az Ormódy-jutalomra. S neked sem árt a dolog.

Melegen köszönt

híved

Kozma Andor

U. i.

Remélem, a koalíciót már te is útárod? Ha nem: az sem baj. Neke minden szabad.

6.

1909 október 8.

Kedves barátom,

Több szépséges verseskötve szerény viszonzásául keresztkötés alatt tisztelet-, sőt szeretet-példányt küldök ma neked most megjelent «Magyar Symphoniák» című könyvemből, fogadd szívesen, mint a hogy Istókot¹ fogadtad. De, valamint gondját viselted Istóknak is a temesvári úton és tereken, eme másik szülőtemmel szintén légy szíves annyiban törődni, hogy pillant be sétatöbben a temesvári könyvtárak kirakataiba: kiteszik azok szemmel látható jó helyre ezt az irodalmi ujdonságot? Ha nem teszik, intsd meg őket. Athenäum-kiadásról lévén szó, nem Singer-Wolfnerrel, oly nyomtalanul véka alá rejthetik a szegény Symphoniákat is, mint tették szatiráimmal. Így esett, hogy míg Singer-Wolfneréknél egy sokkal rosszabb kötet két hónap alatt 3 kiadást ért, a szatirák tiz esztendő alatt sem értek meg kettőt, sőt fontszámra kaphatók az antiquariusoknál még ma is.

Nagy szeretettel és tisztelettel köszönt igaz híved

Kozma Andor.

¹ Kozma Andor fia.

7.

916. szeptemb. 8

Kedves barátom, egyszersmindenkorra visszavonhatatlanul felhatalmazlak, hogy neked akármilyen irásomat, a mi neked tetszik, a hogy s a hol tetszik díjtalanul közzé tehesd. Egyáltalán az enyémről úgy rendelkezhetel, mint a magadéről. Hiszen végre is, azért irunk, mert hiszünk az irásunkban s szeretünk mások szívéhez szólni. Nagy szeretettel

Kozma Andor.

Közli: CSÁSZÁR ELEMÉR.

ADATOK BARCSAY ÁBRAHÁM ÉLETRAJZÁHOZ.

1. Katonai pályája.

Barcsay Ábrahám a testőrségtől 1766. november 1-én került mint főhadnagy (2ter Rittmeister, másként Capitaine-Leutn.) a Lipót toscanai nagyherceg nevét viselő vértés-ezredhez és 1790. november 27-én a császár nevét viselő dragonyosoktól vissza a gárdához. (IK. 1935. 59. l.) *A kettő egy.* A toscanai vértés-ezredet 1775-ben dragonyos-ezreddé szervezték át, 1790-ben pedig Lipót toscanai nagyherceg császár és király lett. Barcsay tehát mindvégig ennél az ezrednél szolgált.¹

Miként az alább közölt állomány-táblázatából kitűnik, már két és fél év múlva, 1769. február 1-én kapitány lett, (1ter Rittmeister), az őrnagyságra azonban annál tovább — 14 esztendő — kellett várnia:² mindaddig, míg a maga ezredében üresedett hely. Végre 1783. február 19-én őrnagy lett (Obristwachmeister) s az 1., ezredes-escadrontól az ezredlőrzhöz helyezték át — ez ekkoriban Sopron megyében, Kismarton közelében egy horvát faluban, Darásfalván állomásozott. Ekkorról való róla az egyetlen nem testőri állománylista is:

MUSTER LISTA pro anno 783.

Der Löbl. Kays. Königl., Sr. Königl. Hoheit des Gross Herzogs von Toscana Höchsten Namen führenden Dragoner Regiments Stab.

4. Obristwachmeister *Leopold* (igy) v. Barcsay Gebürtig Barcsa(y) aus Siebenbürgen; 40 Jahre alt, kath. Religion, leedig. Den 1-ten Junij 761. Unterlieutenant zur Hung. Noble Garde, den 1. 9. 766 als 2-ter Rittmeister

¹ Az ezred parancsnoka 1781-től Rottigni János volt. Róla írja Barcsay: «Bajom elég van miatta, az olasz csak olasz, míg egy kis vér mozog ereiben». (IK. 1893. 345. l.)

² Türelmetlenül várt. Már egy 1778. dec. 20-án, Wigstadtban, Felső-Sziléziában kelt beadványával őrnagyi helyet kért egy huszárezredben. (HKR. 1778. K. 1754.) «Supplicat habe sich mit seinem Gesuch an einen Inhaber eines Hussaren-Regiments zu wenden» — volt a válasz. Meghallja, hogy Blaskovits őrnagy a székely huszárezredtől máshová pályázik: ezt az Obristwachmeister-állást kéri. (U. o. 1799. B. 291.) Kérvényét ad acta teszik. Nem sokkal utóbb, 1779. februárjában a Kálnoky-huszároknál kér őrnagyi rangot. (U. o. G. 458.) Végül is csak annyit kér március 20-án, (u. o. G. 1546) hogy bármely megüresedő törzstiszti állásnál gondoljon reá a haditanács. Mindkét utóbbi beadványát is elutasítják. («Ist abzuweisen»).

anhero, den 1-ten Feber 769. zum 1-ten Rittmeister, und den 19. Februar 783. hierzu avanciert, vorhin bey Oberst 1-te Esc., sub No. 1. und den 19. Febr. 783. anhero.¹

Az ezredtörzsnek 1778-ig Pozsony-Szentgyörgy volt az állomása: az első escadron Nyitrán és Nagyszombatban lehetett. 1778—79-ben a d'Alton-hadtesthez osztották be őket s Csehországban és Sziléziában voltak;² útközetbe azonban nem kerültek. 1780-ban Sopron megyébe vonultak — Ruszt és Kismarton vidékére — s innen mentek 1788-ban Horvátországon át Szabács megvételeire, majd 1789-ben Belgrád alá. Itt Barcsay alighanem meg is sebesült — azt mondja utóbb, hogy verejtékével és vérével áldozott hazájának — majd Lacy tábornagy a maga törzséhez vezényeltette alezredesi rangban — talán a vezénylés és előléptetés is sebesülésével függött össze; de azontúl is ezredének kötelékébe tartozott, annak fehér uniformisát és pipacspiros (ponceau-rot) hajtókéjét viselte; negyedszázados szolgálat után onnan került vissza a testőrséghez.

Közben pedig szinte minden évben hazament Erdélybe, vagy szabadságra, vagy a kincstár számára lovakat venni. Híres lószakértő volt, neki magának is pompás ménese volt Arad közelében. Két ízben Altonába is kiküldték — nyilván erre céloz Horányi (*Nova Memoria* 312. l.): «Cum rara cognitione, quae in dignoscenda equorum indole, robore ac forma posita est, multos antecelleret, . . . Josephi II. auctoritate et jussu bis in Daniam profectus» stb. Mégis megtörtént — talán sebesülése miatt — hogy lova fölbukott vele.

Ezredét utóbb, 1801-ben, még az ő életében, feloszlatták. Ezért történetének megírására sem került sor utóbb, e nélkül nem tudjuk pontosabb képét adni Barcsay katonai pályájának. Való, hogy két hadjáratot kivéve, sohasem volt messze Bécestől, gyakran fordult meg a császárvárosban és baráti kapcsolatain kívül egyéb társadalmi érintkezéseit is fenntartotta. Itt ismerkedhetett meg ő is egy «klagenfurti grófnével». Ez időben már régen meglazultak Radványhoz fűződő kapcsolatai, elhalványult Radvánszky Jánosné, Prócnay Éváért lelkesedő tiszta rajongása. 1787/88 telén Egger Mária grófnővel sűrűn levelezik. Leveleikből nincs meg semmi. De egy katonai bizottság, amely 1795-ben Barcsay iratait lefoglalta, az iratjegyzékben felsorolja a grófnőnek 12 levelét. Az első kettő Thallensteinből 1787. szept. 19. és nov. 9. kelt, a többi tíz Klagenfurtból, közülök az utolsó 1788. március 6-án. Valamennyit visszaadták Barcsaynak, s épen azért nincsenek meg. Velük együtt veszett el 19 lefoglalt magyar, német és francia költeménye és sok barátjának levele, köztük Aranka Györgyé (Kolozsvár, 1794. jan. 24.) és Bartsay Lászlóé (Piski, 1795 jún 7.). Egy eddig ismeretlen költemény töredéke azonban megmaradt (HKR. 1795. Tasc. 44. Nr. 536—25.). Érdekes,

¹ A *Leopold* keresztnév valószínűleg azért került az írnok tollára, mert az ezredtulajdonos neve is az volt, de a rangsorban előtte álló őrnagyot is Leopoldnak hívják. Az adatok azonban kétségtelenül a mi Barcsaynkra vonatkoznak.

² Barcsay pl. 1778 végén «sziléziai hideg fenyvesekből» írja leveleit s 1779. februárjában a Böhmische Operationscassától kapja a fizetését. (HKR. 1779. J. 440).

hogy a kis fogalmazvány is, mint Barcsaynak több költeménye, az Ádám-Éva problémán tűnődik.

Ma reggel álmodván Édennek kertjéről
[És (édes) első Anyánknak szent tsemegéjéről
És a tiltott fának édes gyümölcstéről]¹
A juta eszembe a szent tsemegéről
Mint régen Pándora híres pixisséről
Hogy bűnünk eredett almafa tövéről.
Ki volt hát bűnösebb az első esetben —
Ádámé vagy Éva, ki harapott ebben —
Kétség van és titok még e nagy kérdésben
Azért neveketis szerkesztették egyben.

Az utolsó sorból ítélve, a vers névnapi köszöntőnek készült.

2. Barcsay Ábrahám házassága.

Barcsay házasságának időpontjáról többféle adat járja. Döbrentei óta 1778-ra tették, mignem Kristóf Györgynek egy negyedszázaddal ezelőtt megjelent dolgozata (Erdélyi Múzeum 1911. 254. l.) 1789 márciusában jelölte meg az esküvő valószínű idejét. Egyrészt, mert ennél régibb időből a házaspárnak egyetlen levele sem maradt ránk, másrészt, mert a Barcsayné haláláról szóló gyászjelentés azt mondja, hogy «16 esztendőig bírta ő néhai b. e. férjében a házassági élet boldogságát». Ezt a jelentést a rokonok fogalmazták. Ferenczy Sándor utóbb (u. o. 1914. 57. l.) megtárlta a Barcsay Ábrahám halálát gyászoló *szomorú jelentést* is, amelyben már maga az özvegy mondja 1806 márciusában, hogy «én az ő becses ritka tökéletességeinek csak 15 esztendőig örvendhettem». Jóllehet Kristóf (It. 1914. 413. l.) a 15 vagy 16 esztendőt megmagyarázza — «a 15 év már kitelt, a 16-dik még nem» — érvelése nem állja a helyét, mert ha az 1789 márciusi adat helyes, akkor 1806 márciusában a 17 év is kitelt.

Mindezt könnyű most megállapítanom, mert új adataim megbízhatóan mondják meg esküvőjük időpontját, és megfelelnek az özvegy gyászjelentésének, amely szerint 15 évig örvendett «becses ritka tökéletességeinek».

Barcsay Ábrahám 1795. szeptemberében egy a haditanács által elrendelt kihallgatásán egyik elébe tárt leveléről így kezdi magyarázatát: «Dieser Brief seye im Jahre 1790 geschrieben, wo H. Deponent noch Oberst Lieutenant bey Kaiser Dragoner und eben damals in Siebenbürgen beurlaubt ware, um das dortige Baad für den Pferdestürz zu gebrauchen. Er hatte damals keine Aussicht zu avanciren, gedachte also zu heurathen und in die Ruhe zu gehen.» (HKR. 1795. Fasc. 44. Nr. 583—21).

1790 nyarán tehát a maga vallomása szerint még nem volt nős. Az előléptetésre valóban kevés reménye volt. Nemcsak azért, mert Jean de Rottigni, «öreg Obestere a békességet megszagolván, most elmozdíthatatlanná lett, holott két esztendőktől fogva mindég beteg» (IK. 1893. 467. l.), hanem mert távozásával Artner Lipót alezredes, Artner Terézia atyja került sorra, aki Barcsayt a rangsorban régóta megelőzte. Más ezrednél költőnknek nem volt kilátása előléptetésre, láttuk, az őrnagyi rangért is hiába próbálkozott

¹ A szögletes zárójelbe tett sorokat B. törölte.

másutt. Ekkoriban adta ki azonban az udvar a felszólítást a tisztí karokhoz, hogy aki a testőrségnél szolgált, kérheti visszahelyezését. Finta nyugdíjazásával éppen megdresedett a főhadnagyi hely: Barcsay váratlanul gyorsan és előkelő helyen kaphatta meg az ezredesi rangot, nem kellett többé nyugdíjazását kérnie, s a nélkül is megházasodhatott már. «Az egész világ irigyli sorsomat, holott én arról semmit sem tudok, csak azt, hogy addig kedvetlen minden képzelt boldogságom, míg tőled azt nem érhetem édes Susim, hogy tetszésed szerint légyen cselekedetem». (IK. 1893. 468. l.)

Barcsay már 1788. óta tervezgette házasságát Bethlen Zsuzsanna grófnóval, már akkor félt, hogy Zágonban egy «exczellenziás úr» elveszi előle⁴. Csak a háború végét akarja megvárni és akkor vagy erdélyi sereghez kerül, vagy sem, de «akármiképpen hozzád menvén, veled egyesült akarattal s szeretettel még ezen esztendőben végképpen elválhatatlanná lések. Hidd el, hogy szelíd, álhatatos és hív társad lések egész holtomig» — írja neki 1789 májusában. (IK. 1893. 345. l.) Bizvást tekinthette jegyesének a grófnőt; hogy leveleit már ekkor is *Mme Susanne de Barcsay, née Comtesse de Bethlen*-nek címezi, az természetes, mert hiszen ma már tudjuk, hogy Zsuzsanna grófnó okoccsének, Barcsay Lajosnak volt az özvegye (*Barcsay költeményei*, 1935. 13. l.). Kissé különösebben hat, hogy leveleit már 1789-ben is «kedves feleségem»-mel kezdi. Tekintettel régi rokonságukra s mert házasságukat mindenki várta, ez is érthető. Hiszen egyik szerelmes levelében (EM. 1911. 256. l.) a «kedves feleségem» kezdet után is «hugom»-nak szólítja a grófnőt. Bethlen Zsuzsanna pedig 1789-ből maradt mindkét levelét Kedves Bátyám Uramhoz intézi — ezek elsejében vannak a szégyenlős sorok, amelyeket most már jól érthetni: «itt kincsem Bátyám Uram bizvást mondják a cselédek s külső emberek Doamna nostra, mit tudjak nekik mondani, elfordulok tőlük, süketnek teszem magamat.» (IK. 1893. 344. l.) Viszont 1791 júliusában már így kezdődik egy igen szellemes levele: «Édes kincsem, kedves Uram!» Ez az első levele, amelyben Barcsayt így szólítja meg.

Egy, Barcsay iratairól fennmaradt jegyzékben olvasom (HKR. id. h. 536—25): «Eine Verordnung vom hungarischen Garde Commando an Obersten Barcsay ddo Wien den 10-ten Jänner 791 die Heuraths Lizenz für denselben betreffend mit 2 Beilagen.

E két adat után, hogy 1790-ben még nőtlen, s hogy parancsnoksága a házassági engedélyt 1791. január 10-én kézbesíti ki neki, nem kétséges, hogy Barcsay Ábrahám 1791. januárjában vette feleségül Lajos öccsének reá már két esztendő óta váró özvegyét, Bethlen Zsuzsanna grófnót.

A másodszer 1806. március 3-án megözvegyült grófnó valóban jól írta, hogy 15 évig, (1791. jan.—1806. márc.) volt Barcsay Ábrahám felesége.

GÁLOS REZSŐ.

⁴ «Ugyan bännám — írja neki Barcsay 1789. júl. 28. (IK. 1893. 347.) — ha tavaj nem mentem volna Zágonba, mert Ked talám pünkösdig Exczellenziás asszony lett volna. Bezzeg! fenn volna valaki. Élj boldogul édes az enyém! *Bácsi* sem lesz soha másé, fogadom a legszentebb fogadással».

PETŐFI MELEGSZÍVŰ BARÁTJA.

«Elkísért Vácig *Emödy Dániel*. Nem tudom, egyszer fogja-e a közönség e sorakat olvasni, vagy . . egyszer sem, — de leírtam e nevet, hogy ahányszor olvassák leveleimet, lássák egyszersmind *leghtvebb, legönzetlenebb és legtisztább lelkű* barátaim egyikének nevét is. Barátja vagyok, mert ő is barátom, de barátja vagyok még inkább azért, mert ő *jellem, oly erős jellem, amilyen csak az lehet, kinek a szegénység volt dajkája és nevelője. Urak, tiszteljétek az ilyen embereket, kik kenyeret esznek, bár kalácsot ehetnének!*»

Aki ezeket a márványba vésésre érdemes sorokat írta valamikor, nem kisebb ember volt, mint: Petőfi Sándor. Az ő *Űti leveleiből* való ez a részlet: az pedig, akiről a halhatatlan költő ilyen nemes melegséggel emlékezik meg, egy végtelentül szerény, de sokatígérő fiatalember volt: Emödy Dániel, a «márciusi ifjak» egyike, Jókai Mór szerint a «közvélemény asztalának» egyik tagja, az Életképek segédszerkesztője, 1862-től kezdve a sárospataki ősi kollégium hírneves jogakadémiájának nagytudományú magánjog-professzora. Róla akarok most itt egyetmást elmondani.

Néhány évtized előtti gimnazista koromból élénken emlékezem még Emödy professzor úr alacsony, görnyedt alakjára, amint lakásáról Sárospatak főutcáján lassan igyekezett az öreg kollégium felé, hogy ott azért az ő szelíd légy hangján előadást tartson hallgatóinak a kötetmi vagy öröklési jog alapvető tételeiről. Útközben szerényen megemelve a kalapját az őt köszöntő minden járókelő előtt, még a legapróbb mendúrnak is, lett légyen bár kemény téli is az idő.

Ilyen szerény, majdnem alázatos volt Emödy Dániel, Petőfi melegszívű barátja. Pedig nagy szellemi értékek halmozódtak össze benne: jó tollú író, költői tehetségű lapszerkesztő, a hírneves «tizenkét pont»-nak is egyik szövegezője, nagy nyelvtudású és bámulatos emlékezőtehetségű szónok — bizony ha túlzott szerénysége nem gátolja, nagyon magasra vitte volna a magyar közéletben, míg így élete végéig megmaradt olyannak, aminőnek az élelátású Petőfi jellemezte: kenyeret evett, pedig kalácson is élhetett volna.

Említettem, hogy csodálatos volt a memóriája. Fia, Emödy László, nyug. törvénytudó tanácselnök — az ő közléseiből tudjuk az alább ismertető jellemző adatokat is — egy kitűnő epizódot jegyzett fel az édesatyjáról, melyet az ő saját előadásában, íme ide iktatok:

«Megtörtént, hogy egyetlen hallásra megtanulta s nyomban el is mondta Petőfi Sándor *Kutyakaparó* című hosszú költeményét, amely akkor még nyomtatásban sem jelent meg. Úgy mondta el a költő bizalmas baráti körben valahol, talán a Pílvaxban, talán egyebütt. Apám végighallgatta, s mikor aztán Petőfi bevégezte, odaszólt neki:

— Te Sándor, ismerem ezt a verset. Ha jól tudom, Császár vagy Sujánszki volt a mestere!

S nyomban elmondta az egész hosszú költeményt fejből, egy szóhiba nélkül. Mindössze annyi különbséggel, hogy Petőfi eredeti szövegezésében a második versszak második sora így hangzott: «nyújtja magát végig» — míg édesapám előadásában ez így alakult: «nyújtózkodik végig».

Az egész társaság oda volt a bámulattól. A tréfát természetesen mindenki elérte, de éppannyi méltánylással voltak a memóriának ez iránt a bravúrja iránt is — legjobban Petőfi; nyomban kiigazította a költeményt. Utána így szólt apámhoz:

— Egyszer botlott germanizmusra a nyelvem, s te lám rávezettél, hogyan kellett volna mondanom helyes magyarsággal. Elfogadom a módosítást!»

A könnyen hevülő, kevesebbet fontolgató Petőfire egyébként is nagy hatással volt a minden kijelentésében komoly, higgadt, megfontoltabb Emődy, aki nála idősebb is volt néhány esztendővel. A mikor Petőfi már végleg elhatározta, hogy megnősül és búcsúzkodott a legényélettől és legénybarátaitól, ezekben az időkben Emődy Dániel, akiben nem közönséges költői tehetség is lakozott, egy szép verset írt, amely aztán meg is jelent közös barátjuknak, Vahot Imrének, Pesti Divatlap című, abban az időben nagyon népszerű hetilapjában *Petőfi búcsúján* cím alatt. Szól pedig ez a vers a következőképen:

Hé, hort fiúk — és dalt, de ám vigat!
Mondom fiúk vigan daloljatok!
Mi ördög ez? — mi tompa lustaság?
Ilyest ma benneteket nem állhatok!
Jövel barát, te vándor énekes,
Kezdd rá hűrod legvakmerőbb dalát,
Melyről tudod, hogy fölhevitené,
Melyről tudod, lerészegitené.
Melyről tudod: párbajra keltené
Magát a Balaton minden halát!

Hanem ha majd egekre hág szavunk:
Akkor fiú, szekerre lopd magad!
... Mert lásd, Pest rozsz kövén az a kerék
— Ha torkaink így nem mérséklenék —
Kényes hallásink nem szivellenék,
Oly otrombán keserves hangot ad!
S fenn ülsz? ... ragadjon villám s gondolat,
Hogy vissza nézni rá ne érj felénk! —
Kiknek szorítád férfi jobbait,
Ne lásd, miként síró banyák levénk!.....

Emődy tagja volt annak a meghitt baráti társaságnak, mely 1847. december 14-én Csengery Antalnak, az akkori Pesti Hirlap jeles tollú szerkesztőjének vendégszerető házánál tragikus eseménynek vált közvetlen szemtanújává. Emődy fiának feljegyzése szerint a jókedvű feketézés közben Csengery Antal néhány finom művű angol pisztolyt hozott elő, hogy bemutassa vendégeinek. Amint mondta, épen akkor kapta őket ajándékba. Valóban remek készítményű fegyverek voltak ezek. Az egyik különösképen megtetszett a nyugtalan lelkű Czakó Zsigmondnak; kezébe véve, így szólt Emődy Dánielhez:

— Nos, nem volna kedve egy kis öngyilkosságra, en compagnie?

Csengery rémülten figyelmeztette, hogy vigyázzon, mert a pisztoly töltve van. De már későn volt: Czakó egy hirtelen mozdulattal a szájába lött. Rögtön összerogyott, s mikor Emődy vizes ruhával törölgette róla a vért, még volt benne élet, de aztán hamarosan kiszenvedett.

Emödy Dániel — s ezt ma nálunk igazán csak a beavatottak tudják — nevelője volt Tisza Kálmánnak, az öreg «generális»-nak, aki 1875-től egészen 1890-ig oly nagyhatalmú miniszterelnöke volt Nagymagyarországnak. A túlszerény Emödy ezt a kivételes helyzetét később sem használta fel a maga javára, bár Tisza Kálmán mindig szinte tanítványi tisztelettel és hálával érdeklődött iránta még később is, mikor a csöndes vidéki jogakadémián taníttatta a magánjogot. Annyi haszna azonban volt ebből a neveléségből, hogy közvetve ez mentette meg az életét Haynau véres korszaka alatt az agyonlövétéstől. Emödyt ugyanis — ezt szintén fiának közléséből tudjuk — a világsi fegyverletétel után halálra keresték Haynau pribékjei, úgyhogy neki is világgá kellett bujdosnia. Mert ő is alaposan benne volt a fekete-könyvben. Először azért, mert Gyurman Adolf után ő volt a hivatalos Közlöny szerkesztője, azután pedig azért, mert mint diplomaciai futár, Beöthy Ödönnel együtt, külső összeköttetések megteremtése végett külföldre igyekezett kijutni, de útjuk az oláh kormány ellenséges magatartása következtében már Brassónál megakadt.

Tisza Kálmán atyja, az ó-konzervatív Tisza Lajos, a nagybefolyású bihari adminisztrátor jó ismeretségben volt a véres emlékü osztrák generállal, «aki előtt a Tisza véleménye nem egy kérdésben szinte irányadó volt úgyannyira, hogy Haynau olykor még a kivégzésre szánt hazafiak jegyzékét is megmutatta neki». Tisza Lajosnak egy ilyen szomorú névsorban szemébe ötlött Emödy Dániel neve is, akit, gyermekeinek volt nevelőjét, ő mindenkor igen nagyra becsült. Azonnal elhatározta, hogy ezt a derék embert megmenti az osztrák vérszopó bosszújától. Gyorsan kellett cselekednie, mert a listán Emödy neve után az volt bejegyezve, hogy a foglalkozása: «Schriftsteller», a büntetése pedig, mihelyest kézrekerül: «Tod durch Pulver und Blei».

Az Emödy nevére mutatva, határozott hangon szólt oda Haynaunak:

— Kegyelmes Uram, — ez az adat teljesen téves. Ismerem én jól ezt a szegény ördögöt! Dehogy is ír ez! Csak afféle jámbor írnök (Schreiber) ő kelme, akinek igazán soha semmiféle köze nem volt a forradalomhoz!

Haynau hitelt adott Tisza szavának és mindjárt ő maga sajátkezűleg törölte ki Emödy nevét a proszkráltak névsorából. Tisza pedig, aki akkor is jól tudta a volt nevelő búvóhelyét — hiszen Emödy nem szökött ki külföldre, hanem itthon, magyar földön rejtőzködött el — titokban azonnal értesítette szerencsés megmeneküléséről Emödy Dánielt és megizente neki, hogy csak jelentkezzék bátran a haditörvényszék előtt, de írni-olvasni tudásnál a világért se vállaljon semmi egyebet, maradjon csak ott is jámbor «Schreiber». Emödy így is tett és nem üldözték többé...

Mikor ötven évvel ezelőtt, 1882-ben, a dunaparti szép Petőfi-szobrot felállították, tudvalevőleg Jókai Mór mondotta a leleplezési ünnepélyen az avató beszédet. Ebben többek közt úgy nyilatkozott Petőfiről, hogy penészes, beteges külsejű alakja volt. Jókainak ezt a megjegyzését sehogyan sem tudta magáévá tenni Emödy, aki költő-barátját olyan jól ismerte, s különben is nagyszerű megfigyelőképessége és csodás emlékezőtehetsége révén Petőfi egész egyénisége és külső megjelenése 1882-ben is élethíven állott lelki szeme előtt. Családjá körében ezt jegyezte meg rá:

— Dehogyan volt Petőfi penészes vagy beteges külsejű! Mozdulataiban, egész magatartásában inkább valami katonás acélosság, valami keménység nyilatkozott meg, ami mindig erőnek a jele! Emődy ezt később élőlészóval is közölte Jókaival, akihez különben is régi, őszinte barátság fűzte még a szabadságharc előtti idők óta.

Fia ezeket jegyzi fel apjának Jókaival való legutolsó személyes találkozásáról. Emődy Dániel 1888-ban Budapesten járva, sétája közben az egyik nagyforgalmú utcasarkon csaknem beleütközött egy úriemberbe, aki mély gondolatokba merülten állt ott. Körülötte jöttek-mentek a járókelők, meg-meglökték, de mindez őt nem látszott kizökkenteni gondolataiból. Emődy mindjárt megismerte, oda ment hozzá és «Szervusz Móric!» üdvözléssel vállára tette a kezét. Erre feleszmélt Jókai — mert csakugyan ő volt a merengő férfiú — és nagy érdeklődéssel kérdezte Emődytól, hogy ugyan miről ismerte fel őt ebben az ünnepi sokadalomban.

Emődy Dániel mosolyogva világosította fel Jókait:

— Tudtommal csak egy ember lakik Budapesten, akit Jókai Móricnak hívnak, és én ezen az egy Jókai Móricon kívül nem tudok elképzelni más olyan teremtett lelket, akit ilyen néparadatban a boxok és taszigálások sem hoznak ki a sodrából, ha a fejébe vette egyszer, hogy itt, ezen az utcasarkon valja meg szerelmét a Múzsának!

Jókai Mór jóízűt nevetett ezen az elmés jellemzésen s mindjárt nagy melegséggel meg is hívta Emődyt ismeretes szép svábhgyi villájába. Aztán még jól eldiskurált a két jó barát, de többet már személyesen nem találkoztak egymással az életben. Emődy 1891-ben halt meg.

Érdekes találkozása volt Emődy Dánielnek 1850 januárjában Pesten az akkor még csak alig félévvel azelőtt hősi halált halt nagy barátjának, Petőfi Sándornak, özvegyével, Szendrey Júliával. Ekkorra már neki is fülbe jutottak azok a mindenféle kőszá híresztelések, melyek a fiatal özvegyet megdicsőült férje emlékének tiszteletében nem épen a leghízelgőbb színben igyekeztek feltüntetni; ezek a hírek a különben is szigorú erkölcsű és jellemes embert — ki előtt szent volt mindig Petőfi barátsága — módfelelt bántották. Érthető volt tehát kellemetlen érzése, mikor Petőfinét a régi Nemzeti Színház közelében épen valami férfitársaságban pillantotta meg. Odament hozzá s el nem leplezhetően neheztelő hangon vonta kérdőre a hamar felejtő özvegyet, hogy mit tud a férjéről és legalább keresteti-e? Ez a kérdés pedig arra vonatkozott, hogy a közhit még abban az időben — alig fél esztendővel a segesvári csata után — erősen azt tartotta, hogy Petőfi nem halt meg, hanem valahol bujdosik, vagy az oroszok fogságába esett.

Petőfiné a hiteles feljegyzés szerint erre így válaszolt Emődynek:

— Isten a tanúm, hogy kerestem mindenfelé. Útrakeltem azzal az elhatározással, hogy akár élve, akár halva felkutatom. Eredmény nélkül kellett hazatérnem. Csak abban egyezik meg minden hírforrás, hogy elesett. Senki ne vádoljon engem szeretetlenséggel!...

Már akárhogyan volt is, köztudomású tény az, hogy Szendrey Julia nem sok idő múlva ezután — férjhezment.

Befejezésül még megemlékezem itt arról, hogy Emődy Dániel, aki Petőfin kívül a magyar költészet többi akkori nagyságainak: Vörösmarty

Mihálynak, Arany Jánosnak, Tompa Mihálynak is sokra becsült jó barátja volt, hogyan jutott sikerei és megbecsültetése színhelyéről, Pestről épen Sárospatakra, ebbe a csöndes, egyszerű felvidéki városkába.

Szintén a fia feljegyzéséből tudjuk, hogy mikor 1862-ben a pataki nagymúltú jogakadémián — melynek egykor Kossuth Lajos is a hallgatója volt — a magánjog tanszéke megüresedett: a főiskola akkori széles látókörű főgondnoka, báró Vay Miklós, barátjától, báró Kemény Zsigmondtól, kérdezte meg, kit ajánlana erre az állásra, aki elsőrendű a jogtudományokban, jó előadó és erős jellemű ember is. Kemény Zsigmond gondolkozás nélkül Emödyt ajánlotta, mert egyéni kiválóságait igen jól ismerte a Pesti Napló szerkesztőségéből, melynek Emödy jó ideig belső munkatársa volt. Báró Vay Miklós most már közvetlenül vele lépett összeköttetésbe, s miután Emödy a többszázéves hírneves kollégium iránti tiszteletből csakhamar igent mondott, nemsokára a pataki főiskola megválasztott jogtanára lett. Ott is maradt aztán haláláig, s a városka békességes csendjét, hivalkodás nélküli életét nagyon megkedvelte. Hírnévről, dicsőségről is lemondott érte.

ZSOLDOS BENŐ.

A KERESZTÉNY HERKULES NÉPSZERŰSÉGÉHEZ.

Az IK. 1935. 26. l. azt olvassuk, hogy a műnek két magyarországi kiadása volt. Toldjuk meg ez állítást azzal, hogy volt még egy harmadik is: 1743-ban. Mikor zabolai Mikes Antal grófot Kolozsvárott a filozófiából th. doktorrá avatták, társai az ő tiszteletére u. o. kiadták Vaha e művét «ut porro horum omnium grandia ad imitationem exempla praesto habeas percurre identidem, quem honori tuo inscripsimus, libellum». Ez az adat nemcsak a megajándékozott személyére nézve jellemző, hanem a mű népszerűségére is, a mellett ismeretlen — még pedig a legkorábbi magyarországi — latin kiadást ismerteti meg velünk.

A kiadásokról Petrik bibliografiája hol Vaha, hol Melreusius név alatt szól. Az 1743-iki kiadás pataki példányának címéből első birtokosa, bár felismerhetőn, az «asiaticus» szót kivakarta. Valóban a többi kiadásban e szó nem is szerepel.

GULYÁS JÓZSEF.

GYULAI PÁL: EGY RÉGI UDVARHÁZ UTOLSÓ GAZDÁJA.

Gyulai e regényéről Várdai Béla az Irodalomtörténet 1935. I. számában azt írja, hogy első szövege a Magyar Posta 1857-i évfolyamában jelent meg. «Érdekes volna e két kidolgozás összehasonlítása. De erre bajosan lesz már mód, mert a Magyar Posta 1857-i évfolyama összes közönyvtáraink közt csak a Nemz. Múzeum hírlaptárában van meg, csonka, épen az első 90 száma hiányzik, amelyekben Gyulai e műve fellelhető volna.» A sárospataki főiskolai könyvtárban azonban megvan s Gyulai «rajz»-a a 28., 33., 37., 41., 57., 61., 69., 78., 93., 101., 106., 121., 129., 134., 149., 153., 157., 162. lapokon jelent meg. Az utolsó rész «Rajz. Vége» jelzéssel van ellátva. Az

1867-i terjedelmes szöveg itt 18 részletet tartalmaz, tehát lényegesen rövidebb a teljes regénynél, hiszen csak «rajz»-nak nevezi a szerző e dolgozatát, mely az új földesúr jellemzésével végződik. Ennek az első szövegezésnek a menete a következő:

Radnóthy betegségéből felépülve hazamegy; birtokát rossz karban találja. Javítgat, de régi módra. Birtokát alig nézi meg. Megtudja, hogy fia, leánya él. Mindkettő pénzt kér. Kurialisait fenyegeti, a kertészt meg is ostromolja. A csendőrök elveszik kardját. Pereket indítanak ellene. Leánya nagynénjével meglátogatja. Kahlenbergert ezredével Erdélybe helyezik. Vig napok. Fia meghal. Síremléket akar csináltatni. Perek. Ifjúságának emlékein tündök Istvánnal. István meghal. Radnóthy utána szintén. A csendőrök el akarják fogni. A kertészt kilakoltatják. Felgyújtotta az udvarházat. Végrendeletét érvénytelenítik. Perek. (Egyszer alkalmazkodott az új rendhez.) Kahlenberger quietált. Mari elbujdosott. Kahlenberger gazdálkodik, épít (kocsrát stb.) cseh bevándorlóknak. Ezredesné vagyonát megkapja, így a csódtól megmenekült. Felesége sir, s a *Wilde Rose*ból szaval. (Ez a részlet a rajzban a leghosszabb.)

GULYÁS JÓZSEF.

GRÓF FEKETE JÁNOS KÖLTŐI LEVELE GRÓF TELEKI LÁSZLÓHOZ.

Petti! nihil me sicut antea juvat
Scribere versiculos — — —
Haratinus.

Kedves Barátom!

El töred Lirámat, mert fellül halladtál
Azon Remekedben, melyt utóbb mutattál,
Magyar Párnássusnak lépvén tetejére
Ki juthatna versid fontos érdemére?
Árpád mellé talám, magunkat tehetjük,
Veled hogy repüljünk, aszt nem remélhetjük.
Első Russot, Voltert, tudván egyesztetni
Heliconra Téged! Ki merne követni?
Például nevezzük Pindarus ódáit
Bár senki se tudta fel érni csudáit;
Az öregebb Russo! vágyodott Polczára
De tsak Te! jutottál a Görög Nyomára.
Mint a kevély Sasot, Nap felé reptében
Más madár szárnyának hágyattabb létében,
Akár hogy igyekszik, hasztalan követné,
Úgy hozzád közlünk magát ki tehetné?
S minden vers költőink vallani tartoznak,
Hogy tsak a hegy tövén így, amúgy motoznak,
Néked engedtetvén fel hágni tsutsára,
Pindár, Russo, Volter fénylő tronussára.
Én tehát lemondok hangzó trombitának,
Istent! vagy vitézt! Idvezlend kotának, (sic!)
S könnyebb dolgotskákát vévén furuglyára,
Virágokat tépek Asszonyok számára,
Vagy néha gúnyolok föld színt Satiraban
S Horáczt követem együgyüb voltában.

Te Homert azomban készülgessd elhadni,
 S poemában nekünk Istivánt ellől adni,
 Allván a karfánál, tapsolok hazáddal,
 Kit ditsöittenni fogsz ezen munkáddal.

igaz hív szolgáló tisztelőd
Alethophilos E. c. m. p.

Kívül cím: Méltóságos Groff széki Teleki László urnak adassék tisztelettel
 Maga uri Házában. R. —

Eredetije az Erdélyi Múzeum Egylet Teleki levéltárában Kolozsvárt.

Közlő: KRISTÓF GYÖRGY.

A KOLOZSVARI KATONA-KÉZIRATOK.

Gyulai Pál azt írja a versek Katona atyjától másolt kéziratáról, hogy az öreg Katona Horváth Dömének adta, «a ki azt az erdélyi múzeumnak ajánlotta föl.» Ma az Erdélyi Múzeum kéziratárában nyoma sincs ily kéziratnak. (L. IK. 1932. 409. l.) Papp Ferenc volt szíves felhívni figyelmemet Gyulai Pálnak a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában őrzött hagyatékában levő Katona-kéziratokra. A Széchenyi-könyvtár igazgatóságának közbenjárására Brüll Emánuel kollégiumi tanár és könyvtáros szíveskedett előbb a kéziratok leírását, majd a kért részletek másolatát megküldeni. Kiderült, hogy a legterjedelmesebb kézirat a verseknek épen Gyulaitól említett kézírata. Tudvalevő, hogy Gyulai épen akkor foglalkozott Katonával, mikor a kolozsvári kollégium tanáraként az Erdélyi Múzeum-egylet keretében is sokat dolgozott. Az a közlése, hogy Horváth Döme az erdélyi múzeumnak adta a kéziratot, mindenestre hiteles; így alighanem onnan vette kölcsön, és aztán feledékenység folytán nála maradt. Valószínűleg ugyanez áll a három kisebb füzetre is. Mind az öreg Katona másolata: oly darabkák Katona történeti munkájának előkészületeiből, amelyek Miletz gyűjteményéből Kecskeméten is megvannak. Lehet, hogy ezeket is külön Horváth Döme számára másolta le az öreg K. még egy példányban, amint általában fáradhatatlan volt fia írásainak sokszorosításában. Az egyik darab 20 lapos, címe: «A Bevándorlott Lakosoknak rendes avagy Rendetlen tselekedetéről magok viseletekről 's állapotokról Hiteles Levelekből meg irta Katona Josef.» Ez bizonyára egészében azonos a Miletz könyvének 228. lapjától kezdve közlöttékkel. Egy másik 18 lapos füzet a kereszténység történetéről szóló részt foglalja magába, végül ott is megvan a rác dűléről szóló Székudvari-féle ének egy másolata; ebből való kivonat az a töredék, amelyet Miletz könyve legvégén közölt. Az öreg Katona általában épúgy másolgatta mindazt, amit fia valahonnan kiírt, mint annak saját munkáit.

A versek kolozsvári kézírata 50 lapos, címe: «Néhai Katona Josef — Ketskemét Várassa volt Fiskalissa szerzemény versei öszve irattak Idősbb Katona Josef által Ketskeméthen 1842. 13-a Januarii.» Már Gyulai megállapította, hogy «egy pár oly költeményt is fölvet a gyűjteménybe, melyeket más költőből kiírva találhatott fia iratai között.» Valóban, amit Katona maga összeírt abba a kéziratba, amely ma a Széchenyi-könyvtáré, hozzáírt

az öreg még négy verset. Közülük a második «Egy szegény Ifjú, és egy Nagy Nemzetből származott Kis Asszony — kiket az irigy szerentse — egymástól el zárt, és fogadást tettek egymás között — hogy mást kivölök nem fognak esmérni és lettek szerzetesekké. — A' Kis Asszonymnak Halála', — és a' kedves Baráttjának nem is vélt oda érkezésével tett *Versei*» felirattal Anyos Pál híres költeménye, *Egy hív szívrök keserve kedvesse sírja felett*. Valószínűleg maga Katona is kéziratos forrásból írta ki ezt is. Bizonyára nem Katona verse *Az eltévelyedett Hív* c. előttem ismeretlen költemény; kezdete: «Halhatatlan Istenek — e bus tévelygésemmek Ah! mért nem tesztek véget...» Az eredeti kéziratban meg nem levő negyedik költemény címe: *Belgrád ostromlása alkalmával Báró Vukatsovits Seregéhez Mars Notája*. Ez az a «Trombitáknak szernyü harsogását Hallom...» kezdetű induló, amely több kéziratban is fennmaradt, pl. Jankovich gyűjteményéből a Széchenyi-könyvtár Quart Hung 174. és 175. sz. kéziratában, s amelyet már Thaly ki is adott. (*Vitézi énekek* I. 321. l.) Mindhárom enek jellemző abban a tekintetben, mit ismert Katona a korábbi magyar költszetből.

Az öreg Katona másolatában a Katonától egybeírtakhoz toldott legelső versről azonban föltehető, hogy Katona saját verse; már csak tárgyánál fogva is valószínű, hogy itt nem tévedett az öreg.

Uj Esztendő Napján a' Szülőkhez!

Az Uj Esztendőnek napja
fel derült Egünkre,
A' vidámságnak tsillagja
ragyog ezzel kedvünkre;
Lelkem kedvelte Szülőim!
Éltem szép reményei!
Éljetek Kedves Nemzőim!
Ifjuságom fényei!!!

Aldjon az Ég mindenekben —
minden jókkal Titeket,
Nyugtókban, 's keltetekben —
védjen ő Benneteket.
Karja légyen Óltalmatok,
malasztya segédetek;
Ezt kívánnya hú fiatalok,
és tsokolja kezetek!

J K.

A vers után álló két betű is alighanem Josephus Katonát jelöli meg szerzőnek. Ez a vers külön lapon a szülők birtokában lehetett, a költő azonban maga nem vette föl kiadásra szánt versei közé. Bizonyára legkorábbi ilyenmő kísérleteinek egyike, talán valamennyi ismert versénél korábbi. Forma és terjedelem dolgában egyaránt a *Menedék* és *Felelet* címűekkel tartozik össze. Legvalószínűbb, hogy 1816 vagy 1817 újévére írta.

WALDAPFEL JÓZSEF.

A ZISKA MÁSODIK RÉSZÉHEZ.

Katona Ziskáról szóló második drámájának különös főproblémája feltűnően rokon Kleist töredékével, a *Robert Guiscard*éval, amely a Phöbusban jelent meg 1808-ban. Mindkét hős célja mindvégig titkolni az életüket pusztító és környezetükre is veszedelmes pestist. A találkozás annál feltűnőbb, mert Katona történeti forrásai semmit sem tudnak ilyesmiről. Kleistre menne vissza ez a mozzanat? A Phöbus nem tudott Németor-

számban sem közönséget hódítani s csakhamar megszűnt, de azért egypár példánya eljuthatott Magyarországra, annál inkább, mert egyik szerkesztője, Müller Ádám, szoros kapcsolatban volt akkor is azzal a bécsi írói körrel, amely a következő évben Napoleon elől Pest-Budára rándult le. Különben épen a *Guiscard*-töredéket magába foglaló kötet megvan a M. T. Akadémia könyvtárában.

*

Az öreg Voda második felvonásbeli bordala Hölty egyik *Trinklied*-jének rövidített magyarítása. (A német verset kihagyásokkal közlöm.)

*Ein Leben wie im Paradies,
Gewährt uns Vater Rhein.
Ich geb' es zu, ein Kuß ist süß;
Doch süßer ist der Wein.*

*Éltet mint paradicsomban,
Találok én a boromban;
Édes meglehet a csók,
De a borkortyok is jók!*

*Was kümmert mich die ganze Welt.
Wenn's liebe Gläslein winkt;
Und Traubensaft, der mir gefällt,
An meiner Lippe blinkt?
Dann trink' ich wie ein Götterkind
Die volle Flasche leer,
Daß Glut mir durch die Adern rinnt,
Und tauml' und fordre mehr.*

*Mit nekem az egész világ!
Csak bor a földi boldogság!
Tízet önt a csontokba,
Koldust ültet trónusba.*

*Drum lebe das gelobte Land,
Das uns den Wein erzog!*

*Azért éljen a magyar föld!
Mely nekünk jó borokat küld:*

*Es lebe jeder deutsche Mann,
Der seinen Rheinwein trinkt...*

*Éljen minden derék cseh!
Aki a bort — — (üritse!)*

Mint Hölty költeményeinek jó része, ez is hosszú időn át ettől a hiteles szövegtől eltérő, Voßtól átdolgozott változatában volt ismertebb, s mint Voda énekének nyolcadik sora bizonyítja, Katona is úgy ismerte. A harmadik versszak második fele u. i. az ő korában megjelenő szövegekben:

*Der hebt den Bettler auf den Thron,
Schafft Erd' und Himmel um,
Und zaubert jeden Erdensohn
Stracks ins Elysium.*

Ily szöveggel közölte a Pesten először 1812-ben Leyrertől kiadott *Sammlung von Liedern der Liebe, der Freude und des geselligen Vergnügens* is, a költő megnevezése nélkül. Katona innen is ismerhette; egyébként hosszú ideig a legnépszerűbb német dalok közé tartozott. Már pedig Katona jól ismerte a korában énekelt német dalokat. A *boldog éj* c. versét pl. Tiedge *Der Kosak und sein Mädchen* c. dalának (Schöne Minka...) nótájára írta; Tiedge verse maga erre az orosz eredetű dallamra készült s Becker 1809-re szóló *Taschenbuch*-jában jelent meg először.

WALDAPFEL JÓZSEF.

ADALÉK BALASSA—RIMAY ÉS BENICZKI PÉTER KÖNYVÉSZETÉHEZ.

A könyvészeti ritkaságokban oly gazdag, de a szakkörök előtt kevésbé ismert győri püspöki papnevelőintézet könyvtára magyar ősnymotatvány anyagának tanulmányozása közben terelődött figyelmem egy 5×9,5 cm. nagyságú, egészborbe kötött kötetkére, amelynek tüzetesebb átvizsgálása után ismertem fel, hogy Balassa és Rimay *Istenes énekei* és Beniczky *Magyar ríthmusai* eddig ismeretlen kiadásának egyetlen példányával van dolgom.

A kis kötet Balogh Sándor szentadalberti prépost, győri kanonok, Révai Miklós kortársa és egyik győri ellenfele könyvtárával került a könyvtár tulajdonába; Zalka László dr., a könyvtár szakkatalógusának összeállítója, tesz róla először említést.¹ Közlése azonban nem hívta fel a szakkörök figyelmét — megállapítása nem szerepel Dézsi Lajos Balassa-bibliográfiájában sem.

A kötet könyvészeti leírását a következőkben adom:

I. 7 számozatlan, hozzákötött levél. Az első a könyvtáblához van ragasztva, b. lapján bejegyzés: Ex libris Joan /nis Kovács Ju/ rapons. A 3. lapon más kéztől bejegyzés: Valentinus Ba/lassa, contra /Dominum Emeri/ cum Balassa /Praetensionem/ habet. Leopoldi 1. /Decubi 1. Anni/ 1659. Anne 115.² A 4b. lapon a könyvtár ex librise.

II. Balassa és Rimay *Istenes énekei*. Címlapja és A₁—A₄ ívjelzésű levelei elvesztek. Az A₅ ívjelzésű 1. lappal kezdődik.

A₅—1. Néh[ai tekin]tetes és Nāgos /{Vitéz} Urnak/ {Gy}ARMATI/ BALASSA /BALINTNAK/ IStenes egynehány Vitéz /Éneki/ Első /ADgy már tsendességet/.

A₅—1. laptól a 64. lapig Balassa énekei az 1670., második löcsei kiadás sorrendjében. A 64. lapon:

MAS /Fragmentum Cantionis/ cujuSdam. /Ad Deum Op. Max./ MERT ki meg tér, ke/gyelmet kér, jó voltá/hoz nem tér, hogy azt ő el /hadgya, mindent meg-nyér, ki szólni mér, néki Szent Fiá/ért, Fia maga mongya, /Mennyen fellyül és irgalma,/ kit mér annak, ki őtet felj és /várja Fiából folyt vér nékem /elég bér bűnméért nem/ vét kárhozatra. /A' meg — irt Vitéz Ur, /IStent [igy!] Enekek/ VEGE.

65. lapon. Az /Jó Emlkezettű, Istenben/ idvösségessen nyugovó/ NEHAI NEMES /ES NEMZETES/ RIMAI JA/NOSNAK /IStenes ENEKI Kő/vetkeznek.

A 67—264. lapokon Rimay János költeményei a második löcsei kiadás sorrendjében.

264. l. Ezek a meg-nevezett fő-Sze/mélynek RIMAI JANOSNAK/ Eneki: Immár következnek /mas egynehány Szép Enekek/.

265. Első. A' szerentsének álhatat- /lan vóltáról, e' Sententiának/ bőtűbüll álván./

¹ Dr. Zalka László: *A győri püspöki papnevelőintézet könyvtárának címjegyzéke*. Győr 1893. 5 l.

² A bejegyzés olvasása — nyilván a kézírás gyarlósága miatt — több helyütt (Jurapons, Decubi) téves. Szerk.

A 265—379. lapokon a második löcsei kiadás sorrendjében vegyes énekek.
380. RENDI E KÖNYVBEN foglalt Enekeknek.

A 385. számozatlan laptól a számozás újra kezdődik, de az új számozással nem kezdődik új ív, hanem az új címlap az R-jelzésű ív 5. lapján van.

R₅—1. *Via Jacobea* /az az :/ JACOB PATRI-/ARCANAK/ Olly uta /Melly minden Uton-Jaró/ s bujdosó igaz Izraélitá-/kat, bátorságos és boldog DERÉK UTRA igaz/gat/ Egynehány oktató Regu-/lák és Istenes Imádságok /által./ Terem. 48. 15. 16. /Amaz Isten, kinek előtte jártanak/ az én atyáim, Abraham és Isak ;/ amaz Isten, a ki táplált engem e/leitől fogva mind e máj napiglan, /am az Angyal, ki meg-szabadított/ engemet minden gonosztól, /áldgya meg az igaz /Uton-Járokát./ Lőtsén 1695.

A kötet kis 12-rét, ívjegyei (per 22 levél) A₅—R₄ hiányosan vannak meg; mellékleté: 1 levél + R₆—S₇ + 5 levél = 64 + 3 számozatlan lap + 68—379 + 5 számozatlan lap; mellékleté 2 számozatlan + 3—38 + 2 számozatlan lap (az utolsó üres).

Ámbár a Balassa—Rimay kötet címlapja hiányzik, mégis a *Via Jacobea* címlapja alapján kétségtelen az, hogy egy eddig ismeretlen kiadás egyetlen megmaradt példányával van dolgunk. A hozzá legközelebb eső kiadás az 1693. évi löcsei, melynek egyetlen fennmaradt példányát a M. T. A. könyvtára őrzi. Természetesnek látszott, hogy a győri példány esetleg ennek két évvel későbbi lenyomata. Összevetve a két példányt kiderült, hogy szedésük különböző, közöttük lényeges eltérések vannak. Tehát ennek alapján be kell iktatnunk a Balassa—Rimay bibliográfiába az 1695. löcsei, ötödik kiadást és annak Győrött fennmaradt egyetlen példányát.

III. MAGYAR /RITHMV/SOK,/ Mellyeket írt Nemzetes /BENICZKY PETER /Szentelt Vitéz./ Első Része Szép Isteni di-/cséreteket, és poennitentia tar-/tásra indító Enekeket foglal/ magában. /Második Közönséges Ma/gyar példa beszédeket Szép/ oktatással: /kit mostan jobbra és tiszt-/tábban ki-bocsátott:/ Lőtsen /Brewer Samuel/ anno 1675.

Kiss 12. rét, 299 lap. Elül címlap + 2 számozatlan levél. A' *kegyes olvasóhoz*. Ívjegyei, per 12 levél, A—N.

A Beniczky kötet a *Magyar rithmusok*nak eddig ismeretlen, első löcsei kiadásának egyetlen megmaradt példánya. Eddig első löcsei kiadásként az 1685-it ismertük. Ennek a M. T. A. könyvtárában fennmaradt példányával a győrit egybevetettük és megállapítottuk, hogy a két kiadás egymástól szedésben és betűtípusban eltérő. A győri példány egy, az 1664. nagyszombati és az 1670. kolozsvári után, harmadik kiadás emlékét őrizte meg.

IV. a Beniczky-kötet után 7 számozatlan hozzákötött levél van. A 6—7 lapokon két, XVII. századi kéztől eredő, bejegyzés van. Mindkettő házi-gyógyszer receptje.

JENEI FERENC.

KÖNYVISMERTETÉS.

Zolnai Béla: Irodalom és biedermeier. Szeged, Tud.-egyetem, 1935. N. 8-r. 135 l.

Irodalmunk fejlődésének történetébe Bleyer óta belejátszik az a természetes, de előtte nem eléggé méltányolt szerep, amely költészetünkben a császárvárosból áramló műveltség hatásának kijutott. Ez a termékenyek mutatkozott kutatás azonban a német szellemtörténeti irány eldivatosodása óta szertelenséggé fajult. Az európaiság vizsgálata vezető feladattá lett. Minden külföldön fölismert szellemi kép vagy stílusforma megtalálja magyar alkalmazását, amely a példák esetlegességeiből összefoglalást, «szintézist» teremt. Így vonult be a mi irodalmunkba Van Thiegem praeromantikája, így zavarodik nemzedékelmélet és finitizmus, így terem «ifjú Magyarország».¹ A nemzeti eszme életakarátának öncélú, éles fejlődésvonalát idegen áramlatok felelőtlen hangsúlyozásával homályosítják el. Igenis, benne élünk a külföldi, elsősorban az osztrák szellemi áramlatokban, de ezek sohasem uralkodtak irodalmunkon, hanem uralták a nemzeti gondolatot. Nem az a baj, sőt dicséretreméltó, hogy az európai szellemi áramlatok megnyilatkozásait nálunk is megmutatják, hanem hogy túlbecsülik őket és mesterkéltén magyar «szintézist» próbálnak teremteni. Az európaiság életformánkat meghatározta ugyan, de sohasem kerekedett irodalmunknak sajátosan magyar jelleme, célkitűzései, sőt lélekszemelete fölé sem. A *Zrinyiászban* barokk-heroizmusánál erősebb a magyar életakarát szárnyaló gondolata; Révai és Verseghy bécsi rokokó-elemekből fakadt líráján túlemelkedik nyelvünkért vívott küzdelmük belső tartalma. Csokonai a rokokó nélkül, sőt a rokokó ellenére is Csokonai.

Zolnai Béla most megjelent könyvét nem illeti az efféle általánosítás vádja. Kelléténél is szerényebben, méltó munkával a biedermeiernek nevezett osztrák életforma megnyilvánulásait kutatja irodalmunkban. De épen könyvének bevezetésével és elvi kérdéseivel szemben rá kellett minderre mutatnom akkor, mikor egyrészt a jelenségeket a történelmi gondolat függvényeinek vallja, másrészt «egy speciális irodalmi kultúra képeivel» a francia és német elméleteket akarja megtámasztani. Nézetem szerint a francia és német elméleteknek alapvetéseit a magyar műveltségben csak esetleges példák kísérik. A biedermeiernek egy — bár húszsoros — mondatba tömörített

¹ Zolnai már a romantika és «romantizmus» elkülönítésére kényszerült. De kérdem: ha a romantika a «századeleji katolikus — konzervatív — multba-forduló irányt» jelenti — mi köze ehhez a mi XIX. századeleji költészetünknek? S ha romantizmus «a jövőbenéző, politikus 1830», kell-e a mi nemzeti öntudatosodásunkat evvel vagy az «ifjú Németország» mozgalmáival azonosítunk?

meghatározását maga is még sok más vonással pótolja meg; úgy érzem azonban, a stílusból a szimmetrikus rend szeretete, az ember rajzából a kicsinyesség kiemelése hiányzik: e kettő az, ami a biedermeier embert leginkább nyárspolgárnak hagyta meg. S e két vonás az, amely miatt sem Vörösmartyra, sem Petőfire a biedermeier nem tartom jellemzőnek.

A nálunk nemzeti tartalmú fölvilágosodás elvezetett a polgárosodáshoz. A családi életnek s általában minden polgári eszménynek lelkes szeretete nem egy a biedermeierrel. Hogy a nagy nemzeti reformok mögött nálunk is van biedermeier-világ, azt e sorok írója már 1922-ben emlegette¹: a bécsi élet tükrözött városaink német életmódú polgárságában. Pest kisvárosi élete, akár csak Győre vagy Temesváré, ez a Zolnai-rajzolta nyárspolgári élet volt;² de nem ez volt irodalmi életünk, s Kisfaludy Károly vagy Vörösmarty épen ezt az aluszékony életet rázta föl eszményiségével, ellenlábasa volt ennek. Nem lehet kérdés, hogy Vörösmarty biedermeier-író-e; a kérdés csak az, hogy e biedermeier-világnak volt-e csak formáló hatása is irodalmunk fejlődésére.

Zolnai Béla könyve nem győzött meg róla, hogy volt. Elfogult beállítottsága: a «német elmélet alátámasztására» való törekvése túlzásokba téved. Az érzelmi élet önfegyelmzése egyéni alkat kérdése (Aranyánál is); a hervadásban való megnyugvás Herdernél is megvan. A «kis tanyát» már Gleim és a «Hütchenpoesie» megtalálta. Éles-e az ellentét Fanny és Szép Ilonka között? A *Zalán* előhangjának rezignációja épen nem a biedermeier «vágytalan rezignációja», s hogy a *Csongor* realizmusba hajlása «a romantika keretében: maga a biedermeier» — ezt a *Csongor és Tünde* nagy mélységei, szárnyaló költői fantáziája épen úgy megcáfolják, mint Vörösmarty egész költészetének fensége. A monumentálishoz való vonzalma nem «tekintélytisztélet», hanem lángeszének kongeniális alkata. Én úgy érzem, hogy Vörösmarty költészete nem megtámasztása a német elméletnek. Lelkivilágában és költészetében nem, de életkörülményeiben van valamelyes biedermeier-vonás — s ez természetes is.

Hasonló valami az is, amit Petőfiről mondhatunk. Életkörülményeiben már Ferenczi, majd Babits és Marót találtak valamit az «egészséges» nyárspolgárból³ — voltaképen a becsületes emberből. A *Tisza* elrendezettsége s a genre-képnek, mint műfajnak kiművelése csakugyan biedermeieres: sokkal többet Zolnai sem követel a biedermeierből Petőfi számára.

Zolnai e két nagy szellemóriást választotta ki és keresett bennük biedermeier-vonásokat. Nem sok szerencsével. Helyenként túl is megy a maga alkotta határokra: romantika és «romantizmus» közé és mellé megpróbálja a biedermeier beékelni. Egészében azonban nem törekszik egyoldalú általánosításra. Voltaképen kutatási területeket jelöl meg s azt a reményét hangoztatja, hogy e korstílusnak és egy «szeretettel fölfedezett kornak» további ilyenirányú vizsgálata még termékeny munka lehet. Az irányjelölés

¹ *Magyar irodalomtörténet*. I. 78. l.

² Tipikus biedermeier-embert rajzol Lám Frigyes *Egy győri polgár* c. könyvében.

³ Petőfinék azonban legfőleg az életmódja volt kispolgári — ő maga, valamint költészete, sohasem volt nyárspolgári. Szerk.

és a keretek megvonása tiszteletreméltó érdeme. Nem a vezető szellemekben, de a *dii minorum gentium* sorában valóban érdemes munka volna a Zolnaitól megvilágított életforma tükrét megkeresni: könyve meggyőzőtt róla, hogy e munkának lesz eredménye. Kötetének a francia irodalomról szóló fejezete e helyen nem tartozik ránk.

GÁLOS REZSŐ.

Szabó T. Attila: Kézírtos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI—XIX. században. Zilah, szerző kiadása, 1934. 8-r. 224 l.

A magyar irodalmi fejlődés egy nagyfontosságú fejezetének, a kézírtos irodalom történetének ismeretéhez és kutatásához járul hozzá Szabó T. Attila zilahi kollégiumi tanár ezzel az alapvető bibliografiai kézikönyvvel. Régi századok kézírtos irodalma, tudjuk, szinte jelképes fokmérője egy-egy korszak irodalmi életének. A XVI—XVIII. században az irodalom élő áramlatainak valósággal főmedre, fő-megjelenésformája, világi téren egyenrangú kísérelője a nyomtatottnak; azután lassanként felgyűjtő, «félretevő» jellegű, «földalatti» irodalomná lesz s már inkább a mellékáramlatok tükrözője. Ez az a hagyományos, archaikus forma, melyben a históriák, «igen szép énekek», dalok, furcsaságok kedvelője még évszázadokkal a könyvnyomtatás meghonosodása után is személyesebb kapcsolatot érez, közvetlenebb összeköttetésbe lép élő és letűnő irodalmi divatokkal. Világi téren a XVIII. század folyamán csak a ponyvairodalom vetekedhetik a kézírtos anyag sajátos és sokrétű, «intim» gazdagságával. Mikor 36 évvel ezelőtt Erdélyi Pál kiadta úttörő jelentőségű bibliografiai művét a XVI—XVII. század magyar énekeskönyveiről: a régi magyar irodalmi élet addig eléggé számba nem vett forrásait rendszerezte elsőnek a kutató számára. Az Erdélyi nyomán járó hasonló kísérletek kisebb-nagyobb részleteket ragadtak ki az anyagból; most Szabó T. Attila a XVI.—XIX. század, pontosabban a XVI. század derekától a XIX. század második harmadáig terjedő közel háromszáz év teljes kézírtos énekeskönyv-anyagának összefoglalásával tesz további kezdeményező lépést ezen a fontos területen.

Értékes bevezető-tanulmányában ismerteti a vallásos énekeskönyvek történetét a reformáció óta s velük kapcsolatban az egyes egyházak irodalmi életét, különös tekintettel a nyomtatott és kézírtos források viszonyára, majd a világi énekeskönyvek anyagának kialakulását, nevezetesen azét az iskolai, diákos anyagét, melynek a XVIII. század «földalatti» irodalmi életében döntő szerep jutott. Amazokban is, ezekben is a régi magyar vallásos és világi élet, szűkebb körben a magyar ízléstörténet fázisainak tükrét látja és vizsgálja; végül a népies és népi áramlat felszínrekerülésének néhány fontos kérdését teszi szóvá. Különösen érdekes Szabó előadásában, hogyan teszi minden kor és minden mozgalom természetes örökség gyanánt magáévá a megelőző eredményeket: hogyan kapcsolódik a reformáció énekkincse a graduálisokon keresztül a középkori katolikus himnus-irodalomba, az unitarizmus a kálvinizmus énekhagyományába, a XVIII. század világi dalirodalma a XVI.—XVII. század lírai áramlataiba. A sokféle kapcsolatot szövevénye mögül fel-felvillan előttünk a magyar irodalmi élet régi organikus egysége, ellentéteken és szakadásokon keresztül is szerves,

megbontatlan vérkeringése. A felekezeti tagolás ilyen egységben inkább csak laza történeti és művelődési keret-szkéma; hiszen, hogy csak egy példát említsek, ma sokkal fontosabb kérdés számunkra, hogyan alakult a Batthyány-graduális lapjain a középkori latin hymnus-anyag jórésze *magyar* író kezén magyar énekköltészeté, mint az, hogy ez a nagy kódex kat. szertartáskönyve, ahogyan valamikor Toldy Ferenc hitte, vagy református énekgyűjtemény, ahogyan Szabó Attila véli.

A bevezető-tanulmányt 192 egyházi, illetőleg vallásos, és 381 világi énekes-kézirat lelkiismeretes bibliografiája követi az 1550—1840 közötti időből (Erdélyi még csak 76-ot közölt annakidején a XVI—XVII. századból), betűsoros rendben, az egyes kéziratokra vonatkozó irodalom megjelölésével és, ahol lehetett, részletesebb tartalmi ismertetéssel, esetleg szövegkezdetekkel. A bibliografia élén a lelőhelyek jegyzéke áll; a verskezdeteket és kézirat-címeket a kötet végén külön mutató foglalja magában.

A hézagpótló vállalkozás természetével jár és jelentőségét is csak fokozza, hogy a kutató munkának többféle körét kell felölelnie. A bibliografus mellett ott kell állnia az irodalom- és zenetörténésznek, sőt a kultúr-historikusnak is. Hiánytalan teljességben ezt a hatalmas anyagot, nézetünk szerint, majd csak az irodalom- és a zenetörténész együttes munkája dolgozhatja fel valamikor; mert hogy — legalábbis bizonyos területeken — külön-külön az irodalomtörténész és a zenetörténész munkája is egyoldalúságra van kárhozthatva, az szinte természetes. Elég itt az olyan értékes dolgozatokra utalnunk, mint ép Erdélyi Pál vagy újabban Bartha Dénes, Szabó Attila és mások bibliografiai közleményei, melyek egyik tudományág szempontjából hiánytalanok, a másiknak szempontjából viszont hiányosak; a kutató területek mai specializálódása mellett nem is lehet máskép. Ha *egy* kutató vállalkozik ilyen hatalmas anyag számbavételére, egyelőre nem igen tehet máskép, mint Szabó Attila, aki felhasználja a másik szak irodalmából, ami számára éppen felhasználható, a nélkül, hogy annak sajátos szempontjait magáévá tenné. S még egy nehézség, mely itt, ha teljességről beszélünk, óhatatlanul előtérbe lép: a XVI—XVIII. század *vallásos* énekeskönyveinek anyagát csak úgy vehetjük kellőképp számba, ha melléje állítjuk a nyomtatott anyagot is, ép mert mindkettő az irodalmi élet főútján állt, egymással a legszorosabb kapcsolatban, szakadatlan kölcsönhatásban, egymást szakadatlanul megokolva, ösztönözve és kiegészítve; a csak-kéziratos változatok, illetőleg a nyomtatásra nem került anyag önálló jelentősége ebben a korban és ezen a területen sokkal csekélyebb, mint a korszak *világi* irodalmában — talán csak az unitáriusok és szombatosok némileg «földalatti» énekirodalma kivétel. Kétségtelen, hogy Erdélyi ebből a szempontból helyesen járt el, mikor seregszemléjében annakidején szorosán egymás mellé állította a nyomtatott és a kéziratos anyagot; Szabó Attila összegező munkája annál inkább méltó az elismerésre, mert a kisebbségi tanár megkötött és sokféleképp korlátozott helyzetében vállalkozott ilyen nagyméretű feladatra. Ami hiánya van művének, nehéz helyzetéből magyarázható. Innen mindenekelőtt, hogy másodkézből vett adatokra jobban rá volt utalva, mint elődei; de így is, ahol csak megvolt rá a lehetőség, a legnagyobb lelkiismeretességgel vizsgálta át maga is a számára megközelíthető anyagot. Talán kívánatos lett volna,

hogy ép Erdély könyvtárait részletesebben és személyesen dolgozza fel, úgy, amint néhány éve (1929) valóban mintaszerű ismertetését adta az Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratgyűjteményének. Így elkérülhető lett volna, hogy marosvásárhelyi, nagyenyedi, székelyudvarhelyi, stb. kéziratokat illetőleg mások — sokszor merőben más szempont szerint dolgozó kutatók — közléseire legyen utalva, vagy hogy egy «vándorló» kolozsvári kézirat (Kájoni-kódex) lelőhelyét tiz év előtti budapesti közlés nyomán adják. Elvben kirekesztendőnek tartjuk munkájából azokat a kéziratokat, melyek pusztán zenetörténeti érdekűek. (I. szakasz 1. szám: Kolozsvári ferences kézirat; I. 111. = II. 201: Marosvásárhelyi kótáskönyv; I. 106. = II. 189: Lugasi-féle kézirat; II. 85.: Esterházy-, helyesebben Vietórisz-féle virginálkönyv; II. 211.: Miss-féle kótáskönyv; II. 289.: Stark-féle virginálkönyv és II. 303.: Székely László kótáskönyve.) Mint ebből a felsorolásból is kitűnik, van néhány kézirat, melyeket Szabó két helyen, mind a vallásosak, mind a világiak között szerepeltet; ez helyénvaló, ahol vegyestartalmú kéziratokról van szó, de utalást ilyenkor is szükségesnek tartanánk.¹ S még egy apróság, melyen egy elkövetkező új kiadás könnyen segíthet: *Pataki és Sárospataki* kéziratokat nem kell a betűrendben egymástól elválasztani, illetőleg két helyen, két különböző csoportban szerepeltetni.

Elvi és részleteket illető megjegyzéseink nem érintik Szabó művének komoly, hézagpótló jelentőségét és hivatását; kívánatos volna, hogy ezt a munkát mihamarabb a szerző még teljesebb és szélesebbkörű (a teljes XIX. századot is felölelő) bibliografiai és tartalmi compendiuma kövesse.

—————
SZABOLCSI BENCE.

Prahács Margit: A zeneesztétika alapproblémái. Budapest, Kir. M. Egyet. Nyomda, 1935. 8-r. 232 l.

A szerző a lelki élmények szükségyszerű megnyilatkozását a belső dinamika mozgással változásában látja. Lelkifeszültség jelenik meg a test kifejező mozgásában: a táncban, az artikulációs szervek közlő szándékában: a beszédben, és ez hozza létre a mozgásenergiák közvetlen felszabadulását hirdető, akusztikai jellegével minden lélekvibrációra megrezdülő tiszta dinamikus művészetet: a zenét. Ez Prahács kiindulópontja és erre építi könyvének további fejtegetéseit. Beszél a mozgást kifejező zene pszichikai «gesztikuláció»-járól; a harmónia, ritmus, melódia kérdéséről, a kifejezés

¹ Ilyen kétszer szereplő kézirat az I. r. 51. sz. és II. 210. szám alatt felsorolt miskolci Halottas énekgyűjtemény is (M. Tud. Ak. Régi és újabb írók 8-r. 60.), melynek elegendő tartalma egyébként érthetővé tenné kettős felvételét. E kézirat miskolci származását Bartha Dénes is (IK. 1932. 393.), Szabó is, mint az én feltevésemet említik; itt azonban nincs szükség feltevésre. Legyen szabad felhívnom figyelmüket a kézirat következő passzusaira: 33. l.: «Reszket a borsodi megye Egy fő oszlopa hujja...»; 142. l.: «meg tért hozzánk... Miskóltznak már másodszeri Leg kedvesebb vendége...»; 210. l.: «Zeng az Avas örömeiben... Vigad Borsod, Miskóltz örül...» 281. l.: «Örvendezz Énekek melyek Felsőleges Fejedelmünk születése napján, a' Miskóltzi Helvetziai Vallástételt követő Gyülekezet Templomába, az oskolai Éneklő Kar által el énekeltettek. Bőjtelő havának 18dik napján 1817 Esztendőbe.» — 306. l.: «Tóth András miskóltzi Esperest Úr koporsó-bavaló tételkor.»

formába ömléséről, a szabad és kötött forma lényegbeli és ebből következő szerkezeti eltéréséről.

Bennünket leginkább a könyv második fejezete, a *szöveg és zene* kérdését tisztázó részletek érdekelnek, melyeknek az irodalomra vonatkozó megállapításait szinte teljesen felhasználhatjuk. Azonban — hogy irodalmi nyelven szóljunk — a szó művészetének epikus, és a zene lírikus (értelmi és érzelmi kifejező eszköz) jellegének éles szembeállítását a szerző fogalmazásában nem fogadhatjuk el. A szöveg és a zene nem okvetlenül adekvát kiegészítése egymásnak oly értelemben, hogy az egyik értelmi a másik érzelmi kitörés — a kettő nagyon sokszor ugyanannak a művészi törekvésnek a jegyében születik. Gondoljunk csak a szerző által felhozott legkitűnőbb példára, a népdalokra, amelyekben a zene és szöveg elválaszthatatlan. Ezekről nem állítható, hogy csak a dallam a lírai mozgalmak kifejezője, a szöveg meg a magyarázó kiegészítés. A népdalok szövege is kelt érzést, tehát ez is lírikum — hiszen még az epikusnak könyvelt népballadákat is épen szövegük teszi kétségtelenül lírikussá. Prahács általánosítását nem fogadhatjuk el. Maga a szerző is észrevette volna állításának nem kizárólagos értékét, ha az értelmi-érzelmi szempont mellé vizsgálat alá vette volna a szöveg individuális és a zene szociális jellegét: a szöveg, egy kis költemény, mindig az egyénnek szól, és a művészi élvezés egyéni csöndje nem marad lírai megindulás nélkül; a zene viszont a tömeg felé tárja kifejezésre törő tartalmát, a maga lelki megindulásának profétája lesz és hirdetésében nem nélkülözheti az értelem segítségét: a megértést.

Ez a véleménykülönbség természetesen nem csökkenti a könyv értékét. További részei csak fokozzák érzésünket, hogy a magyar elméleti zeneirodalom értékes gazdagodását tisztelhetjük a könyvben. A példakül szolgáló zene-művek tiszta művészi elemzése, a stílus-problémák esztétikai szempontból is a legfilozofikusabb és mintegy új látásra ébresztő kiegyenlítése és végső nagy fejezetében a talán legaktuálisabb zenetörténeti szakaszban, a barokkzenének áttekintése, mind csak erősíti azt a kívánságunkat, hogy az irodalom tudománya is minél hamarabb eljusson ehhez a belső erőkből fakadó szemlélethez, az irodalmi kifejezés, forma és stílus irodalomfilozófiai kifejtéséig.

KENYERES IMRE.

Dr. Nagy Sándor: Arany Toldija. Irodalomtörténeti és széptani tanulmány. Budapest, Egyetemi Nyomda (1935). 8-r. 117 l.

Nagy Sándor húsz év távolában két derék értekezést írt Arany *Toldijáról*; az elsőben Petőfi *János vitézének* hatását iparkodott kimutatni a *Toldin*, a másodikban egy új megállapítását közölte: a *Toldi* szerkezetében, az énekek elhelyezésében és kiképzésében bizonyos párhuzamosságot ismert föl. Most egy könyvnek is beillő füzettel az egész eposzról akar képet adni, megvilágítva a *Toldit* minden feléről. Könnyű és nehéz feladat egyben. Könnyű, mert Toldytól kezdve Salamon Ferencen, Keményen, Gyulain, Riedlen keresztül Voinovichig nagyon sok okosat és szépet írtak a *Toldiról*, de nehéz, mert utánuk újat és okosat mondani bajos.

A szerző a könnyebb végét fogta meg a dolognak: az eddigi eredmények összefoglalását tűzte ki célul. Becsületesen szolgálta is. Lelkiismer-

retesen áttanulmányozta az eposz irodalmát — persze nem az egészet, s még fontosabb dolgozaton is átsiklott figyelme, és nem mindig azt értékesítette, ami bennük a legjelentősebb. Amit forrásaiból leszűrt, azt jól elrendezve, világosan adja — csak azt nem tudjuk megállapítani, milyen olvasóközönségnek szánta művét. A tárgyalásnak nem épen magas szempontjai, a mélybe hatolás óvatos elkerülése, az előadás egyszerűsége és színtelensége arra vall, hogy a tanulóifjúságot tartotta szem előtt műve megírásában a szerző — de ennek ellentmond az a nagy tudományos készület, amellyel dolgozik, kivált a források beható vizsgálata és az egyes kérdések történetének részletes ismertetése. Nem is hiszem, hogy le tudnák kötni fejtegetései az ifjúság figyelmét — az egyébként is megtalálja, amire szüksége van, Lehr Albert kisebb *Toldi*-kommentárjában, mégpedig érdekesebben, elevebben előadva.

A tudománynak sem volt szüksége erre az összefoglalásra: Voinovich Arany-életrajzának *Toldi*ról szóló fejezete elvégezte ezt a feladatot szükségességében is teljesebben. Voinovich művészete, szellemessége, éles kritikai elméje helyén Nagy Sándor könyvében iskolásság és bizonytalan kritika: valóban rossz csere. Amaz legföltűnőbb két fejezetben. A *Tárgya, alapeszméje, műfaja, személyei* című az első három kérdést «elintézi» nem is egy lapon, ezután a helyett, hogy a költő jellemábrázoló művészetét méltatná, pontokba szedi a szereplők jellemének vonásait; az *Előadása, stílusa* című fejezet a helyett, hogy a *Toldi*ban érvényesülő stílművészetet világítaná meg, stilisztikai példatárát készíti a remekmű alapján: az író kezében ott is, itt is száraz felsorolássá sorvad a költői anyag. A kellő kritika hiányát leginkább a *Toldi* forrásainak és a költő ihletőinek megállapításában érezzük. Kézpénz gyanánt fogadja, amit buzgó, vagy épen túlságosan buzgó kutatók nyújtanak — legyen elég két példa. Az egyik: *Toldi* és a cseh vitéz mérkőzésében Arany képzeletét a Biblia irányította, a jelenet mozzanatait Dávid és Góliát küzdelméből vette; az egyezéseket a szerző egészen a részletekig nyomozza, nem törődve azzal, hogy állítólagos párhuzamai nem egyszer épen az ellentét képzetét keltik föl. A másik: hajlandó Arany vezető elvének, az epikai hitelről szóló elméletének eredetét Erdélyi János fejtegetéseire visszavezetni, holott az, amint meggyőzően kimutatták, gyökereit Arany értelmi és erkölcsi valójába bocsátja le.

De kritikátlan a szerző magával szemben is; innen egypár újszerű, de egészen tarthatatlan megállapítása. Álljon itt egypár mutatóba: Arany személyeinek előmintái bizonyára népi alakok voltak; a természet Miklós pártján van; az éjnek koporsószeeggel, halotti koszorúval, szemfedéllel esetelt — furcsa, pongyola szerkesztés! — középkori íróra emlékeztető (?) allegorikus (?) rajza mintegy jelképezi Miklós lelkiállapotát; lehetőnek tartja, hogy Arany verselésére Toldy Ferencnek verselmélete hatott. Ő is beleesik abba az érthetetlenül elterjedt tévedésbe, hogy Miklóst parasztnak tartja. Miklós paraszt-ruhában is úr volt, sőt főúr, csak — maga a költő mondja — parasztnak nevelte bátyja. Ideje volna ezt a halvételekedést végleg kiirtani!

Bizonyára szigorúak voltunk ez iránt a tiszta szándékú könyv és nemes törekvésű szerzője iránt, de a tudomány ítélőszéke nem bíróság: az magát a tettet nézi s nem ismer «enyhítő körülmények»-et.

SZABÓ DÁVID.

Lévay József: Visszatekintés. Sajtó alá rendezte *Balázs Győző.* A miskolci ref. reálgimn. VIII. osztálya (1935). N. 8-r. 43 l.

Ebben a csinos külsejű három íves füzetben egy érdekes irodalmi emlék jelenik meg: Lévay Józsefnek 74 éves korában, 1899-ben írt önéletrajza. Kedves meglepetés számunkra ez a kis könyv, mert tudományunk nem is sejtette, hogy az öreg költő, visszavonulva az alispáni székből a magánéletbe, papírra vetette életének történetét. Milyen rendeltetéssel, nem tudjuk, nem is épen fontos — jól tette, hogy megírta. A gyöngy-mellé gyöngyhalász is került — Petőfi képe a természet gondosságáról ezúttal is igazolódott — Balázs Győző miskolci ref. reálgimnáziumi tanár szerepében: a kezébe jutott kézirat értékét fölismerte és rávette tanítványait, hogy nyomtatásban közrebocsássák. Reászolgált a tudomány kétszeres elismerésére.

Az életrajz hű tükrre nemcsak a költő csöndes folyású életének, hanem szeretetreméltó egyéniségének is s olyan természetes és közvetlen, hogy olvasva mondatait, mi, akik még személyesen ismertük az öreg urat, szinte halljuk kedves hangját. Kellemes olvasmány ez az egyszerű, őszinte életírás, amint időrendbe sorakoztatva elbeszéli életének mozzanatait, de meglepetésekkel nem szolgál, ismeretlen mozzanatokról, sem külső sem belső életében nem rántja le a leplet¹ — afféle objektív életrajzot ad: nagy szerénységében nem tartotta lelki mozgalmait méltóknak arra, hogy a napvilág elé tárja. Alig egyszer-kétszer nyílik munkájában apró rés, hogy azon át beeláthassunk lelkébe, akkor is, mint p. o. agglegénységéről emlékezve, inkább csak sejteti, mint közli, érzelmeit és gondolatait.

Herczeg Ferenc egy ízben, féltréfásan, aggodalmát fejezte ki a költőkről írott életrajzokkal szemben, mert úgy látja, hogy több van bennük az írójukból, mint a hősiükből. Most Lévaynál abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az író azt mondja el, amit a hőse diktál, s így a *Visszatekintés*ben bírja irodalmunk a legmegbízhatóbb írói életrajzot.

A szövegben egypár nyilvánvaló, könnyen kiigazítható sajtóhiba akad.² Ez ugyan nem jelent sokat, de gyanút ébreszt, nem lappang-e az életrajz egy-két különködő kifejezése mögött «téves olvasat».

A kissé föllengző előszóból nem tudjuk meg, hol és kinek a birtokában van az eredeti kézirat. Halljuk azután azt, hogy a *Visszatekintéssel* együtt több kézírata is maradt Lévaynak, de ezekre vonatkozólag kétségbe dönt az író: egy helyen azt mondja, hogy kutatásai közben a «fölbecsülhetetlen értékekkel» találta magát szemben a következő lapon, hogy a maradványok «irodalmi értékelés körébe nem vonhatók». Ugyanarra az anyagra vonatkozik a két állítás? S ha nem, mik azok a fölbecsülhetetlen értékek?

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹ Egyetlen kivétel az, amit az alispáni székből való távozásával kapcsolatban mond.

² Egyik mulatságos sajtóhibát idézem: a magyar hazafiak *zsiros* atillájáról beszél.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1934. év irodalomtörténeti munkássága.

(Harmadik közlemény.)

Habán Mihály. Évszakok forgása. (Versek.) 43 l. — *Ism.* Thurzó Gábor. Erd. Helikon. 643. l. — Enyedy György. Prot. Szemle. 394—395. l. — Korunk Szava. 203. l. — Vajda Henrik. Független Szemle. 141. l. — s. i. Ujs. 118. sz.

Hadik Etelka, gróf. Versek. — *Ism.* P. Hirl. 267. sz. — Bp. Hirl. 266. sz. — s. Nemz. Ujs. 284. sz.

Hadik János. G. P. Hadik János. Irodört. 45. l.

Halász Imre. Napoleon ágya. (Bohózat 3 felvonásban.) Belvárosi Színház 1934. márc. 23-án. — *Ism.* Rédey Tivadar. Napk. 296. l. — B. L. Élet. 251. l. — Schöppin Aladár. Nyugat. I. 452. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 318. l. — Karczag Imre. Független Szemle. 81—82. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 367—368. l.

Halász Vilmos. Szeretni jó. (Versek.) Pécs. 32 l. — *Ism.* S. G. Literatura. XVII. l.

Hamvas H. Sándor. Budapest. VII., Szövetség-utca 17/b. (Regény.) 190 l. — *Ism.* M. Ggy. Napk. 552. l. — Békéssy István. Korunk. 321—324. l. — M. Hirl. 33. sz.

Harangi László. Berényi László. Harangi László. Élet. 355. l. — *Dénes Tibor.* Fiatal Magyarország. 109. l. — *G. P.* Irodört. 231. l.

Harangozó Antal. Szólok hozzád, bánatasszony. (Versek.) — *Ism.* t. P. Lloyd. 16. esti sz. — (s. i.) Ujs. 4. sz. — M. Hirl. 4. sz.

Haraszthy Lajos. Egyedül a titokkal. (Versek.) — *Ism.* Vajthó László. Napk. 730—731. l. — —nyilász— Élet. 549. l. — P. Hirl. 171. sz. — (B. A.) Magyarország. VI. 28. sz. — Mikes Ferenc. Függetlenség. VIII. 12. sz. — (—ő.) Képes Krónika 37. sz. — (m. i.) Bp. Hirl. 266. sz. — s. Nemz. Ujs. 284. sz.

Haraszthy Lajos a mikrofon előtt. Fővárosi Napló. 27—28. sz.

Hárs László. Születtem Budapesten. (Versek.) — *Ism.* Szabó Zoltán Napk. 30—31. l.

Harsányi Gréte. Az igazi asszony. (Regény.) — *Ism.* P. Hirl. 165. sz.

Harsányi Ilona. Hangtalan éj. (Versek.) Ujpest. 48 l.

Harsányi Kálmán. Perényi József. Harsányi Kálmán színművei. Irodört. 188—197. l.

Harsányi Lajos 1. A nem porladó kezű király. (Regény.) 244 l. — *Ism.* Radványi Kálmán. Élet. 58—59. l. — Szira Béla. Katolikus Szemle. 128—129. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. I. sz. — U. az. Nemz. Ujs. 4. sz. — 2. Mi Cha Él? (Versek.) 88 l. — *Ism.* M. Juhász Margit. Napk. 96—97. l. — Semetkay József. Új Élet. 13—21. l.

Bánhegyi Jób. Harsányi Lajos költészete. Pannonh. Szemle. 1—8. l.

Lám Frigyes. Harsányi Lajos és Győr. Győri Hirlap. 51. sz.

Harsányi Zsolt. 1. Embert küzdj!... Madách életének regénye. I—III. köt. 280, 238, 251 l. — *Ism.* Kéký Lajos. Bpti Szemle. 253. köt. 118—124. l. — Bp. Hirl. 90. sz. — 2. Szólalj, szólalj, virrasztó! Zrínyi a költő életének regénye. I—II. köt. 283, 278 l. — *Ism.* T. G. Napk. 340—341. l. — Kéký Lajos. Bpti Szemle 235. köt. 118—124. l. — Rubinyi Mózes. Irodört.

- 84—87. l. — Cenzor. Élet 325. l. — Bözödi György. Pásztortűz. 276. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika 3. sz. — Nemz. Ujs. 4. sz. — 3. Ecce Homo. (Regény.) I—III. köt. — Ism. Császár Elemér. Uj Idők, II. 634—635. l. — Karl Sebestyén. P. Lloyd. 274. reggeli sz. — F. I. 8 Órai Ujs. 285. sz. — H. S. P. Napló. 289. sz. — (f. g.) M. Hirl. 284. sz. — (m. k.) Bp. Hirl. 272. sz. sz. — F. Z. Magyarság. 291. sz. — 4. Csak azért is. (Regény.) — Ism. Hámos György. Uj Idők. I. 99. l. — (Kozma-Kozocsa.) Híradó. (Pozsony.) 28. sz. *Kemény István*. Munkácsi revideált alakjáról beszél Harsányi Zsolt. M. Hirl. 277. sz. — A Kisfaludy-társaság új tagjai. Napk. 174. l.
- Hatvany Lill.** 1. Lánca. (Színmű 3 felvonásban.) Magyar Színház 1934 nov. 16-án. — Ism. B. L. Élet. 889. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 605—606. l. — Balassa József. M. Kultúra. II. 479. l. — 2. Egy jósnő és hét áldozat. (Rajzok.) — Ism. (rma.) P. Napló. 284. sz.
- Havas Gyula.** *Szini Zoltán*. Egy elfeledett fiatal költőtehetség. Literatura. 305—310. l.
- Havas István.** A városok városa. (Versek.) 60 l. — Ism. (B. L.) Élet. 446. l. — P. Hirl. 178. sz. — Uj Idők. I. 723. l. — P. Lloyd. 96. esti sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 17. sz. — Nemz. Ujs. 129. sz.
- Hazaí Veray János.** Hazaí Veray János II, Egy arcképhez. P. Hirl. 258. sz.
- Házy Ferenc.** Házy Ferenc. Nyugat. I. 126—127. l.
- Hegyi Ilona, M.** Szővőlány. (Regény.) 116 l. — Ism. Török Sophie. Nyugat. II. 336. l. — Gereblyés László. Korunk. 488—489. l. — Dénes Béla. Független Szemle. 77—78. l. — (B.) P. Napló. 248. sz.
- Héjja Lajos. G. P.** Héjja Lajos. Irodört. 45. l.
- Heltai Gáspár.** *Waldapfel József*. Heltai Gáspár forrásai. IK. 234—250.; 356—365. l. Önállóan is: IF. 54. sz. 29 l.
- Heltai Jenő.** *Ernest Szép*. Eugène Heltai. Nouv. Revue de Hongrie. 496—497. l. és P. Napló. 96. sz.
- Vajda János.** Négyszemközt Heltai Jenővel. Literatura. 209—212. l.
- Hénap Tamás. G. P.** Hénap Tamás. Irodört. 105. l.
- Henszlmann Imre.** *Magyar Bálint*. A francia romantika, Bajza és Henszlmann. Irodalomtörténeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 167—182. l.
- Herczeg János.** Viharban. (Elbeszélések.) — Ism. Pörje Sándor. Tanu. 95—96. l. — Benedek Marcell. Századunk. 48. l.
- Herczeg Ferenc.** 1. Emlékezései. 264 l. — Ism. I. Szemlér Ferenc. Erd. Helikon. 219—220. l. — Szinnyi Ferenc. Napk. 92—93. l. — (T. T.) Nemzeti Kultúra. 60—61. l. — Hungarus Viator. Debr. Szemle. 334—335. l. — (Claire Gálochay.) Nouv. Revue de Hongrie. 100—101. l. — 2. Anci doktor lesz. (Elbeszélések.) 226 l. — Ism. R. Uj Élet. 52. l. — 3. Ádám, hol vagy? (Regény.) — Ism. Császár Elemér. Uj Idők. II. 783. l. — Karl Sebestyén. P. Lloyd. 290. reggeli sz.
- Herczeg Ferenc.* Emlékezéseimből. Koszorú. 4—8. l.
- Balla Ignác.** A «Szendrey Júlia» diadalútja Itáliában. P. Hirl. 267. sz.
- U. az.** Magyarország Herczeg Ferenc műveiben. P. Hirl. 70. sz.
- Kerecsényi Dezső.** Herczeg Ferenc negyven év kritikájában. M. Szemle. 20. k. 135—142. l.
- Kocsis Lénárd.** A költői tehetség. Györi Szemle. 126—129. l.
- Or. Vasárnap.** 63. l. — *Tárkányi Tihamér*. Nemzeti Kultúra. 54—58. l. — Uj Idők. I. 9—11. l. — Koszorú. 54—55. l. — Diarium. 200. l.
- Hetyey Gaby, Kassayné.** Staccato. (Versek.) Bártfai Szabó László előszavával. 46 l. — Ism. S. G. Literatura. XVII. l.
- Hevér Balázs.** Hevér Balázs. Nyugat. I. 132. l.
- Hevesi Lajos.** *Rudolf Lothar*. Deutsch-ungarische Meisterschriftsteller. P. Lloyd. 31. reggeli sz.
- Holló Ernő.** Mindent meglátni benned, lélek. (Versek.) 57, (6) l. — Ism. Csura Miklós. Katolikus Szemle. 193. l.
- Homor István.** G. P. Homor István. Irodört. 105. l.
- Honthy István.** Galamb a héják közt. (Regény.) — Ism. M. Hirl. 16. sz.

- Horváth Árpádné.** *Violaszín alkony.* (Versek.) Nagyvárad. 75, (4) l. — Ism. Vajthó László. Napk. 288. l. — Reményik Sándor. Pásztortűz. 100. l. — Csura Miklós. Katolikus Szemle. 193—194. l.
- Horváth Béla.** *Legjobb a lehetetlen.* (Versek.) — Ism. Kállay Miklós. Képes Krónika. 51. sz.
- Horváth Izabella.** *Sárdagasztók.* (Versek.) 88 l. — Ism. M. Hirl. 4. sz.
- Horváth János.** *Horváth János.* Nyugat. I. 204—205. l.
- Horváth Zoltán.** *Álmok lakodalma.* (Versek.) — Ism. M. Juhász Margit. Napk. 97. l.
- Horvay Magda.** *Horvay Magda.* Nyugat. I. 267. l.
- Hugó Károly.** *Ifj. Erdélyi László.* Hugó Károly élete és művei. Szeged. 114 l. — Ism. —ó. Irodört. 35—36. l.
- Hunyadi Sándor.** 1. *Téli sport. Családi album.* (Kis regények.) — Ism. (— m —) M. Hirl. 277. sz. — Bodó Béla. Magyarország. 272. sz. — (d. m.) Bpti Hirl. 291. sz. — 2. *Aranyifjú.* (Bűnügyi történet 3 felvonásban.) Vig-színház, 1933 dec. 16-án. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 52—53. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. I. 63. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 126—127. l. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 20. köt. 268. l. — Szira Béla. Katolikus Szemle. 447. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. 36—37. l.
- Hunyady István.** *Zengő kövek.* (Versek.) — Ism. Ifj. D. B. Élet. 625. l. — (k.) Nemz. Ujs. 84. sz.
- Huszka József.** *G. P. Huszka József.* Irodört. 105. l.
- Ijjas Antal.** *Szienenai legenda.* (Regény.) — Ism. Dénes Tibor. Napk. 549. l. — Teleszky Anna. Korunk Szava. 143. l. — Horváth Richárd. Vasárnap. 89. l. — —s. Nemz. Ujs. 51. sz.
- Illés Sándor.** *Halott mesék.* (Versek.) — Ism. L. E. Híd. 8. sz.
- Illyés Gyula.** 1. *Ifjúság.* (Vers.) Debrecen. 40 l. — Ism. Tóth Béla. Debr. Szemle. 44. l. — Pörje Sándor. Tanu. 96—97. l. — Murányi-Kovács György. Független Szemle. 180—181. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika 13. sz. — 2. *Oroszország.* (Uti rajzok.) — Ism. Szerb Antal. Erd. Helikon. 798—799. l. — Bálint György. Nyugat II. 504—506. l. — Nagy Lajos. U. o. II. 603—605. l. — Makkai László. Pásztortűz. 453—454. l. — F. J. 8 Órai Ujs. 180. sz. — (sz —ór.) P. Napló. 284. sz. — (—m—) M. Hirl. 277. sz. Ignotus Pál. Az út. Esti Kurir. 124. sz.
- Kozocsa Sándor.** *Illyés Gyula.* Híradó. (Pozsony.) 28. sz. — *Németh Imre.* Nyugat. I. 359—363. l. — (ny. i.) Népszava. 26. sz. — *Reményik Zsigmond.* Korunk. 931—932. l.
- Indig Ottó.** *Magas iskola.* (Vígjáték.) — Bemutatta a kolozsvári Magyar Színház. — Ism. R. Nagy András. Erd. Helikon. 716. l.
- Jakus Imre és Kádár Gyula.** *Magvetőt vár a föld.* (Versek.) — Ism. (s. i.) Ujs. 158. sz.
- Jankovics Marcell.** *Tamárs Lajos.* Jankovics Marcell. M. Minerva. 310. l. — Jankovics Marcel. Híradó. 250. sz.
- János Alfréd.** *Minta érték nélkül.* (Versek.) — Ism. M. Juhász Margit. Napk. 546—547. l. — Rónay György. Vasárnap. 147. l.
- Janus Pannonius.** *Magyar költő magyarul.* Janus Pannonius. Főgel József előszavával. Berczeli A. Károly fordításai. Szeged. 63 l. + 6 képesmell. — Ism. P. Hirl. 234. sz. — Féja Géza. M. Írás. 6. sz. — Sinkó. Új Élet. 627. l. — Szatmári. Napk. 481 l.
- Berczeli A. Károly.** *Az ötszáz éves költő.* Kalangya. 339—341. l. — U. az. P. Hirl. Vas. 22. sz. — U. az. Izenet. 26—33. l.
- Geréb László.** *Janus Pannonius verseiből.* Apollo. 53—61. l.
- Husztai József.** *Janus Pannonius.* Pécs. (1931.) XIV, 448 l. — Ism. Z. A. Irodört. 29—30. l.
- Joseph Husztai.** *Janus Pannonius.* Nouv. Revue de Hongrie. 363—365. l. — *Magasi Artur.* Élet. 434—435 l. — *Nyáry László.* Ujs. 232. sz. — *Pálfi Márton.* Pásztortűz. 187. l. — *Posszonyi László.* Nemz. Ujs. 135. sz. — *Surányi Miklós.* M. Írás. 8—9. sz. — *Thurzó Gábor.* Napk. 443—446. l. és Erd. Helikon. 277—281. l. — U. az. Katolikus Szemle. 532—541. l. —

- Josef Turóczy-Trostler.* P. Lloyd. 116. esti sz. — *Vas István.* Nyugat. II. 169—170. l. — *Képes Krónika.* 39. sz. — *Janus Pannonius epigrammái.* Napk. 723—724. l. — *Janus Pannonius Társaságunkban.* Irodőtört. 224. l. — *Jarnó József.* G. P. Jarnó József. Irodőtört. 231. l. — *Ujs.* 249. sz. — *Jászai Mari.* *Hevesi Sándor.* Jászai Mari utcája. Magyarország 250. sz. — *Rédey Mária.* Kassainé ifjasszony. Nyugat II. 291—298. l. — *Liebesbriefe der Tragödin Jászai.* P. Lloyd. 223. reggeli sz. — *Jókai Mór.* Kőszivű ember fia. Szinre alkalmazta: Hevesi Sándor. Magyar Színház. — *Ism. (B. L.) Élet.* 1004. l. — *Borka Géza.* A Jókai-kritika revíziója. Nemzeti Kultúra. 244—247. l. — *Czunya Miklós.* Jókai töröktárgyú regényeinek forrásairól. 62 l. — *Dercze Lajos.* Jókai levele Debrecen polgármesteréhez. Debreceni Szemle. 29. l. — *Feszi Masa.* Jókai, Komárom és a naszvadi virág. P. Hirl. 256. sz. — *Hegedűs Loránt.* Jókai, Kossuth és Bródy Sándor. P. Hirl. 232. sz. — *Hegedűs, Sándor v.* Erinnerungen an Jókai. P. Lloyd. 129. reggeli sz. — *Horváth Béla, vitéz.* Ahol Jókai Mór bujdosott. M. Hirl. 5. sz. — *Környei Elek.* Jókai Mór Pozsonyban. P. Hirl. 103. sz. — *Megyeri Ella.* A pápai kollégium két híres diákjánál: Petőfinél és Jókainál. Magyarország. 84. sz. — *Móra Ferenc.* Jókai szegedi látogatásai. M. Hirl. 141. sz. — *Oravecz Odön.* Jókai «Új földesúr»-ának egy epizódforrása. Irodőtört. 25—26. l. — *P. A.* Mit mondott Bismarck Jókainak 1874-ben. P. Hirl. 36. sz. — *Pásztor Árpád.* Jókai Mór városában. P. Napló 113. sz. — *Peterdi Andor.* Jókai Mór a zsidókról és egy mai história. Mult és Jövő. 104—105. l. — *Rajka László.* A «Névtelen vár» hőse. Vasárnap. 496—502. l. — *S. A.* Jókai szíve. P. Hirl. Vas. 24. sz. — *Schöpflin, Aladár.* Maurice Jókai. Nouv. Revue de Hongrie. 501—504. l. — *Sziklay László.* Ismét a Jókai-kritika. Nemzeti Kultúra. 312—314. l. — *Szirák Ferenc.* Dickens-hatás egy Jókai-regényen. Irodőtört. 134—137. l. — *Tábori Kornél.* Jókai kedélyes fogsága. M. Hirl. 91. sz. — *Jókai* megálmodja a huszadik századot. Magyarország. 291. sz. — *Jókai Mór* levele Kiss Arnoldhoz. Egyenlőség. 36—37. l. — *Jónás Károly.* Tarka könyv. 127 l. — *Ism. (U.) Diarium.* 16. l. — *Jósika Miklós.* *Tamás Ernő.* Jósika Miklós, a regényíró és a regényhős. P. Hirl. Vas. 17. sz. — *József Ferenc fhg.* Columbus. (Drámai költemény.) Belvárosi Színház. — *Ism. Napk.* 296. l. — *Juhász Ferenc és Lyachovits István.* Virágok a domboldalon. (Versek.) — *Ism. Szabó Zoltán.* Napk. 30. l. — *Juhász Gyula.* *Féja Géza.* A magyar költő verses könyve. (Látogatás Juhász Gyulánál.) Magyarország. 64. sz. — *Magyar László.* Néhány óra Juhász Gyula önkéntes börtönében. M. Hirl. 73. sz. — *(m. l.)* Juhász Gyula ismét dolgozik. M. Hirl. 209. sz. — *Juhász László.* *Hegyaljai Kiss Géza.* Ciprus ág Juhász László sírjára. Lelkeszegyesület. 48. sz. — *Juristowski Miklós.* Élmények és elbeszélések. (Elbeszélések.) 150 l. — *Ism. vitéz Pölöskei János.* Függetlenség. 16. sz. — *Justh Zsigmond.* *Féja Géza.* Justh Zsigmond és Török Gyula. M. Irás. 3. sz. — *Gálós, Magda.* Sigismond Justh et Paris. 119 l. — *Ism. Halász Gábor.* Századok. 470. l. — *Lám Frigyes.* Katolikus Szemle. 253—284. l. — *(L. Oláh.)* Nouv. Revue de Hongrie. 210. l. — *Kacsári Imre.* 1. Szelid vágyak perceiből. (Versek.) — *Ism. S. G.* Literatura. 216. l. — 2. Szegény ember hagyatéka. (Versek.) — *Ism. Szabó Zoltán.* Napkelet. 30. l.

- Kacsó Dénes.** Elfelejtett fiatalok. (Regény.) 212 l. — Ism. Hamvas József. Prot. Szemle. 125. l.
- Kádár Endre.** Önbüntetés. (Regény.) — Ism. Pálóczi Horváth György. Magyarország. 285. sz. — (B. Gy.) P. Napló. 284. sz.
- Kaffka Margit.** *Radnóti Miklós.* Kaffka Margit művészi fejlődése. Szeged. 104 l. — Ism. Solt Andor. IK. 413. l. — Szabó Zoltán. Élet. 686. l. — M. Szemle. 22. köt. 1. sz. IX. l. — Rónay György. Vasárnap. 468. l. — Jos. Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 164. esti sz. — Gogolák Lajos. Bp. Hirl. 176. sz. — (B. Gy.) P. Napló. 176. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 36. sz. — Boldizsár Iván. Nemz. Ujs. 209. sz.
- (f. g.) Kaffka Margit. M. Hirl. 158. sz. — *Gálochy, Claire.* Nouv. Revue de Hongrie. IX. 401—407. l. — *Rónay Mária.* Literatura. 241—245. l.
- Kállay Miklós.** Trón a vérhegyen. (Regény.) 359. l. — Ism. Uj Idők. I. 180. l. — Pannonh. Szemle. 319. l.
- Kántorné, Engelhardt Anna.** *Barna János.* Kántorné, Engelhardt Anna. M. Otthon. 4. sz.
- Kapi Béla.** Isten hárfása. (Történeti elbeszélés.) Győr. 254. l. — Ism. Maróthy Jenő. Prot. Szemle. 171—174. l. — (n—n) Evang. Élet. 4. sz. — Szigethy Lajos. Prot. Tanügyi Szemle. 78—79. l.
- Karácsony Benő.** Uj élet kapujában. (Regény.) Kolozsvár. 165, 178 l. — Ism. Sümegh Lóthár. Pannonh. Szemle. 150. l.
- Kardos Béla.** Szép szó, jó szó. (Versek.) Szilasbálhás. 46 l. — Ism. (Sz. L.) P. Napló. 10. sz.
- Karinthy Frigyes.** 1. Még mindig így irtok ti. (Humoreszkek.) 192 l. — Ism. Pörje Sándor. Tanu. 97—99. l. — Németh Andor. A Toll. 50—51. l. — Rónay György. Vasárnap. 40—41. l. — Nemz. Ujs. 51. sz. — 2. 100 új humoreszk. 224 l. — Ism. Török Sophie. Nyugat. I. 503—505. l. — Nemz. Ujs. VI. 24. sz. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 118. esti sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 21. sz. — Bp. Hirl. 113. sz. — Ujs. 158. sz. — B. A. Magyarország. 182. sz.
- Kardos László.* Karinthy-est Debrecenben. Nyugat. I. 122—123. l.
- Kézai Simon.* A Toll. 218—220. l. — *László István.* Független Szemle. 17—18. l.
- Kármán József.** *Rónay György.* Werther és Fanni. Vasárnap. 387—389. l.
- Károly Sándor.** Láng. (Regény.) Arad. 317 l. — Ism. Kós Károly. Erd. Helikon. 291—295. l. — Molter Károly. Pásztortűz. 173. l. — Kolozsvári G. Emil. Prot. Szemle. 120—122. l. — P. Hirl. 23. sz. — Brisits Frigyes. Katolikus Szemle. 315—316. l. — M. N. J. Korunk. 320—321. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 4. sz. — Barabás Béla. Ujs. 62. sz. — (V. T.) M. Hirl. 10. sz.
- (f. g.) Károly Sándor. Ujs. 129. sz. — (cs. z.) Láthatár. 1. sz.
- Károlyi Árpád.** Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 591 l. — Ism. B. Gy. Irodört. 87—88. l.
- Károlyi Gáspár.** *Zoványi Jenő.* Mettől meddig. Károlyi Gáspár tályai pap és meddig gönci? Prot. Szemle 369—370. l.
- Kárpáti Aurél.** *Wagner Lilla.* A manézis igazi lelke. Literatura. 40—41. l.
- Kassák Lajos.** 1. A telep. (Regény.) 248 l. — Ism. Kardos László. Válasz. 161—162. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. I. 57—58. l. — Bözödi György. Pásztortűz. 235—236. l. — Tamás Lajos. M. Minerva. 94—95. l. — — 6. Uj Magyarország. 78. l. — Féja Géza. M. Irás. 107. l. — Tamás Lajos. Uj Élet. 243—244. l. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 469—471. l. — 2. Az utak ismeretlenek. (Regény.) 191 l. — Ism. Thurzó Gábor. Napk. 342—343. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 310—311. l. — Bözödi György. Pásztortűz. 235—236. l. — Németh Andor. 128—130. l. — Horváth Richárd. Vasárnap. 230. l. — Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 73. esti sz. — (ág.) P. Napló. 47. sz. — Molnár Lajos. M. Kultúra. I. 469—471. l. — Aczél Benő. Esti Kurir. 51. sz. — Polónyi György. M. Hirl. 73. sz. — (D. A.) Magyarország. 164. sz. — 3. Menekülők. (Novellák.) Debrecen. 75 l. — Ism. Tóth Béla. Debr. Szemle. 44. l. — 4. Munkanélküliek. (Regény.) I—II. köt. 191, 205 l. — Ism. Kolozsy Tibor. Híd. 8. sz. — 5. Egy ember élete.

- VII—VIII. köt. — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 277. reggeli sz. — (k—ny.) M. Hirl. 272. sz.
- Falus Ervin.* A szocialista irodalom és Kassák Lajos. Munka. 996—999. l.
- Kassák Lajos.* Nyugat. II. 418—430. l. — *Lesznai Anna.* Nyugat. I. 271—274. l. — *Szenes Piroska.* Századunk. 147—153. l.
- Kaszab Hona, Szántóné.* Szavak az árnyékombhoz. (Versek.) — Ism. L. G. P. Napló. 284. sz.
- Katona József. Balanyi György.* Katona József, mint történetíró. Irod-tört. 113—125. l.
- B. L.* Az új Bánk bán és a Nemzeti Színház. Élet. 451. l.
- Császár Elemér.* Katona és Bánk bánja. Nemzeti Kultúra. 1—7. l.
- Galamb Sándor.* A félreértett Gertrudis. Élet. 398—399. l.
- Janovics Jenő.* Ma van száz éve, hogy az eltemetett Bánk bán fel-támadt a kolozsvári színpadon. P. Napló. 201. sz.
- M. Juhász Margit.* Déryné ifjasszony és a Bánk bán költője. Szabolcsi Szemle. 184—191. l.
- Tamás Ernő.* A Bánk bán százéves színpadi élete. P. Hirl. Vas. 34. sz.
- Vásárhelyi János.* «Bánk bán» izenete. Pásztortűz. 419—420. l.
- Waldapfel József.* Idézetek a Bánk-bánban. Irodalomtörténeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 221—245. l. Önállóan is: 27 l. — Ism. Sehöpflin Aladár. Nyugat. II. 525—530. l. (A Bánk bán — plágium?) — Földessy Gyula. Orsz. Középkisk. Tanáregyes. Közl. 68. k. 136—138. l.
- Waldapfel József.* Katona első történeti drámái. IK. 32—50. l.
- Katona és Sziligeti száz év fordulóján.* P. Hirl. 201. sz.
- Kozocsa Sándor.* Diarium. 184. l. — *Rédey Tivadar.* Napk. 426—427. l.
- Kazinczy Ferenc. Sziklay László.* Kazinczy az irodalom kérdéseiről. Kassa. 71 l. — Ism. (agy.) Nemzeti Kultúra. 248—250. l.
- Zsoldos Jenő.* Kazinczy Ferenc és a zsidóság. M. Zsidó Szemle. 34—39. l. Önállóan is: 46 l.
- Ahol Kazinczy 80 krajcárért dolgozott. (Ismeretlen Kazinczy-írások és képek.) P. Napló. 178. sz.
- Irodalmi problémák. Napkelet. 20. l.
- Jubileumi vasárnap Széphalmon. P. Napló. 294. sz.
- Kelemen Viktor.* Mese a denevérről. (Bohózat 3 felvonásban.) Bemutatta a Kamara Színház. — Ism. B. L. Élet. 251. l. — László István. Független Szemle. 82. l.
- Kelen László.* Az emlékek felé. (Versek.) 78 l. — Ism. P. Hirl. 193. sz. — t. P. Lloyd. 170. esti sz.
- Szentmihályi Péter.* Kelen László. Szabolcsi Szemle. 131—132. l.
- Keleti Jenő.* Csavargás közben. (Versek.) 32 l. — Ism. Szabó Zoltán. Napkelet. 30. l.
- Keleti Márton.* Az ucca emberei. (Regény.) 117 l. — Ism. Enyed György. Prot. Szemle. 58—59. l. — Vajlok Sándor. M. Minerva. 191. l.
- Keller Imre.* Tisztán egy életen át. (Regény.) Kassa. — Ism. Zapf László. M. Írás. 5. sz.
- Kemény György.* Kemény György. P. Napló. 45. sz. — Koszorú. 56. l.
- Kemény János.* Kutyakomédia. (Regény.) Kolozsvár. — Ism. Kovács László. Erd. Helikon. 627—628. l. — Járosi Andor. Pásztortűz. 303—304. l. — Possonyi László. M. Írás. 8—9. sz. — Kázmér Ernő. Kalangya. 935—937. l.
- Kemény Simon.* Reménytelen menekülés. (Versek.) 167 l. — Ism. L. G. Az Est. 90. sz. — i. P. Hirl. 171. sz. — Bálint György. P. Napló. 96. sz. — Relle Pál. M. Hirl. 113. sz.
- Kemény Zsigmond.* A rajongók. (Regény.) — Ism. L. L. Az Est. 48. sz.
- Erdélyi Pál.* A rajongók szerzője. P. Napló. 259. sz.
- Haraszthy Gyula.* Adalék Kemény Zsigmond publicisztikai munkásságához. IK. 403—404. l.

Haraszthy Gyula. Kemény Zsigmond irodalom szemlélete. Irodalomtörténeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 91—107. l. Önállóan is: 19 l.

Kárpáti Aurél. A rajongók. P. Napló. 48. sz.

(sz. r.) A rajongók. P. Napló. 84. sz.

Baró Kemény Zsigmond. Bpesti VI. ker. Kemény Zsigmond realisk. Ért. 2. l.

Kenedy Géza. Kenedy Géza. Koszorú. 55. l.

Képes Géza. Márványba véslek. (Versek.) 48 l. — Ism. Thurzó Gábor. Erd. Helikon. 643. l.

Késmárky Róza, B. 1. Szent rögeszme. (Regény.) — Ism. (K. A.) Napk. 173. l. — Reményik Sándor. Pászortűz. 101. l. — 2. Színfoltok egy régi palettáról. (Elbeszélések.) — Ism. Bp. Hirl. 22. sz.

Keszi István. Keszi István. Nyugat. I. 205—206. l.

Kibédi Sándor. Szeptember végén. (Színmű.) Kolozsvár. — Ism. Fábry Zoltán. Korunk. 397—398. l.

Kincs István. *Martinkovics Lajos.* Kincs István. Sopron. 22 l. — Ism. Haraszthy Gyula. IK. 206—207. l.

Mihály László. Ősi rögön — új célokért. Nemz. Ujs. 4. sz.

Királyhegyi Pál. Az idegen. (Regény.) 243 l. — Ism. Kardos László. Nyugat. II. 283. l. — L. A. P. Hirl. 165. sz. — —dor. P. Lloyd. 111. esti sz. — (Dö—r.) Bp. Hirl. 141. sz. — Siklós Ferenc. P. Napló. 97. sz. — Bodó Béla. Magyarország. 99. sz. — Gál Imre. Esti Kurir. 179. sz.

Kis János. *Tolnai Gábor.* Kis János Journal-terve a XVIII. század végén. Könyvtári Szemle. 28. l.

Kisfaludy Boldizsár. *Gálos Rezső.* Kisfaludy Boldizsár levelei. Györi Szemle. 90—102. l.

Kisfaludy Sándor. *Darnay Kálmán.* Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza néma szerelmi vallomása. Magyarság. 148. sz.

Ember Gyula. Kisfaludy Sándor Draguignanban. IK. 282—289. l.

Gálos Rezső. Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza házassága. IK. 83—87. l.

U. az. Sághy Ferenc levelei Kisfaludy Sándorhoz. IK. 279—282. l.

H. A. Kisfaludy Sándor három érzelmes hónapja a provence-i kisvárosban. Bp. Hirl. Vas. Ujs. IV. 1. sz.

Kristóf György. Kisfaludy Sándor Erdélyben. Erd. Muz. Egyesület Emlékkönyve. 37—43. l.

Müller Lipót. Kisfaludy Sándor Draguignanban. Debr. Szemle. 314—315. l.

Olay Ferenc. Kisfaludy Sándor francia hadifogsága a Provenceban. Nemz. Figyelő. 1933. 52. sz.

Poupé, Edmond. Alexandre Kisfaludy à Draguignan. Revue des Etudes Hongrois. 3—4. sz.

Szimon Béla. Kisfaludy Sándor írói köre. 133 l. — Ism. Ifj. Clauser Mihály. Debr. Szemle. 48. l. — N. S. Irodört. 34—35. l. — T. P. Lloyd 209. esti sz.

Alexandre Kisfaludy à Draguignan. Gazette de Hongrie 11. sz.

Kisfaludy Sándor — francia hadifogságban. 8 Orai Ujs. 258. sz.

Kisléghy Kálmán. Vasárnapok. (Versek.) — Ism. Hegedüs Lóránt. P. Hirl. 11. sz. — t. P. Lloyd 51. esti sz.

Kiss Ákos. Marjana. (Színmű 4 felvonásban.) — Ism. P. Hirl. 70. sz. — P. Napló. 118. sz. — Ujs. 113. sz.

Kiss Dezső. Költemények. I—II. köt. — Ism. P. Hirl. 70. sz. — Nemz. Ujs. 27. sz.

Kiss Gábor. Szolnoki hárfá. (Versek.) Harsányi Zsolt bevezetésével. Szolnok. 65 l. — Ism. P. Hirl. 119. sz.

Kiss István. Hála Istennek! Vége az ifjúságnak! (Regény.) Nagykároly. 64 l. — Ism. Kardos László. Nyugat II. 283. l.

Kiss István. Nyugat. I. 266—267. l.

- Kiss Iván.** *Waldapfel József.* Gertrudis mártíromsága. IK. 90. l.
Kiss József. *Juhász Márton.* Három költő a Krisztus-kereszt előtt. Katolikus Szemle. 358—367. l.
K. A. Kiss József és kerek asztala. P. Napló. 10. sz.
Rubinyi Mózes. Kiss József emlékezete. Mult és Jövő. 44—47. l.
Zsoldos Jenő. Nordau levelei Kiss Józsefhez. Mult és Jövő. 12. sz.
Kiss Menyhért. Magyar Miatyánk. 94 l. — Ism. V. M. Irodört. 168. l. — Kozoru. 44—45. l.
G. P. Kiss Menyhért. Irodört. 231. l. — Kiss Menyhért. Uj Idők. II. 565. l.
Kiss Tamás. Kiss Tamás. Nyugat. I. 266. l.
Kiss Tamás I. Kovács Imre.
Klebelsberg Kuno. *Lábán Antal.* Gróf Klebelsberg Kuno mint kultúrpolitikus. Bpti Szemle. 233. köt. 113—119. l.
Kóbor Noémi. Mi lett belőlem! (Regény.) 169 l. — Ism. r. r. Bpti Szemle. 235. köt. 127—128. l. — Pap Károly. Nyugat. I. 179—180. l. — P. Hirl. 11. sz. — n. P. Lloyd 31. reggeli sz. — Mult és Jövő. 150. l. — B. E. Uj Magyarság. 142. l. — Nemz. Ujs. 27. sz. — F. J. 8 Órai Ujs. 13. sz. — M. S. Ujs. 16. sz.
Kóbor Tamás. Hamlet az irodában. (Regény.) 211 l. — Ism. Pap Károly. Nyugat. I. 179. l. — P. Hirl. 11. sz. — b. a. P. Hirl. 79. sz. — P. Lloyd. 31. reggeli sz. — Hevesi András. Tükör. 4. sz. — P. E. Mult és Jövő. 151. l. — Morvay István. Uj Magyarság. 127. l. — K. A. P. Napló. 45. sz. — F. J. 8 Órai Ujs. 13. sz.
Kodolányi János. 1. Sötétség. (Regény.) Debrecen. 64 l. — Ism. Tóth Béla. Debr. Szemle. 44. l. — S. Uj Élet. 53. l. — 2. Kűszöb. (Kisregények.) 152 l. — Ism. Juhász Géza. Napk. 675—676. l.
Koháry István. *Gálos Rezső.* Adat Koháry István életrajzához. IK. 195. l.
Kolosa Elvira hátrahagyott versei: Cipruslombok. Kiadta: Kolosy Lajos. Kunhegyes. (1933.). — Ism. M. Juhász Margit. Napk. 547. l.
Kolozs Gyula. Aforizmák. 67 l. — Ism. S. G. Literatura. 192. l.
Komáromi János. 1. Munkái. XVII—XX. köt. — Ism. Dénes Tibor. Napk. 289—290. l. — M. Hirl. 33. sz. — Vajthó László. Prot. Szle. 461—462. l. — 2. Zágon felé. (Regény Mikes Kelemenről.) 283 l. — Ism. Galamb Sándor. Napk. 725—726. l. — P. Hirl. 255. sz. — Alszeghy Zsolt Katolikus Szemle. 761—762. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. II. 533—536. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 47. sz. — P. Lloyd. 248. esti sz. — (k. i.) M. Hirl. 254. sz. — (D.—) Bp. Hirl. 260. sz. — s. Nemz. Ujs. 260. sz. — Pethő Sándor. Magyarság. 251. sz.
Komáromy József. Éjjéli Madonna. (Novellák.) 107 l. — Ism. S. G. Literatura. 78. l.
Komjáthy Jenő. *Horváth János.* Ujabb költészetünk világnézeti válsága. Irodört. 1—9. l.
Patonay Sándor. Adatok Komjáthy Jenő életéhez. Irodört. 201—208. l.
Komlós Aladár. Római kaland. (Regény.) 152 l. — Ism. Sztinyai Zoltán. Erd. Helikon. 370—371. l. — Rédey Tivadar. Napkelet. 25—26. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 183—184. l. — R. L. Korunk Szava. 39. l.
Benedek Marcell. A Komlós-ügy. Századunk. 139. l.
Peterdi Andor. Komlós Aladár. Mult és Jövő. 76. l.
Zsolt Béla. A Bródy-ügy. A Toll. 137—138. l.
Komlós Artur. G. P. Komlós Artur. Irodört. 45. l.
Komor András. 1. Nászinduló. (Regény.) 315. l. — Ism. M. Hirl. 107. sz. — 2. R. T. (Regény.) 205 l. — Ism. Majthényi György. Napk. 600—601. l. — Thurzó Gábor. Élet. 326. l. — Thurzó Gábor. Pásztortűz. 317. l. — Lesznai Anna. Nyugat. I. 588—589. l. — Németh Andor. A Toll. 155—156. l. — Josef Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 118. esti sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 21. sz. — B. Gy. P. Napló. 176. sz. — Ignotus Pál. Esti Kurir. 145. sz.
Kónyay Elemér. G. P. Kónyay Elemér. Irodört. 105. l.

- Kónyi János.** *György Lajos.* Kónyi János Democritusa. 175 l. — Ism. J. Trostler. Deutsch-Ung. Heimatsbl. 168. l.
- Kopcsányi Márton.** *Kopcsányi Jánosné Schürz Erzsébet.* Kopcsányi Márton ferenczrendi szerzetes élete és irodalmi munkássága. 96 l. — Ism. Sz. Z. Irodört. 212. l.
- Korcsmáros Nándor.** Füsti fecske. (Vigjáték, 1933.) — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 49. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 61. l. — Schöpflin Aladár. Tükör. 1. sz. — F. G. M. Írás. 109—110. l.
- Koroda Pál.** *H. A. Koroda Pál szobortalpazatára.* 8 Orai Ujs. Halottaink. Koszoru. 57—58. l.
- Korompai József.** *G. P. Korompai József.* Irodört. 170. l.
- Korvin Lajos.** Tömegszállítás. (Versek.) 39 l. — Ism. (—t.) P. Napló. 176. sz. — M. Hirl. 57. sz.
- Kós Károly.** Az országépítő. (Regény.) I—II. köt. 438 l. — Ism. Tolnai Gábor. Napk. 480—481. l. — r. r. Bpesti Szemle. 234. köt. 379—384. l. — Kozocsa Sándor. Láthatár. 2—3. sz. — Thurzó Gábor. Élet. 347. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. I. 583—585. l. — Bethlen Margit. P. Hirl. 104. sz. — Alszegey Zsolt. Katolikus Szemle. 379—380. l. — Kemény Gábor. Korunk. 485—488. l. — Szabédi László. Prot. Szemle. 389—392. l. — Tamás Lajos. M. Minerva. 157—158. — t. t. P. Lloyd. 96. esti sz. — I. G. Uj Magyarország. 174. l. — Possonyi László. Korunk Szava. 191—192. l. és u. az M. Kultúra. I. 418—421. l. — Török Pál. Prot. Szemle. 507—511. l. — Féja Géza. U. ott. — Tamás Lajos. Új Élet. 624. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 16. sz. — Bertalan István. Bp. Hirl. 90. sz. — P. Á. P. Napló. 96. sz. — Nemz. Ujs. 73. sz. — s. U. ott. 93. sz. — Pünkösti Andor. Ujs. 87. sz. — Környi Elek. Hiradó. 210. sz. — (k. i.) M. Hirl. 88. sz. — Szántó György. Szabadság. 25—26. sz.
- Bucufa, Emanoil.* Kós Károly. Érd. Helikon. 299—301. l. — *Kemény János.* Erd. Helikon. 233—234. l. — *S. Nagy László.* Literatura. 203—204. l. — *Possonyi László.* M. Írás. 3—9. l. — *Reményik Sándor.* Pászortüz. 32—33 l. — *Sik Sándor.* Pászortüz. 159—160. l. — Az Erdélyi Múzeum Kós-száma. P. Hirl. 5. sz.
- Kósa Lajos.** 1. Jaj az erősnek. (Versek.) — Ism. P. Hirl. 245. sz. — 2. Tükör. (Versek.) — 3. Kőd előttem. (Versek.)
- Kossán Klára.** Versek. — Ism. S. G. Literatura. XVIII. l.
- Kossuth Lajos.** *Bajcsy-Zsilinszky, Andreas.* Kossuth in neuem Licht. P. Lloyd. 164. reggeli sz.
- Bodrogi János.* Kossuth Lajos hírlapírói munkássága. A Sajtó. 7—8. sz.
- Darnay Kálmán.* Kossuth Lajos kéziratai. Magyarország. 208. sz.
- Földes Béla.* Friedrich List, Ungarn und Ludwig Kossuth. P. Lloyd. 33. reggeli sz.
- Hegedüs Loránt.* Jókai, Kossuth és Bródy Sándor. P. Hirl. 232. sz.
- Hegedüs Loránt.* Kossuth Lajos, legendák hőse. (Regény.) — Ism. Lakatos László. Est. 268. sz. — Fenyő Miksa. Nyugat. II. 530—534. l. — D. Kocsis László. Magyarország. 269. sz.
- Hegedüs Loránt.* Kossuth Lajos titkos levelei a turini állami levéltárban. Bpesti Szemle. 235. köt. 165—176. l.
- Hegedüs Loránt.* Kossuth Lajos elindul útjára. Nyugat. II. 257—469. l.
- Hegedüs Loránt.* Kossuth Lajos titkosírása. P. Hirl. 107. sz.
- Hungarus Viator.* Kossuth emlékiratai Párizsban. Debr. Szemle. 30—32 l.
- Kiss Géza.* *Hegyaljai.* Emléktábla Kossuth börtönén! P. Hirl. 110. sz. — Hol és mikor esküdött meg Kossuth Meszlényi Teréziával? P. Hirl. 2. sz. — Kossuth Lajos Macbeth-fordítása. Bpti Szemle. 234. köt. 75—90 l. és Bp. Hirl. Vas. Ujs. VI. 24. sz. — Kossuth Lajos karácsonyai. P. Hirl. XII. 25. sz. — Kossuth Lajos levele Szemere Miklóshoz. Bp. Hirl. Vas. Ujs. IV. 1. sz. — Kossuth Lajos levelei feleségéhez. M. Szemle. 21. köt. 194—200., 288—296. l.
- Kovács Dénes.* Kossuth Lajos halálának negyvenedik évfordulója. P. Hirl. 63. sz.

- R. M. A. Kossuth Lajos ismeretlen levele.* P. Napló. 254. sz.
Supka Géza. Kossuth Lajos romantikus barátsága Dembinski grófnővel. M. Hirl. 260. sz.
- Kosztolányi Dezső.** 1. Bölcsőtől a koporsóig. (Reflexiók.) 179 l. — Ism. Kovács László. Erd. Helikon. 67—68. l. — Kardos Pál. Válasz. 75—76. l. — Pörje Sándor. Tanu. 99—100. l. — Benedek Marcell. Századunk. 47. l. — Németh Andor. A Toll. 51—52. l. — Erdőházy Hugó. M. Minerva. 68. l.
- Dezséri György.* Kosztolányi Dezső nyelvújítása. Korunk. 380—382. l. (d. j.) Kosztolányi Erdélyben. Pásztortűz. 172. l.
- Halász, Gabriel.* Désiré Kosztolányi. Nouv. Revue de Hongrie. 381—384. l. — *Náday József.* M. Hirl. 73. sz. — Ref. Élet. 157. l.
- Kovács Endre.** Panoptikum. (Novellák.) Pozsony. — Ism. Tamás Lajos. M. Minerva. 318. l. — (k. e.) Híradó. 292. sz.
- Kovács György.** Varjak a falu felett. (Regény.) Brassó. — Ism. I. Szemlér Ferenc. Erd. Helikon. 471—472. l. — Thurzó Gábor. Élet. 646. l. — Kovács József. Pásztortűz. 337. l.
- Kováts József.* Két fiatal regényíró. Pásztortűz. 337. l.
- Kovács Imre és Kiss Tamás.** Szembe a széllel. (Versek.) Debrecen. 77 l. — Ism. M. Juhász Margit. Napk. 547—548. l. — Pannonh. Szemle. 315. l. — Csuka Zoltán. Ref. Élet. 138. l. — Harsányi István. Prot. Szemle. 396. l.
- Kováts Péter.** Gyónás. (Versek.) — Ism. K. Vasárnap. 409. l.
- Kozma Andor.** *Kékyl Lajos* beszéde a Kozma Andor szülőházán elhelyezett emléktábla leleplezési ünnepélyén, Marcaliban, 1934 június 24-én. Ak. Ért. 308—310. l.
- Lám Frigyes.* Kozma Andor. Györi Szemle. 133—141. l. és klny. is: 11 l. Győr. — Ism. Literatura. XXXII. l. — Koszorú. 56—57. l. — Magyar-ság. 75. sz.
- Kozocsa Sándor.** *F. T.* A kritikáról. Uj Idők. II. 716. l.
- (*te.*) Kozocsa Sándor esztétikai tanulmányai. P. Hirl. 245. sz.
- Kölcsey Ferenc.** *Fekete Miklós.* Kölcsey művészetelméleti fejtegetései a rendszeres művészetfilozófia szempontjából. Miskolc. 60 l.
- Kincs Elek.* Kölcsey a közéletben. Szombathely. 62 l.
- Königsetler Ottó.** *G. P.* Königsetler Ottó. Irodört. 105. l.
- Könyvű László.** Tavaszí úton. (Versek.) — Ism. Igaz Szó. 51. sz. — Néptan. Lapja. 744. l.
- Körmendi Ferenc.** A boldog emberöltő. (Regény.) 850 l. — Ism. Harszthy Gyula. Bpti Szemle. 235. köt. 250—254. l. — Kázmér Ernő. Kalangya. 835—837. l. — Gyergyai Albert. Nyugat. II. 228—230. l. — P. Hirl. 130. sz. — Alszegey Zsolt. Katolikus Szemle. 506—507. l. — Thurzó Gábor. Független Szemle. 172—173. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 26. sz. — s. Nemz. Ujs. 129. sz. — Ujs. 146. sz. — Aczél Benő. Esti Kurir. 140. sz. — Barabás Gyula. Népszava. 220. sz. — M. Hirl. 123. sz. — M. Hirl. 129. sz.
- (—) Akinek sikerült. M. Hirl. 215. sz.
- Körmendi Zoltán.** Tükörcserepek. (Novellák.) — Ism. Arion. Független Szemle. 195—196. l.
- Kőrös Endre.** Öreg legények. (Versek.) Pápa. 125 l. — Ism. I. G. Ref. Élet. 278. l. — B. A. Magyarság. 182. sz.
- Körösi Csoma Sándor.** *Debreczy Sándor.* Körösi Csoma Sándor életéhez. Erd. Múz. Egyesület Emlékkönyve. 44—51. l.
- Magyar Győző.* Körösi Csoma Sándor, az ember és a tudós. Nemzeti Kultúra. 129—145 l.
- Maksay Albert.* Erd. Helikon. 475—480. l. — *Németh Gyula.* Ref. Élet. 127—128. l. — *Ravasz László.* Pásztortűz. 241. l. és Prot. Szemle. 257—258. l.
- Kristóf György.** Koszorú. 61. l.
- Krúdy Gyula.** 1. Az első Habsburg. (Regény.) 160 l. — Ism. t. t. Nemzeti Kultúra. 126—127. l. — 2. A festett király. (Regény.) 228 l. — Ism. t. t. Nemzeti Kultúra. 190—191. l.

- Lám Frigyes.* Krúdy Gyula és a Szepesség. Szepesi Híradó. 16—17. sz.
Rónay György. Krúdy Gyula. Vasárnap. 227—228. l.
- Krug Lajos, ifj.** Vérszerződés. (Versek.) Sopron. 68 l. — Ism. Néptan. Lapja. 547. l.
- Kuncz Aladár.** Black Monastery. (Regény.) London. — Ism. Erd. Helikon. 457—458. l. — *H. Á. Magyarország.* 68. sz. — *A New York Times* a Fekete kolostorról. P. Napló. 248. sz.
- Kuncz Jenő.** Emlékkönyv Kuncz Jenő hetvenedik születésnapjára. Győr. 184 l. — Ism. V. M. Irodórt. 90—91. l. — Varjas Béla. EPHK. 131. l.
- Kuncz Jenő.** Győri Szemle. 1—9. l.
- Lajtai Dániel.** Nem lehet nyugalom sem földön, sem égen. (Elbeszélő költemény.) — Ism. (—rdy.) P. Hírl. 267. sz.
- Lampérth Géza.** *Kozocsa Sándor.* Lampérth Géza. 1873—1934. Napk. 738. l. — Uj Idők. II. 738. l.
- László Aladár.** Egy nő, akinek multja van. Vigjáték 3 felvonásban. Belvárosi Színház, 1934 nov. 17. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 743. l. — B. L. Élet. 889—890. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. II. 606. l. — Szira Béla. Katolikus Szemle. 768—769. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 662—663. l. — Balassa József. M. Kultúra. II. 479—480. l. — Gáspár Jenő. Képes Krónika. 48. sz.
- László Miklós.** A legboldogabb ember. (Színjáték 3 felvonásban.) Nemzeti Színház 1934 okt. 6. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 679—680. l. — Berényi László. Élet. 791. l. — —nyi. Pásztortűz. 435. l. — Hámos György. Uj Idők. II. 509. l. — Szira Béla. Katolikus Szemle. 700—701. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 606—607. l. — EME. M. Irás. 8—9. sz. — Balassa Imre. M. Kultúra. II. 338. l. — Gáspár Jenő. Képes Krónika. 42. sz. — B. Vass. Gazette de Hongrie. 33. sz.
- Látos Sándor.** Nádtekők alatt. (Regény.) 110 l. — Ism. Benedek Marcell. Erd. Helikon. 70. l. — Merényi Oszkár. Prot. Szemle. 57—58. l. — Kardos László. Nyugat. II. 452. l. — Muzsnay László. M. Ut. 1. sz.
- Lázár Franciska E.** Csak vágyom az álomházába. (Versek.) — Ism. P. Hírl. 34. sz.
- Lázár József.** Lángok a tarlón. (Versek.) Csongrád. 112 l. — Ism. (—ö.) Képes Krónika. 40. sz.
- Lendvai István.** Koszorú. (Versek.) I. köt. 158 l. — Ism. Kállay Miklós. Napk. 596—597. l.
- Lengyel Angéla, Ferdinándyné.** Nagy Péntek. (Krisztus-dráma.) 104 l. — Ism. P. Hírl. 70. sz. — Alszegey Zsolt. Katolikus Szemle. 380—281. l. — Korunk Szava. 203. l. — Néptan. Lapja. 354. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 14. sz. — (—r. —l.) Nemz. Újs. 73. sz. — Sándor István. M. Kultúra. II. 68. l.
- Lenkei Henrik.** Utolsó roham. (Ujabb művei.) I. köt.: Versek. II. köt.: Drámák. 128. 174 l. — Ism. M. Hírl. 33. sz.
- Lenkei Lajos. G. P.** Lenkei Lajos. Irodórt. 45—46. l.
- Lenkei Zsigmond. G. P.** Lenkei Zsigmond. 105. l.
- Lerner Dezső. G. P.** Lerner Dezső. Irodórt. 105. l.
- Lévai Alajos.** Mesélnek a lángok. (Versek.) — Ism. d—t— Fialat Magyarország. 79. l. — (d. a.) Magyarország. 68. sz.
- Lévay József.** *Aranyí Lápót.* Lévay József. Ujs. 176. sz.
- Liditt Julia.** Bánató partján. (Versek.) — Ism. Szabó Zoltán. Napkelet. 29. l.
- Ligeti Ernő.** A néger hősszerelmes. (Regény.) 211 l. — Ism. Cs. Szabó László. Nyugat. I. 113. l.
- Ligeti Erzsébet.** Az oroszlán. (Vigjáték 3 felvonásban.) Belvárosi Színház. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 615—616 l. — B. L. Élet. 731. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 535. l. — Dénes Béla. Független Szemle. 174. l. — Balassa József. M. Kultúra. II. 293—294 l. — (—ö.) Képes Krónika. 39. sz.
- Ligeti Sándor.** A bűvös erszény. (Regény.) — Ism. Szenczei László. Erd. Helikon. 719—720. l. — Ujvári László. Korunk. 932—933. l.

Londesz Elek. *Bodó Béla.* P. Napló. 34. sz. — *G. P. Irodört.* 105—106. l. — *Pásztor Mihály.* M. Hirl. 39. sz. — *Somló Gyula.* P. Napló. 45. sz. — *Tamás Dezső.* A Sajtó. 2. sz. — Koszorú. 59—60. l. — Magyarország. 34. sz.

Lóránth László. Tettének oka ismeretlen (Regény.) — *Ism. Tersánszky J. Jenő.* Nyugat. I. 460. l.

Lovag Sándor. Az élet lírája. (Versek.) Kaposvár. 96 l. — *Ism. Szabó Zoltán.* Napk. 31. l. — *vitéz Pölöskei János.* Függetlenség. 16. sz.

Lovászy Márton, ifj. A mármorsziget. (Regény.) — *Ism. M. Hirlap.* 27. sz.

Lőrinczy György. Tatárok a Szárazvölgyön. (Regény.) — *Ism. P. Hirlap.* 210. sz. — *Uj idők.* I. 854. l. — *Dénes Szilárd.* Néptan. Lapja. 625—626. l. — *B. Uj Nemzedék.* 156. sz. — *Nemz. Ujs.* 152. sz. — (Sz.) *Ujs.* 135. sz. — *Kállay Miklós.* Képes Krónika. 27. sz.

Lukács Imre. Mert mi nem felejtünk. (Versek.) Balassagyarmat. 30 l. — *Ism. S. G. Literatura.* 91. l.

Lukács István. Hathavi felmondás. (Regény.) — *Ism. Thurzó Gábor.* Élet. 327. l. — *Reischel Arthur.* Pásztortűz. 60. l. — *Rónay György.* Vasárnap. 247. l. — (d. m.) *Bp. Hirl.* 87. sz. — *i — l. P. Napló.* 68. sz. — (f. r.) *M. Hirl.* 68. sz.

Madách Imre. 1. The Tragedy of Man. Transl. by Ch. Sanger. London. 165. l. — *Ism. (y.) Ung. Jahrb.* 276. l. — 2. Tragedia Omului Poem Dramatic. Traducere in versuri de Octavian Goga. 252 l. — *Ism. Bityay Árpád.* Vasárnap. 516—518. l. — 3. Madách Imre levelezéséből. (Magyar Irodalmi ritkaságok 27. köt.). Kiadta: Komlós Aladár. 143 l. — *Ism. Morvay Győző.* Irodört. 88—89. l. — *Karácsony Sándor.* Prot. Szemle. 118—119. l. — *P. Hirl.* 261. sz. — *A Toll.* 53. l. — *F. G. M. Irás.* 2. sz. — *K. A. P. Napló.* 107. sz. — *Szabadság.* 24. sz.

Alszeghy Zsolt. Az ember tragédiájának felszáz esztendeje. Katolikus Szemle. 151—156. l.

Balassa Imre. A költő három stációja. Képes Krónika. 4. sz.

Balogh Károly. Madách, az ember és a költő. 368 l. — *Ism. Kéky Lajos.* Bpti Szemle. 235. köt. 375—379. l. — *T. S. Pásztortűz.* 454. l. — *Kardeván Károly.* Orsz. Középk. Tanáregyes. Közl. 68. k. 138—139. l. — *Marek Antal.* M. Irás. 8—9. sz. — *Mohácsi Jenő.* Bp. Hirl. 238. sz. — (-s.) *Hiradó.* (Pozsony.) 279. sz. — *Kállay Miklós.* Képes Krónika. 49. sz. — *Sebestyén Károly.* P. Napló. 278. sz. — *s Nemz. Ujs.* 272. sz.

Berend Pál. Az ember tragédiája tervezett római előadása. *M. Hirl.* 141. sz.

Bibó Lajos. Az utolsó Madách-émlék. *Bp. Hirl.* 152. sz.

Bisztray, Jules. 50 — aus — 500 représentations. *Nouv. Revue de Hongrie.* 401—404. l.

Boros László. Madách — otthon. 8 Órai Ujs. 148. sz.

Bory István. Az igazi Lucifer. *Nyugat.* II. 430—432. l.

F. J. A Tragedia öskorából. 8 Órai Ujs. 16. sz.

Gál László. Madách a Sorbonne-on. *P. Hirl.* 99. sz.

Gerlőczy Zsigmond, Zsirkay János, Harsányi Zsolt. Szobrot Madách Imrének. *Bp. Hirl.* 41. 45. sz.

Halasy-Nagy József. Madách bölcsesége. *Athenaeum.* 1—14. l.

Harsányi Zsolt. Madách Imre hamvai. *P. Hirl.* 147. sz.

Hegedüs Loránt. A nézőközönség Ember tragédiája. *P. Hirl.* 16. sz.

Hegedüs Zoltán. Madách lelki fejlődése. Irodalomtörténeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 108—116. l. Önállóan is: 11 l.

Hevesi Sándor. Az ember tragédiája és az «egyművű» szók misztériuma. *M. Hirl.* 73. sz.

Hevesi Sándor. Hogy jött világra Lucifer? *Uj Idők.* II. 247—248. l.

Horánszky Lajos. Madách Imre hamvai mellett. *Bpti Szemle.* 234. köt. 228—229. l.

Horváth Árpád. Madách a színpadon. *Nyugat.* I. 119—122. l.

Illés Endre. Magyar író Nyugaton. *Bp. Hirl.* 18. sz.

- Jancsó Elemér.* Scotus Viator előszava «Az ember tragédiája» angol fordításához. Pásztortűz. 155. l.
- Janovics Jenő.* Az ember tragédiája a színpadon. Pásztortűz. 93—96. l.
- Kardeván Károly.* Az Ember tragédiájának magyarázata. (M. Írók. I. sz.) 96 l.
- Kardos Albert.* Hogy végződik «Az ember tragédiája»? Debr. Szemle. 420—422. l.
- Kardos Albert.* Madách halála napja. Debr. Szemle. 27—28. l.
- Kárpáti Aurél.* Az igazi Lucifer. P. Napló. 203. sz.
- Kenedy Géza.* Lucifer dicséreti. Bpti Szemle. 233. köt. 48—56. l.
- Kovács Dezsőné.* Kepler anyja. Pásztortűz. 91—92 l.
- Kozocsa Sándor.* Madách Imre könyvtára. Híradó. (Pozsony.) 4. és 10. sz.
- Kozocsa Sándor.* Madách Imre papucsban. Literatura. 337. l.
- Környei Elek.* Madách és Ady. Híradó. 22. sz.
- (k. t.) *A Madách-rejtélyről.* M. Hirl. 68. sz.
- Kühár Flóris.* A mai ember tragédiája. Györi Szemle. 130—132. l.
- Kühár Flóris.* Az ember tragédiája és a katolikus világnézet. Bp. Hirl. 215. sz.
- Mohácsi, Jenő von.* Bemerkungen zur «Tragödie des Menschen». Balassa József-Emlékkönyv. 94—95. l.
- Mohácsi Jenő.* Madách Imre második temetése. P. Napló. 146. sz. — és P. Lloyd. 147. reggeli sz.
- Mohácsi Jenő.* Madách Aladár Az ember tragédiájáról. P. Napló. 147. sz.
- Mohácsi Jenő.* Madách másik unokája. P. Napló. 129. sz.
- Morvay Győző.* Az ember tragédiája és a koponyatán. Irodört. 80. l.
- Morvay Győző.* Madách ismeretlen leveléből. Irodört. 132—133. l.
- Németh Antal.* Az ember tragédiája a színpadon. (1933.) V, 160 l. + 14 képmell. — Ism. Bisztray Gyula. IK. 199—204. l. — Tolnai Gábor. Erd. Helikon. 310—311. — Kürti Pál. Nyugat. II. 90. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 246—247. l. — Pukánszky Kádár Jolán. Katolikus Szemle. 189—190. l. — K. A. P. Napló. 107. sz. — Nemz. Ujs. 27. sz. — P. Ujs. 175. sz.
- Németh Antal.* Madách Rómában. Tükör. 7. sz.
- Sik Sándor.* Az ember tragédiájáról. Bpti Szemle. 234. köt. 229—243. l.
- Östör József.* A törvényhozó költő. Bp. Hirl. 113. sz.
- Papp Jenő.* A nagy bemutató. Magyarság. 18. sz.
- Pásztor Árpád.* Madách Imre falujában. P. Napló. 90. sz.
- Patakí József.* Az ember tragédiájának színpadi emlékei. Magyarság. 10. sz.
- (p. k.) *Éva, Adám, Lucifer.* P. Hirl. 29. sz.
- (p. l.) «Rajzolta: Madách Imre.» M. Otthon. 3. sz.
- (r. a.) *A «Times» két angol Madách-fordításról.* Bpti Hirl. 4. sz.
- Ravasz László.* Az ember tragédiájának költői igazsága. Bpti Szemle. 232. köt. 360—363. l. és Pásztortűz. 87—88. l.
- Ravasz László.* Szobrot Madách Imrének. Bp. Hirl. 26. sz.
- Relle Pál.* Séták egy nagy íróval. Híradó. 124. sz.
- Reményik Sándor.* Adám az űrben. Pásztortűz. 91. l.
- Riedl Frigyes.* Madách. (M. Irod. Ritkaságok. 26. köt.) 128 l. — Ism. N. S. Irodört. 89. l. — Karácsony Sándor. Prot. Szemle. 118—119. l. — K. A. P. Napló. 107. sz.
- Roheim Géza.* Adám álma. Nyugat. II. 323—325. l.
- Sándor István.* Az ember tragédiája és a katolicizmus. M. Kultúra. I. 337—342. l.
- Sarlaj Soma.* Madách Imre nagyatyjáról. IK. 305—306. l. és Nemzeti Kultúra. 345—346. l.
- Sebestyén Károly.* Két püspök -- két Madách. Balassa József-Emlékkönyv. 129—131. l.
- Sebestyén, Karl.* Zum Zentralproblem der «Tragödie des Menschen». P. Lloyd. 104. reggeli sz.
- Szabó Balázs.* A Madách-szobor árnyéka. Ref. Élet. 16. sz.

Szász Zoltán. Az ember tragédiája és a franciák. P. Napló. 103. sz. *Szetei Endre.* Embersorsunk problémái Az ember tragédiájában. Ujpesti Könyves Kálmán-reálginm. Ért. 13—40. l. — Ism. N. S. Irodört. 157. l. *Szombathy Viktor.* A szerelem végzetes hatalma a Madách-családban. Híradó. 233. sz.

Tamás Lajos. Madách fölfedezésének margójára. Uj Élet. 113. l. *Thorstad, Axel.* Menneskeheteus tragedie eller Den ungarske Faust. Aftenposten. (Oslo.) III. 6. sz.

Tolnai Vilmos. A Madách-«kérdés» körül. Berzeviczy-Emlékkönyv. 228—237. l. — Ism. H. Z. Bpesti Szemle. 234. köt. 370. l.

Tolnai Vilmos. Madách szövegei. Irodört. 198—251. l.

Turóczi-Trostler József. Madách németül. Nyugat. I. 226—229. l.

Zádor Tamás. Az Ember Tragédiáját várja az Istenek városa. 8 Órai Ujs. 212. sz.

Bodor Aladár. Magyarság. 105. sz. — *Gulyás Pál.* Válasz. 40—47. l. — *Jankovich Marcell.* Híradó. 262. sz. — *Karafiátó Jenő.* Bp. VII. ker. Madách Imre gimn. Ért. 13—17. l. — *Karinthy Frigyes.* P. Napló 22. sz. — *Id. Korenchy Rezső.* M. Nyelv. 323. l. — *P. D. M. Nyelv.* 323. l. — [Rm.] Népszava. 14. sz. — *Röbbeling Hermann.* Bp. Hírl. 38. sz.

(Az ember tragédiájáról) (Dö—r.) B. Hírl. 15. sz. — *Farkas Géza.* M. Minerva. 33—35. l. — *Fóthy János.* P. Hírl. 15. sz. — *Herczeg Ferenc.* P. Hírl. 16. sz. — (j. a.) Nemz. Ujs. 6. sz. — *K. A.* Az Est 15. sz. — *Kárpáti Aurél.* P. Napló. 15. sz. — *Kovács László.* Pászortűz. 89—90. l. — *N. A.* Napkelet. 21—22. l. — *Révész Mihály.* Népszava. 104. sz. — *Röbbeling Hermann.* Ujs. 37. sz. — P. Lloyd 225. reggeli sz.

(Az ember tragédiája 500-ik előadása.) *Gróf Bánffy Miklós.* Erd. Helikon. 81—89.; 173—177.; 247—251. l. és P. Napló. 33., 51. és 84. sz. — *Bisztray Gyula.* M. Szemle. 20. köt. 264—266. l. — *Dénes Béla.* Független Szemle. 23. és 174—175 l. — *Kállay Miklós.* Nemz. Ujs. 15. sz. — l — Nemz. Ujs. 14. sz. — *Pünkösti Andor.* Ujs. 15. sz. — *Bédey Tivadar.* Napk. 153—156. l. Önállóan is: 10 l. — Tükör. 2. sz. — *Schöpflin Aladár.* Nyugat. I. 176—177. l. — *Sebestyén, Karl.* P. Lloyd. 15. reggeli sz. — *Semjén Gyula.* M. Kultúra. 130—131. l. — *szp. á.* Népszava. 197. sz. — *Tamás Ernő.* Láthatár. 6—7. l. — *—yi.* Pászortűz. 102. l. — M. Otthon. 1. sz. — M. Hírl. 19. sz.

(Az ember tragédiája Bécsben.) *Aszlányi Károly.* Uj Idők. I. 199—200. l. — *vitéz Bajcsy-Zelinszky Endre.* Szabadság. 4. sz. — *Bethlen Margit.* P. Hírl. 22. sz. — *D. L. M.* Írás. 2. sz. — *Ebeczki György.* Uj Idők. I. 161. l. — *Farkas Geiza.* Kalangya. 235—237. l. — *Feleky Géza.* M. Hírl. 17. sz. — (f. g.) M. Hírl. 18. sz. — *Incze Gábor.* Ref. Élet. 38—39. l. — *Kárpáti Aurél.* Nyugat. I. 593—597. l. — (ke.) Gazette de Hongrie. 4. sz. — *Kunszery Gyula.* Élet. 74—75. l. és Pászortűz. 42. l. — *Lábán Antal.* Képes Krónika. 9. sz. — *Lányi Viktor.* P. Hírl. 17. sz. — *Mikes-Mischek Ferenc.* Függetlenség. 17. sz. — *Mohácsi Jenő.* Nyugat. I. 597—600. l. — *Németh Antal.* Napk. 157—162. l. Önállóan is: 10 l. — U. az. Nemzeti Figyelő. 5. sz. és Uj Magyarság. 107—109. l. — *Papp Jenő.* Magyarság. 17. sz. — *Pünkösti Andor.* Ujs. 17. sz. — *Ruttkay György.* Az Est. 15. sz. — *Sebestyén, Karl.* P. Lloyd. 18. és 19. reggeli sz. — (vt.) 8 Órai Ujs. 18. sz.

(Az ember tragédiája Szegeden.) *Balassa József.* Nyugat. II. 285—286. l. — *Balázs Sándor.* 8 Órai Ujs. 176. sz. — *Belohorszky Ferenc.* Szabolcsi Szemle. 163—165. l. — *Bibó Lajos.* Erd. Helikon 540—543. l. — *Csontos Gyula.* Az Est. 188. sz. — *K. M. Út.* 1. sz. — *Kállay Miklós.* Nemz. Ujs. 187. sz. — *Magyar László.* P. Hírl. 176. sz. — *Mohácsi Jenő.* Nyugat. II. 224—228. l. — U. az. P. Lloyd. 177. reggeli sz. — *Saad Béla.* Katolikus Szemle. 568—569. l. — *Szabó Zoltán.* Élet. 630—631. l. — *Széchy András.* Szivárvány. 17—18. sz. — *Szentimrey Jenő.* Pyszortűz. 324—325. l. — *Zombory György.* Élet. 620—623 l.

A Madách-szobor. P. Hírl. 186. sz.

A proskribált Madách. P. Hírl. 12. sz.

- A Tragédia a newyorki rádióban. Bp. Hirl. 86. sz.
 «Az ember tragédiája» és a külföld. Napk. 432. l.
 Az ember tragédiája filmen. Nemz. Ujs. 64. sz.
 Az ember tragédiája Hamburgban. Bp. Hirl. 159. sz.
 Madách Imre tragikus házassága. M. Hirl. 244. sz.
 Madách két levele Nagy Ivánhoz. A Toll. 2—5. l.
 Madách méltatása francia irodalmi folyóiratban. Bp. Hirl. 137. sz.
 Részletek «Az ember tragédiája» új olasz fordításából. Napk. 618—621. l.
 Madarassy Imre. Könnycseppek. (Versek.) — Ism. vitéz Pölöskei János.
 Függetlenség. 16. sz. — M. Hirl. 4. sz.
 Madarassy Zsuzsa. Amiről Isten megfeledkezett. (Regény.) — Ism.
 Németh Andor. A Toll. 53. l. — Szász Zoltán. U. o. 150—152. l. — B. L.
 P. Napló. 129. sz. — Balla Borisz. Magyarország. 27. sz.
 Németh Andor. Négyszem közt Madarassy Beck Zsuzsa bárónővel.
 Literatura. 19—20. l.
 Madzsar Gusztáv. G. P. Madzsar Gusztáv. Irodört. 232. l.
 Mael Ferenc. Könyvvirág. (Novellák.) — Ism. (—5.) Képes Krónika. 40. sz.
 Magyar Imre. Aranytoll. (Regény.) — Ism. P. Ábrahám Ernő. Magyar-
 ság. 291. sz.
 Magyar Kató. Asszonyok, vigyázzatok! (Versek.) 46 l. — Ism. Z. a.
 Független Szemle. 197. l. — (S. I.) Ujs. 123. sz.
 Magyar László. Lázad a föld. (Regény.) Szeged. 252 l. — Ism. —yi.
 Pásztortűz. 61. l.
 Magyar Zsigmond. G. P. Magyar Zsigmond. Irodört. 132. l.
 Magyar István. Turóczy-Trostler József. Az országokban való sok
 romlásoknak okairól. 21 l. — Ism. Tóth László. Századok. 466—467. l.
 Majthényi Flóra. Török Sophie. Flóra. Nyugat. II. 540—552. l.
 Makkai Sándor. 1. Harc a szobor ellen. Kolozsvár. 119 l. — Ism. Szabó
 Zoltán. Napk. 166—167. l. — Joó Tibor. Prot. Szemle. 216—221. l. — Turi
 Béla. Katolikus Szemle. 312—313. l. — Tamás Lajos. M. Minerva. 126. sz.
 — Tóth Béla. Uj Magyarország. 141. l. — 2. A táltoskirály. 471 l. — Ism.
 Szerb Antal. Erd. Helikon. 413—416. l. — y. Ref. Élet. 314. l. — Kozocsa
 Sándor. Láthatár. 8. sz. — Cenzer. Élet. 325. l. — Milotay István. Diárium.
 125—126. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. I. 452—454. l. — P. Hirl. 79. sz.
 — Fischer Aladár. Vasárnap. 210. l. — Nyigri Imre. Szociálmus. 236—237. l.
 — Alszeghy Zsolt. Katolikus Szemle. 504—506. l. — Tamás Lajos. M. Minerva.
 286—287. l. — Josef Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 84. esti sz. — Alapy Gyula.
 Nemzeti Kultúra. 314—316. l. — Pap Béla. Uj Magyarország. 157. l. — Török
 Pál. Prot. Szemle. 507—511. l. — Tamás Lajos. Uj Élet. 693—694. l. —
 Kállay Miklós. Képes Krónika. 15. sz. és 48. sz. — Bertalan István. Bp.
 Hirl. 90. sz. — (—s.) Nemz. Ujs. 84. sz. — Pünkösti Andor. Ujs. 87. —
 Possonyi László. M. Kultúra. I. 565—568. l. — M. Hirl. 72. sz. — (k. i.)
 U. o. 88. sz. — Bánffy Miklós. Erd. Helikon. 334—336. l. — Járosi Andor.
 Pásztortűz. 188—190. l. — 3. Sárga vihar. (Történelmi regény.) I—II. köt.
 — Ism. Kozocsa Sándor. Láthatár. 8. sz. — P. Hirl. 255. sz. — Alszeghy
 Zsolt. Katolikus Szemle. 760—761. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 48.
 sz. — K. S. P. Lloyd. 260. esti sz. — Kemény István. M. Hirl. 266. sz.
 — —s. Nemz. Ujs. 260. sz. — (P. B.) Bp. Hirl. 277. sz.
 Gálóchy, Claire. Alexandre Makkai. Nouv. Revue de Hongrie. VII. köt.
 162—166. l.
 Pongrácz Kálmán. A magunk revíziója. M. Irás. 4. sz.
 Possonyi László. Makkai Sándorról és a protestáns regényirodalomról.
 Korunk Szava. 280. l.
 Mányoki Gyula. G. P. Mányoki Gyula. Irodört. 106. l.
 Márai Sándor. 1. A sziget. (Regény.) 253 l. — Ism. Bözödi György.
 Erd. Helikon. 367. l. — Kardos László. Válasz. 167—168. l. — Makkai
 László. Pásztortűz. 196. l. — P. Hirl. 34. sz. — Németh Andor. A Toll.
 84—87. l. — Josef Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 22. esti sz. — Rónay György.
 Uj Élet. 502. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 13. sz. — 2. Egy polgár

- vallomásai. (Regény.) — *Ism. D. T. Napk.* 550—551. l. — *E. K. Élet.* 569. l. — *Hevesi András. Nyugat.* II. 69—72. l. — *Makkai László. Pásztorút.* 452—453. l. — (—s s—) *Szociáliz-mus.* 234—235. l. — *P. Hirl.* 153. sz. — *Reményik Zsigmond. Korunk.* 606—608. l. — *Ujvári László. Korunk.* 680—684. l. és 768. l. — *Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd.* 123. esti sz. — *Dénes Béla. Független Szemle.* 171. l. — *Kállay Miklós. Képes Krónika.* 24. sz. — —s. *Nemz. Ujs.* 129. sz. — *Zsolt Béla. Ujs.* 121. sz. — *Ignotus Pál. Esti Kurir.* 195. sz. — *K. I. M. Hirl.* 22. sz. — 3. *Bolhapiac. (Szatira.)* 271 l. — *Ism. Kázmér Ernő. Kalangya.* 934—935. l. — *Kemény István. M. Hirl.* 266. sz. — 4. *Les Révoltés. (Roman.) Traduat par Ladislav Gara et Marcel Largeaud. Paris.* 329 l. — *Ism. Hevesi András. Tükör.* 3. sz.
- Aradi Zsolt.* Egy rosszul sikerült vallomás. *Új Élet.* 458—461. l.
- Balassa József.* Márai titka. *Ujs.* 254. sz.
- Karinthy Frigyes.* Márai Sándorról. *Nyugat.* I. 169—172. l. — *I. u. e. Ujs.* 102. sz. — *Cs. Szabó László. Nyugat.* II. 173—174. l. — *Thurzó Gábor. Erd. Helikon.* 629—639. l. — *Ujvári László. Korunk.* 48—51. l. — (—y.) *M. Hirl.* 135. sz.
- Marconnay Tibor.** Az ember ember ellen. (Versek.) 72 l. — *Ism. (B. Gy.) P. Napló.* 294. sz. — (i.) *Bp. Hirl.* 277. sz. — —s. *Nemzeti Ujs.* 284. sz.
- Féja Géza.* Az ember ellen. *Válasz.* 371—372. l.
- Marek Antal.** Zsákutca. (Regény.) *Pozsony.* 205 l. — *Ism. Sz. V. M. Irás.* 3. sz. — *M. Hirl.* 51. sz.
- Margitay József. G. P.** Margitay József. Irodört. 170. l.
- Mariay Ödön.** Mariay Ödön. *Literatura.* V—VI. l.
- Márkus Emilia. Fazekas Imre.** Márkus Emilia. *P. Napló.* 291. sz.
- Márkus Lajos, Boronkai.** Utolsót kongott a harang. (Versek.) 48 l. — *Ism. K. S. Igaz Szó.* 51. sz.
- Maros Tamás.** Marosportustól—Berlinig. (Regény.) *Nagyvárad.* 196 l. — *Ism. S. G. Literatura.* 78. l.
- Maróthy Jenő.** Szeptembertől—márciusig. (Regény.) 224, 292 l. — *Ism. Vita Zsigmond. Erd. Helikon.* 226. l. — *Dékány András. Napk.* 341—342. l. — (b. a.) *P. Hirl.* 23. sz. — *Kardos László. Nyugat.* II. 451. l. — *Hamvas József. Prot. Szemle.* 309—310. l. — *Csura Miklós. Katolikus Szemle.* 192—193. l. — t. *P. Lloyd.* 182. esti sz. — *M. Hirl.* 51. sz.
- Matolcsy Andor.** Ellenség. (Regény.) — *Ism. P. Hirl.* 148. sz. — *P. Lloyd.* 111. esti sz. — *Kállay Miklós. Képes Krónika.* 21. sz. — (Dö—r.) *Bp. Hirl.* 141. sz. — (s. m.) *Uj Nemz.* 125. sz. — (—nd.) *Ujs.* 135. sz. — (K.) *P. Napló.* 248. sz. — *Gulácsy Irén. Uj Idők.* I. 641—642. l.
- Mátrai Ferenc Béla.** Erdélyi emlékek. (Regényes rajz.) 200 l. — *Ism. vitéz Pölöskei János. Függetlenség.* 16. sz.
- Mátyássy József. Fazekas Ernő.** Mátyássy József, az elfelejtett költő. *Pesti Hirl. Vas.* 34. sz.
- Mécs László. Bánhegyi Jób.** Mécs László küldetése. *Györi Szemle.* 41—44. l.
- Gábor Géza.* Mécs László. *Sopron.* 38 l. — *Ism. Haraszthy Gyula. IK.* 206—207. l. — *R. Új Élet.* 116. l.
- Forgács Antal.** Mécs László. *Független Szemle.* 149—150. l.
- Megyeri Sári.** ... és könnyűnek találtattott... (Regény.) — *Ism. Török Sophie. Nyugat.* II. 335. l. — *P. Hirl.* 204. sz. — *P. Lloyd.* 164. esti sz. — *Somogyi László. Független Szemle.* 141—142. l. — (b.) *P. Napló.* 170. sz. — (—szym—) *Esti Kurir.* 165. sz. — (k. i.) *M. Hirl.* 141. sz.
- Méliusz Juhász Péter. Sculptor.** Méliusz Péter szobra. *Ref. Élet.* 22. sz.
- Révész Imre.** Méliusz Péter. *Prot. Szemle.* 331—334. l.
- Zoványi Jenő.** Még egyszer Méliusz Péter születési idejéről. *Prot. Szemle.* 165—167. l.
- Mentes Mihály. Hein Tádé.** Mentés Mihály. *Sopron.* 12 l. — *Ism. Haraszthy Gyula. IK.* 206—207. l.
- Merényi Katalin.** Hóvirágok. (Versek.) — *Ism. Ifj. Derzsényi Béla. Élet.* 780. l.

- Mihály László Barna.** Lármafa Csikországnak felett. (Versek.) — Ism. K. Vasárnap. 347—348. l.
- Mikes Kelemen.** *Juhász Gyula.* Mikes. (Vers.) Napk. 639. l.
- Zsoldos Jenő.** Mikes-talózás 1821-ből. M. Nyör. 56—57. l.
- Miklós Andor.** G. P. Miklós Andor. Irodört. 46. l — *Lengyel Ernő.* A Sajtó. 5—8. l.
- Miklós Jenő, Milotay István.** Magyarság. 11. sz. — S. G. Literatura. IX. l. — *Thury Lajos.* A Sajtó. 2. sz. — P. Hirl. 11. sz. — P. Napló. 11. sz.
- Mikszáth Kálmán.** Sz. Balás Tibor. Mikszáth Kálmán demokratái. A Székelység. 4. sz.
- Csokonai Vitéz Mihály.** Mikszáth Kálmán — a költő. Győri Szemle. 75—77. l.
- Csüry Bálint.** Mikszáth és Rebreanu Livius. Debr. Szemle. 128—129. l.
- Katona, Eugène.** Coloman Mikszáth vu par la jeunesse hongroise. Nouv. Revue de Hongrie. VI. 80—84. l.
- Milkó Izidor.** *Bródy Mihály.* Milkó Izidor. Kalangya. 639—640. l. — *Fenyves Ferenc.* U. o. 612—614. l. — *Havas Károly.* U. o. 529—631. l. — *Kékny Lajos.* U. o. 636—638. l. — *Kosztolányi Dezső.* U. o. 609—611. l.
- Milotay István.** *Szentmiklósi Péter.* Milotay István. Szabolcsi Szemle. 58—59. l.
- Minke Béla.** G. P. Minke Béla. Irodört. 106. l.
- Miskolczy Kálmán.** Holdas esték. (Novellák.) Sátoraljaujhely. — Ism. Néptan. Lapja. 1-1. l.
- Missik János** versei. — Ism. P. Hirl. 216. sz.
- Missuray-Krug Lajos.** *Rakssányi Mária.* Missuray-Krug Lajos költészet. 16 l.
- Mohácsi Jenő.** *Peterdi Andor.* Mohácsi Jenő. Mult és Jövő. 143. l.
- Mollinár Gizella.** A kocsihajtó. (Versek.) 161 l. — Ism. P. Hirl. 79. sz.
- Molnár Ákos.** Tizenkét lépés. (Regény.) 272 l. — Ism. Németh Andor. A Toll. 156—157. l.
- Molnár Ferenc.** 1. A zenélő angyal. (Regény.) 276 l. — Ism. r. r. Bpti Szemle. 232. köt. 126—128. l. — J. L. Uj Elet. 51—52. l. — 2. Az ismeretlen leány. (Dráma.) Vígszínház, 1934. nov. 3. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 741—743. l. — B. L. Elet. 851. l. — Schöpfung Aladár. Nyugat. II. 513—514. l. — Ebeczki György. Uj Idők. 667—668. l. — Szira Béla. Katolikus Szemle. 769. l. — Dénes Béla. Független Szemle. 200—201. l. — Balassa Imre. M. Kultúra. II. 434. l. — Gáspár Jenő. Képes Krónika. 46. sz. — B Vass. Gasette de Hongrie. 37. sz. — Feleky Géza. M. Hirl. 248. sz.
- Andersen György.* A «Liliom» francia filmváltozata. M. Hirl. 107. sz.
- Relle Pál.* Az új Liliom-film. M. Hirl. 229. sz.
- Darvas Lili.* — Molnár Ferencről. Híradó. 237. sz. — *Kemény Simon.* Est. 248. sz. — *Kosztolányi Dezső.* M. Hirl. 266. sz. — *Ujvári László.* Korunk. 119—124. l.
- Molnár Géza.** G. P. Molnár Géza. Irodört. 46. l.
- Molnár István, Szekszárdi.** Lélektükör. (Versek.) Szekszárd. 64 l. — Ism. (—ő.) Képes Krónika. 49. sz. — P. Hirl. 178. sz. — Z. a. Független Szemle. 197. l.
- Molnár Mór.** G. P. Molnár Mór. Irodört. 46. l.
- Móra Ferenc.** 1. Daru-utcától a Móra Ferenc-utcáig. (Regény.) I—II. köt. 272, 292 l. — Ism. O. Gy. Napk. 599—600. l. — K. L. Bpti Szle. 235. köt. 124—127. l. — Rubinyi Mózes. Irodört. 146—147. l. — Berényi László. Elet. 749. l. — P. Hirl. 108. sz. — Alszegehy Zsolt. Kat. Szemle. 376—379. l. — Hamvas József. Prot. Szemle. 462—464. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 20. sz. — Rónai Mihály András. P. Napló. 152. sz. — Relle Pál. M. Hirl. 102. sz. — 2. Egy cár, akit várnak. (Regény.) 209. l. — Ism. P. Lloyd. 10. esti sz. — Pannonh. Szemle. 320. l. — 3. Utazás a földalatti Magyarországon. (Regény.) — Ism. P. Lloyd 29. esti sz. — P. Hirl. XII. 18. sz. — (k—ny.) M. Hirl. 284. sz. — (ó) Bp. Hirl. 291. sz.
- Csekey István.* Esetem Móra Ferencce. P. Hirl. 75. sz.

Drozdy Gyula. Móra Ferenc mint ifjúsági író. Néptan. Lapja. 247—251. l.

Dsida Jenő. Beszélgetés Móra Ferenc arcképével. Pásztortűz. 49. l.

Feleky Géza. Móra Ferenc kolumnája. M. Hirl. 33. sz.

Goitem György. Móra Ferenc az író. Pécs. 63 l. — Ism. P. Lloyd.

118. esti sz. — Bp. Hirl. Vas. Ujs. VI. 10. sz. — M. Hirl. 118. sz.

Kun Andor. Móra Ferenc mint ujságíró. A Sajtó. 2. sz.

Preszly Loránd. A költő Móra Ferenc. (Széphalom-könyvtár.) Szeged. — Ism. P. Hirl. 46. sz. — Nemz. Ujs. 96. sz. — Ujs. 51. sz. — B. A. Magyarság 176. sz.

Prohászka János. Móra Ferenc nyelvéhez. M. Nyör. 54—55. l.

Rónay Mária. Utolsó interju Móra Ferencsel. Literatura. 53—55. l.

Szinnyei Ferenc. Móra Ferenc, az elbeszélő. Bpti Szemle. 235. köt. 191—203. l.

Tonelli Sándor. Móra Ferenc emlékezete. Szeged. 16 l.

Vajda Emilné. Megemlékezés Móra Ferencről. Nyiregyházi polg. leányisk. Ért. 4—14. l.

Alszeghy Zsolt. Móra Ferenc halála. Katolikus Szemle. 376—379. l.

— *Babay József.* Uj Idők. I. 257—258. l. — *Barabás Béla.* Ujs. 33. sz.

— *Berthe Nándor.* Vasárnap. 57—58. l. — *Bibó Lajos.* Bp. Hirl. 31. sz.

— *G. P. Irodőtört.* 106—107. l. — *Herczeg Ferenc.* P. Hirl. 33. sz. — *Kál-*

lay Miklós. 175—176. l. — *Karinthy Frigyes.* P. Napló. 33. sz. —

Liebermann Pál. Századunk. 58—64. l. — *Laleti Ernő.* Pásztortűz. 56—

57. l. — *Lucia.* 179—184. l. — *Mészöly Gedeon.* Népünk és Nyelvünk.

49. l. — *Móricz Zsigmond.* Magyarország. 33. sz. — *r. Fővárosi Napló.*

5—6. sz. — *Rédey Tivadar.* Prot. Szemle. 193—197. l. — *U. az. Nyugat.*

I. 229—230. l. — *Sebestyén, Karl.* P. Lloyd. 31. esti sz. — *Sós Aladár.*

Századunk. 57—58. l. — *Supka Géza.* Literatura. 97—100. l. — *Székely-*

Nuszbeck Sándor. Diárium. 96. l. — *Szinnyei Ferenc.* M. Hirl. 254. sz. —

Tamási Áron. Erd. Helikon. 168—171. l. — *Vajlok Sándor.* M. Minerva.

71—73. l. — *Zsolt Béla.* Ujs. 31. sz. — Koszorú. 58—59. l. — Néptan.

Lapja. 144—145. l. — Népszava. 31. sz. — M. Hirl. 31. sz. — Ethn. 87. l.

— *Literatura.* 49—50. l. — Bp. Hirl. 31. sz. — P. Hirl. 31. sz.

Móra Ferenc diákkorából. Híradó. 34. sz.

Móra Ferenc utolsó útja. Dél-Magyarország. (Szeged.) 33. sz.

Móricz Zsigmond. 1. Rokonok. (Vígjáték.) Nemzeti Színház 1934 febr. 16.

— Ism. Rédey Tivadar. Napk. 178—179. l. — (B. L.) Élet. 144. l. — Schöp-

flin Aladár. Nyugat. I. 290—291. l. — Vajthó László. Prot. Szemle. 191—192. l.

— Possonyi László. M. Írás. 3. sz. — Dénes Béla. Független Szemle 53—54. l.

— Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 220. l. — 2. Erdély. (Regénytrilógia.) —

Ism. — n. P. Lloyd. 290. esti sz. — P. Hirl. XII. 18. sz. — Hunyady Sán-

dor. Est. 284. sz. — P. Napló. 278. sz. — 3. Az asszony beleszól. (Regény.) —

Ism. Kázmér Ernő. Kalangya. 309. l. — B. L. Élet. 548. l. — Lakatos László.

Est. 32. sz. — P. Hirl. 40. sz. — Németh Andor. A Toll. 126—128. l. —

X. Y. Z. P. Lloyd. 78. esti sz. — Hevesi András. Tükör. 4. sz. — Morvay

István. Új Magyarság. 158. l. — Féja Géza. M. Írás. 4. sz. — Kállay Mik-

lós. Képes Krónika. 22. sz. — Illés Endre. Bp. Hirl. 68. sz. — Kárpáti Aurél.

P. Napló. 33. sz. — Féja Géza. Szabadság. 13. sz. — Siklós Ferenc. Magyar-

ország. 33. sz. — f. g. Híradó. 108. sz. — Relle Pál. M. Hirlap. 39. sz.

Csuka János. Móricz Zsigmond horvát nyelven. Kalangya. 395—396. l.

Körmendy Zoltán. Néhány sor Móricz Zsigmondhoz. Független Szemle.

106. l.

Schöpflin Aladár. Móricz Zsigmond Budapesten. Nyugat. I. 241—243. l.

Moskovics Adrienne. Versek. Kassa. 62 l. — Ism. S. G. Literatura. 142. l.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.

A szerkesztőhöz beküldött könyvek.*

I. Tudományos művek.

- Angyal Dávid:** II. Rákóczi Ferenc. Kinyomat a Budapesti Szemle 1935. évi jún. füzetéből. 265—299 l.
- Bakos József:** Látási képekkel dolgozó képzeletű költő alkotóerejének tipikus vonásai és jellemző műfajai. (Arany János képzeletének vázlatos elemzése.) Debrecen 16 l.
- Bíró József dr.:** A bonczhidai Bánffy-kastély. Erdélyi Tudományos Füzetek. 75 sz. Kolozsvár. 36 l.
- Bognár Cecil:** A magyarság jellemrajza. Kny. a Bpesti Szle 1935. évf.-ből. 62—88 l.
- Domanovszky Sándor:** Békefi Remig r. tag emlékezete. (A M. Tud. Akad. elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXII. k. 11. sz.) M. Tud. Akad. 18 l.
- Házy Albert:** Miért korszerű Az ember tragédiája. Szeged. 14 l.
- Illyefalvi I. Lajos dr.:** A gyermek Budapesten. Budapest székesfőváros Statisztikai Hivatalának kiadása. K. 8-r. 202 l.
- Juhász Kálmán dr.:** Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban. Erdélyi Tudományos Füzetek 76. sz. Kolozsvár. 19 l.
- Korzenszky, E. et R. Vári:** Onasandri Strategicus. M. T. Akadémia. 4-r. 109 l.
- Kovács Alajos:** Buday László emlékezete. (A M. Tud. Akad. elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXII. k. 12. sz.) M. Tud. Akad. 22 l.
- Lakatos István:** Magyaros elemek Brahms zenéjében. Erdélyi Tudományos Füzetek. 73. sz. Kolozsvár. 11 l.
- Némedi Lajos:** A németség magyar szemmel. Swemmel. Német irodalmi és nyelvtud.-i dolg. a debreceni Tudományegyetem német szemináriumából és nyelvlataszintézetéből. II. kötet 3. szám. Debrecen. 108 l.
- Rajka László dr.:** Jókai román tárgyú novellái. Erdélyi Tudományos Füzetek. 77. sz. Kolozsvár. 17 l.
- Rozlozsnik Pál:** Schafarzik Ferenc r. tag emlékezete. M. Tud. Akad. elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXII. k. 11. sz.
- Somogyi József:** A fajpszichológia jelenlegi állása. 20 l.
- Szidarovszky János:** A görög és latin nyelv hang- és alaktana. (Befejező rész.) A Classica-philologia kézikönyve. II. 1. A. A M. Tud. Akadémia Classica-philologiai bizottságának kiadása. 249—467 l.

* A *Budapesten* megjelent munkáknál a *hely*, az *1935-ben* kiadottaknál az *idő*, a *8-r.*-űeknél az *alak* megjelölését elhagytuk.

Zoltai Lajos dr.: A debreceni róm. kat. templom, a kegyestanítórend és a plébánia területének 300 éves múltja. (Kinyomat a debreceni kegyestanítórendi reálgimnáziumi Értesítőjéből.) Debrecen. 22 l.

Zoltai Lajos dr.: Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei. Debrecen. 36 l.

Zsoldos Jenő: Jób könyve a XVIII—XIX. századforduló magyar irodalmában. 1934. 16 l.

II. Közérdekű művek.

Blazovich Jákó O. S. B.: A csend mélységeiből. Korda-kiadás. K. 8-r. 157 l.
U. az: A legfájóbb válság. Korda-kiadás. K. 8-r. 99 l.

Cholnoky Jenő, Visky Károly, Erdélyi László: Tihany. Balatoni Társaság. K. 8-r. 156 l.

Eötvös Károly: Balatonfüred. Balatoni Társaság. K. 8-r. 126 l.

Lugosi Döme (szerk.): Vén diákok emlékkönyve. Szeged. 28 l.

Vajta Ferenc: Isten Haza Király (Örökségünk.) Kir. M. Egyet. Ny. 349 l.
Zsoldos Jenő: Horatius születésének 2000. évfordulójára. Kinyomat a Pesti izraelita hitközség leánygimnáziumának 1934—35. évi Értesítőjéből. 8 l.

«Péntek esték». Hat előadás. Az Ady-probléma. Dosztojevszkij. Kodály Zoltán. Stefan George. Modern Krisztus-képek. Sinclair Lewis. Sárospatak. 59 l.

III. Elbeszélő művek.

Komáromi János: Viborláti szél fúj. Révai-kiad. 274 l.

Molnár Ákos: A császár dajkája. Dante-kiadás (1935.) 592 l.

Móra Ferenc: A vadember és családja. Révai-kiadás. K. 8-r. 261 l.

Röck Gyula: Génusz mesék. Dombóvár. 80 l.

Sebestyén Gyula: Mosolygó emlékek. Balatoni Társaság. K. 8-r. 178 l.

Tamási Áron: Ábel Amerikában. Geniusz. 248 l.

IV. Verses művek.

Patyi István Költeményei. II. kötet. 175 l.

Magyar Horatius. Többek áttöltésében Kerényi Károly bevezetésével összeállította Waldapfel Imre. Löbl Dávid és fia nyomása. 169 l.